

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

Class No.

Mar
928

Book No.

M112P
M112

N. L. 38.

MGIPC—88—37 LNL/55—14-3-56—30,000.

ग्रंथसंपादक व प्रसारक मंडळीची ग्रंथमाला.

ग्रंथ ३२ वा.

macauley sahebani
Charitra
मेकालेसाहेबांचें चरित्र.

No 669 लेखक
Phadke, N. L.
रा. रा. नारायण लक्ष्मण फडके, बी. ए.

प्रकाशक
Damodara Sambharan
दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी.

मुंबई व बरोदें.

मुंबई,

“इंदुप्रकाश” स्टीम प्रेसमध्ये छापिलं.

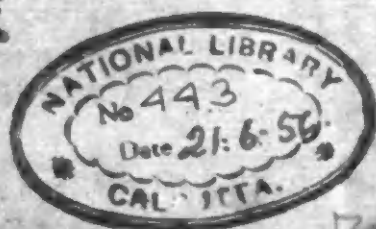
ता. १ दिसेंबर सन १९०६. इसवी.

७०६
किंमत १॥ रुपया.

Mar
928
M112

SELF LISTED

का पुस्तकालयानें सर्व हक प्रकाशकाकडे आहेत.

प्रस्तावना.

प्रस्तुत लेख सर जॉर्ज टेब्लेस्ननकृत "Life & Letters of Lord Macaulay" (लॉर्ड मेकाले यांचे चरित्र व पत्रे) नामक जो इंग्रजीत अत्यन्त प्रसिद्ध ग्रंथ आहे, त्याच्या भाषाणने तयार केलेला आहे. इंग्रजीत जे अत्युत्तम झगून नोंवाजलेले "वासलेप्रकृत जॉन्सनचे चरित्र," "लॉन्गस्टॉकल सर वाल्डर स्कॉटचे चरित्र" इत्यादि थोडेसे चरित्रग्रंथ आहेत, त्यांपैकी हा एक आहे, अशी याजबद्दल प्रसिद्धि आहे. तो दहा बाल वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध वाचण्यांत आला; तेव्हां तो तसाच आहे, अशी मनाची लात्री पटून त्याचा अल्प स्वल्प आस्वाद निजळ मराठी जाणनाच्या स्वदेशावधूंस देता येईल तर पाहिले, अशी मनास स्फूर्ति झाली, व तिच्या मरांत हा लेख सुमारे दहा वर्षांपूर्वी तयार केला. पुढे तो इतकी वर्षे काही ना काही कारणांनी तसाच पडून राहिल. तो आज वीसोदें देखील सुप्रसिद्ध ग्रंथसंपादक व प्रसारक मंडळीच्या रूपेने प्रसिद्ध होत आहे.

हे प्रस्तुत प्रयत्नाच्या उत्पत्तीच्या संबंधाने ह्याले. आतां त्याच्या उपयुक्ततेच्या संबंधाने पाहतां, प्रस्तुत चरित्राच्या आवकाचा हिंदुस्थानाची एका काळी किती निकट संबंध होता, त्याची एतदेखील लोकांस पाश्चात्य शिक्षण लाभे किंवा नाहीं. ह्यासंबंधाने किती लोभ व उदार मतें होती, आणि तीं जमकांत आपल्यासाठीं त्यानें किती निर्व्याज भ्रम केले, ह्या गोष्टी इतिहासप्रसिद्ध आहेत, आणि त्यांना विशेष उल्लेख प्रस्तुत ग्रंथांतहि आलेलाच आहे. तेव्हां जसा पुरुषाच्या चरित्राची माहिती आपणास असली किती आवश्यक

आहे, हे विशेष. खुलासेदार रीतीने सांगितले पाहिजे असे नाही. मात्र त्या दृष्टीने प्रस्तुत लेख कितपत उतरला आहे, हे पाहणे अर्थात सुल्ल भावकांफडे आहे.

मुळांतील इंग्रजी ग्रंथ जरी अत्यन्त हृदयंगम व बोधप्रद बटलेला आहे, तरी तो चरित्रनायकाच्या फार लाडक्या अशा एका मा-
न्याच्या कलमांतून उतरलेला असल्यामुळे त्यामध्ये पक्षपातित्व व अतिशयोक्ति यांचा काहीना काही तरी अंश असणे बहुतेक अनिवार्यच होतें; आणि मूळ ग्रंथाच्या महत्त्वाच्या सर्व अंगांचें प्रतिबिंब मरळीत होईल तेवढें हुबेहुब उठवावें अशी मनाची निश्चान ह्मणून असल्यामुळे, त्या अंगाची छटा यांतहि अवश्य उतरलीच असेल, यांतहि विलकूल शंका नाही; पण त्यास उपाय नव्हता, असें वाटतें.

असो; शेवटी हा स्वल्प प्रयत्न ग्रंथसंपादक मंडळीचे उदार आभयदाते गोड करून घेतील अशी आशा प्रदर्शित करून ही जेथी प्रस्तावना पुरी करूं.

ना. ल. फडके.

प्रकाशकांचे दोन शब्द.

श्रीमंत सुवराज फत्तेसिंहराव गायकवाड, छोटें महाराज साहेब, मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या प्रवेशपरीक्षेत उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्यांची स्वारी इंग्लंड देशाच्या विश्वविद्यालयांत अभ्यास करण्याकरिता ता. १९ एप्रिल सन १९०१ रोजी गेली. त्या वेळच्या स्मरणार्थ आमचे विद्याभिलाषी श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड उत्तरकार यांनी ग्रंथसंपादक व प्रसारक मंडळीस १२०० बाराशें रुपयांची देणगी दिली; व त्या रकमेच्या व्याजांतून उपयुक्त ग्रंथ तयार करून ते श्रीमंत सुवराजांस अर्पण करावे असें कळविणें. त्याप्रमाणें सन १९०२ सालीं अमीर अबदुल रहिमान यांचें चरित्र श्रीमंत सुवराज फत्तेसिंहराव महाराज यांस समर्पण करण्यांत आलें, व आज हे खोंडें भकले यांचें चरित्र समर्पण करण्यांत येत आहे.

प्रकाशक.

अनुक्रमणिका.

प्रकरण.	विषय.	पृष्ठ.
१.	जन्म व शिक्षण.	१
२.	वकिली व निबंधलेखन.	२५
३.	पार्लमेंटांत प्रवेश.	४७
४.	सभासदी व नोकरा	७५
५.	हिंदुस्थानांतल कारकीर्द.	१२१
६.	क्याबिनेटांत प्रवेश.	१५५
७.	सभासदी व इतिहासलेखन.	१८५
८.	एकांतवास व इतिहासलेखन.	२२२
९.	इतिहासाचे आणखी दोन खंड.	२४८
१०.	अखेरची वर्षे	२९८

मेकाले साहेबांचें चरित्र.

प्रकरण पहिलें.

जन्म व शिक्षण.

णत्याही माणसाचें चरित्र लिहावयाचें मूळें झणजे त्याच्या पूर्वजांची थोडीशी हकीकत देण्याची चाल आहे. त्याचा एक उद्देश बहुधा असा असावा की, आनुवंशिक तत्वांस अनुसरून कुळांतील कोणत्या माणसांचे कोणते गुण चरित्रनायकाच्या स्वभावांत उतरले हेत, ह्याचा त्याजवरून साधारणपणें झाल्यास अंदाज करतां यावा. झणून त्या पद्धतीस अनुसरून मेकाले साहेबाच्या पूर्वजांची थोडीशी हकीकत येथें सांगतों.

आमच्या चरित्रनायकाच्या पणजाचें नांव ऑले मेकाले झणून असून तो स्कॉटलंड देशांत एका गांवीं धर्माध्यक्षाचें काम करीत असे. ह्यास एकंदर चवदा मुलें होती. पैकीं केनेथ नांवाच्या एका मुलानें 'सेन्ट किल्डाचा इतिहास' नांवाचा एक लेख लिहिली होता अशी प्रसिद्धि आहे. तात्पर्य 'इस्कॅडचा इतिहासकार' झणून जी आमच्या चरित्रनायकाची ख्याति आहे, त्याचें बीज कोणास पाहिजे असल्यास तें ह्या त्याच्या पूर्वजाच्या टिकाणीं दृष्टीस पडतें, असें मानतां येईल.

ऑले मेकालेचा वडील मुलगा व आमच्या मेकालेचा आज्ञा जॉन मेकाले ह्याचें जन्म इ. स. १७२० ह्या सालीं झालें. तोहि धर्माध्यक्षाचेंच काम करीत असे. त्याची वस्तुत्वशर्त्ताविषयी फार ख्याति असे. त्याचीं दोन लग्नं झालीं होती. पैकीं पहिली बायको पहिल्या बाळंतपणाचे वेळींच निवर्तली. दुसरें लग्न त्याने १७५७ सालीं केलें. ह्या बायकोपासून त्यास बारा मुलें झालीं; व त्या सर्वांचें संगोपन त्यानें स्काँच लोकांच्या जुन्या पुराण्या पद्धतीस अनुसरून केलें:—ती कोणती झणाल तर स्वच्छ हवा, साधें अन्न, आणि धार्मिक व व्यवहारिक उत्तम शिक्षण.

जॉन मेकालेचीं बरींच मुलें उदयास आलीं. ऑले व आले-क्लांडर हे धर्मशास्त्रांत शिरले. कॉलिन नांवाचा दुसरा एक मुलगा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्यांत शिरला, व जनरल होऊन मेला. पण ह्या सर्व मुलांत झशरी मेकाले हा पुढें फार प्रसिद्धीस आला; आमच्या चरित्रनायकाचा हाच बाप होय. ह्याचें जन्म १७६८ सालीं झालें. तो सोळा वर्षांचा असतांच जमेका वेदांत गेला, व तेथें त्यास एका शेतवाडीच्या व्यवस्थापकाचें काम मिळालें. त्या वेळीं तेथें शेतान्चीं बगैरे कामें शिही गुलामांकडून करवात असत; झणून तें काम करीत असतां, अर्थात् गुलामगिरी झणजे काय, ह्याची माहिती त्यास चांगली झाली. गुलाम करून ठेवणें ही चाल वाईट आहे, असा त्याचा कांहीं पूर्वीपासूनचा ग्रह नव्हता, व त्याचा पोटाचा उद्योग वाहतां, ती चाल कायम राहावी ह्यांतच त्याचा पायदा होता. शिवाय, ह्या चालीचा उल्लेख बायबलांत केलेल; असल्यामुळें त्याच्या बापाचें मत तर तिला अनुकूल असेच होतें, व बापाबद्दल मुलाच्या मनांत अर्थात् पूज्यबुद्धि होती.

असें असूनही पुढें त्याचें मत अनुभवावरून बदललें. त्या लोकांस केवळ जनावरांप्रमाणें वागवितात, त्यांस शिक्षण झणून

कोणतेच मिळत नाही, इत्यादि गोष्टी पाहून त्यास फार चार्जिट वाटले. प्रथम त्याने त्यांचे दुःख होईल तितके कमी करण्याची खटपट आरंभिली; पण शेवटी व्यवस्थापकांच्या कामास कंटाळून ते काम अगदी नीतीविरुद्ध आहे अशी त्याची खात्री होऊन, मोठी नोकरी मिळत असतां तिजवरही पाणी सोडून वयाच्या चौविंसाव्या वर्षी तो स्वदेशास परत आला.

या वेळी इंग्लंडातील कित्येक लोकांच्या मनांत ह्याच्यासारख्या विचार यावयास लागले होते, व आपल्या वसाहतींतून गुलामगिरी राहू देणें झणजे आपणा प्रत्येकास लाजिरवाणें आहे, असें त्यांस वाटू लागलें होतें. झणून अशा लोकांनीं ही चाल मोडून टाकण्याची खटपट सुरू केली, व जशारी मेकाले हा त्यांस आनंदानें मिळाला. खुद्द इंग्लंडांत कोणीही गुलाम झणून रहावयाचा नारा, त्यानें इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर पाय ठेविला कीं तो गुलामगिरींतून मुक्त झालाच, ही गोष्ट दहा वर्षांपूर्वीच कायद्यानें ठरून गेली होती. पण ह्या मुक्त झालेल्या शिष्ट्यांचें करावयाचें काय, हा मोठा प्रश्न त्या वेळी उत्पन्न झाला होता. झणून वर निर्दिष्ट केलेल्या लोकांनीं अशी एक तोड काढिली कीं, असल्या शिष्ट्यांची वसाहत सेरा लोन नामक आफ्रिकेच्या एका किनाऱ्यावरील प्रदेशांत करावी. ह्या उद्देशानें त्यांनीं एक कंपनी स्थापन केली; व जशारीचा पूर्व वृत्तांत ऐकून त्याची नेमणूक त्या वसाहतीच्या गव्हर्नराचे ठिकारणीं त्यांनीं मोठ्या खुशीनें केली.

पण हें काम फार विकट होतें. आफ्रिकेंतून गुलाम धरून नेण्याचें काम ह्या किनाऱ्यावर जायने चाललेलें असे; तेव्हां अर्थात्, गुलामांचे व्यापारी ह्या कंपनीचा द्वेष करूं लागले, व तिच्या कामांत येतील तेवढीं विमें आणूं लागले. स्वतः मुक्त झालेले

शिहीरी नियमानें उद्योग करप्यास किंवा लिहिणें वाचणें बगें शिकप्यास तयार होते असें मुळावें नाहीं. झणून प्रथम गळवतांतून आणलेले पदार्थ खाऊन पिऊन फला पाडप्याचें काम तेवढें मात्र त्यांनीं चांगल्या रीतीनें पार पाडलें; पण पुढें जेव्हां खाणें बेतावर आलें व काम खरोखर अंगावर पडूं लागलें, तेव्हां ही मंडळी गव्हर्नरावर विपरली, व बरचेवर बंडाळी करूं लागली.

अशा प्रसंगास टक्कर देण्यास ज्ञशारी मेकाले फारच योग्य माण होता. त्याच्या अंगी सहनशीलता, आत्मनिग्रह व दीर्घाद्योग हे असून, शिवाय इतकें स्थिर धैर्य होतें कीं, कशीही वेळ आली उगमगावयाचें नाहीं. झणून तो तसाच आपल्या कर्तव्यास चि राहिला; आणि ह्या तापकरी असतां, व त्याच्यावर अनेक दुःखा-कामांचें ओढें एकट्यावरच पडत असतां, तें सगळें त्यानें धोडक्याच काळांत ती बसाहत नांवारुपास आणिली. त्यानें तेथें एक शहर बसविलें, शेतें पाडिलीं, व शाळा स्थापित्या. नीमो लोकांस शिकण्यास उत्तेजन देण्याकरितां त्यानें असा कायदा केला कीं, जे लिहानयास व वाचावयास शिकतील, त्यांस शरीर-कष्टाचें काम अगदीं थोडें सांगधिं.

पण अशा रीतीनें हे गावें सुयंत्रित चाललें असतां १७९४ सालीं त्याजवर एक जबरदस्त वावटळ आली. पांच वर्षांपूर्वी फ्रान्स देशांत जी महा राज्यक्रांति उडून गेली होती, तिच्या सपा-ट्यांत इंग्लंड व फ्रान्स यांजमध्यें लढाई सुरू झाल्यामुळें कांहीं फ्रेंच लोक सैरा खेनवर चाल करून आले; त्यांनीं बसाहतीची भूळघाब करून टाकिली, व होतें नव्हतें तें घेऊन ते चालतें आले. त्यांनीं ज्ञशारानें तसें करूं नये झणून पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिले, पण कांहीं बळलें नाहीं. पुढें काटकसरीनें वागून व इंग्लंडांतून पैसे

जेऊन त्याने पुका बघात त्या बसाहतीस सरासरी पूर्ब स्वरूप आणून दिलें; व नंतर हाही ज्वरानें व्यथित होत्साता इंग्लंडास प्रकृति सुधारण्याकरितां परत आला.

इंग्लंडास परत आल्यावर विल्यम विल्वरफोर्स, हेन्री वान्टन वगैरे वरील कंपनीचे जे मुख्य उत्पादक त्यांचा त्यांचा निकट व कायमचा जोड जमला. व त्यामुळें त्याच कंपनीतील जी हाना मूर नांवाची इतिहासप्रसिद्ध बार्ड तिला भेटण्याकरितां त्यांस ब्रिटल शहरां जावें लागलें. त्या ठिकाणीं वेल्लिना मिस्स (ही त्याची मावी पत्नी) झणून एक मुलगी शिकवयास राहिली होती, तिची त्याची गांठ पडली. ती फारच सुंदर असे झणून झणतात. तिचा बाप केकर नामक पंथाचा असून तो पुस्तकें विकण्याचा बंदर त्या शहरां पूर्वी करीत असे. या बेटां तो निवर्तला होता. त्याचा एक मुलगा त्या शहरांतील एका वर्तमानपत्राचा संपादक असून तें काम तो फार चांगल्या रीतीनें करीत असे. तो फार आनंदी व चतुर माणूस असून गोष्टी सांगण्याच्या कामांत फार हुशार असे.

असे. ह्या मुलीवर लशारीचें प्रेम जडलें, व तीही त्याजवर प्रीति करूं लागली. ह्या प्रेमसंपादणीस त्या मुलीच्या नातेवाईकांनीं अडथळा आणण्याचा बराच यत्न केला; पण शेवटीं हाना मूरच्या खटपटीनें बाधभय ठरला. तथापि तिज ते त्याजवरोबर आफिकेंत जाऊं देईनात, झणून लग्न माघ व्हावयाचें राहिलें. तेव्हां आपली वडीण मिसेस बार्थिंग्टन हिजजवळ तिनें रहावें, अशी व्यवस्था करून तो १७९६ सालीं परत आफिकेंत गेला.

त्याच्या हेमहजिरींत नीमो लेकांनीं भयंकर दगा आरंभिल होता, त्याचा तेथें गेल्यावर त्याला प्रथम निकाल लागला. तेव्हा त्यानें दमशमादि सौम्य उपायांची योजना करून मोडिलें.

पण त्यानें आपल्याबरोबर कांहीं मिशनरी नेले होते, त्यांनीं मात्र तार्यावर पाय ठेवल्यापासून आपापसांत भांडून त्याचें डोकें भणाणून सोडिलें. तेव्हां त्यांस सुटें करून त्यांचीं तोंडें त्यास जबरानें बंद करावीं लागलीं. ही गोष्ट जेव्हां त्यानें पुढें कंपनीच्या मुख्यास कळविली, तेव्हां त्यानें पुढील गोष्ट त्यास सांगून त्याचें समाधान व जबाबदारीतून आपली मोकळीक करण्याचा यत्न केला. ती अशी. एका नोकऱ्यास कांहीं झुंजणारे कोंबडे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं न्यावयाचे होते; ते त्यानें निरनिराळे न घेतां मेहनत वांचविण्यासाठीं एकाच पोत्यांत घातून घेतले; पुढें इष्ट ठिकाणीं जाऊन उघडून पाहतो तों त्यांनीं एकमेकांस पाहून टाकिले आहे. पुढें त्याच्या ह्या मूर्खपणाबद्दल जेव्हां त्याचा मालक त्यास बोल्डू लागला तेव्हां तो झणाला, “महाराज, सगळे कोंबडे तुमचेच असल्यामुळे मला वाटलें कीं, ते सर्व एकाच पक्षाला लढतील, व झणून मी तसें केलें.”

असो. सेरा लोन येथें तीन वर्षे राहून व हे सर्व बसेडे मोडून त्यानें त्या सर्व वसाहतीस इतक्या नांवारूपास आणिले कीं, पुढें कांहीं वर्षांनीं सरकारानें ती वसाहत विकत घेतली. शेवटीं आपण एकीकडे व आपली भावी पत्नी दुसरीकडे ही स्थिति त्यास, तीस व नको नको झणणाऱ्या तिच्या नातेवाईकांस, तिचांसही असह्य होऊन जो नोकरी सोडून १७९९ त इंग्लंडास परत आला, व त्याच वर्षाच्या आगस्ट महिन्यांत त्यानें तिजशीं लग्न केलें.

ह्या लग्नापासून त्यास १८०० च्या आक्टोबर महिन्यांत जो पुत्र झाला तोच आमचा चरित्रनायक. त्याचें त्यानें जॉमस वॉकिंग्टन मेकले असें नांव ठेविलें. अगदीं लहानपणापासून ह्या मुलाच्या विलक्षण बुद्धिमत्तेचीं चिन्हें दिसू लागलीं. तो तीन वर्षांचा झाला

तेव्हांपासूनच एकसारखे वाचीत वसावे, असा त्यास नाद लागला. हे कोणास खरे देखील वाटावयाचे नाही. पण जॉन स्टुअर्ट मिल हा त्याच वयांत ग्रीक व ल्याटिन शिकवयास लागला होता, हे ध्यानांत आणिले, झणजे प्रसृत गोष्टीचें अमळ कमी आश्चर्य वाटे; निदान प्रथमदर्शनी भाषणारा असंभाव्यपणा तरी कमी होईल. त्यानें जमिनीवर पुस्तक ठेवावें, व हातांत लेणी भाकर घेऊन शेकोटीसमोर कांबळ्यावर वाचीत पडावें! पुस्तक हातांत घेण्याची सोय नाही, कारण तें बहुधा झाड्या वजनाचें असावयाचें !

त्याला खेळण्याची आवड मुळीच नसे. मात्र बाहेर फिरावयास जाण्याची हांस त्यास फार असे; व फिरावयास गेला झणजे दाई किंवा आई जी कोणी बरोबर असेल तिला तो लांबलचक व्याख्यानें देत सुटत असे. तीं व्याख्यानें झटलीं झणजे कधीं न संपणाऱ्या स्वकपोलकल्पित गोष्टी असावयाच्या, किंवा त्यानें वाचिलें असेल त्याची त्याच्या वयास न शोभेल अशा प्रगल्भ भाषेत पुनरुक्ति असावयाची. त्याची स्मरणशक्ति इतकी विलक्षण असे कीं जें पुस्तक त्यानें नुक्तेंच वाचिलें असेल त्यांतील शब्दयोजना त्याच्या सहाज लक्षांत राही, व तो ती आपल्या बोलण्यांत तशीच उठवी. यावरून त्याची दाई असें झणे कीं हा “ निवळ छापील भाषा ” बोलतो. असलें बोलणें अगदीं नाटकी दिसावें, व पुष्कळ वेळां हास्यास्पदक व्हावें, ह्यांत कांहीं नवल नाही. हन्ना मूर ही माई तो चार वर्षांचा असतां एकदा त्याच्या धीरें गेली होती. तेव्हा आईबापें बाहेर गेलीं आर्त असं सांगून तो तीस झणाला, “ आपण मेहेरबानीं घरांत याल तर आपणाला ‘ जुन्या दारू ’ चें एक म्हास देऊन मी आपला पाहणचार करान. ? ” बाईची धांव सोम मद्यांच्या पलीकडे कधीं येलेली नसल्यामुळे हे ऐकून ती जरा

चकितच झाली, व तिनें ' जुनी दारू ' झणजे तूं जाय समजतोस झणून विचारिलें. तेव्हां रॉबिन्सन क्रुसो वरचेवर ती घेत असे झापलाकडे त्यास कांहीं सांगतां आले नाहीं. झाच वयाच्या सुमारास त्याच्या बापांनै त्यास एका श्रीमंत बाईकडे नेलें असतां तेथील एका नोकरीनें कांहीं गरम कापडें त्याच्या पायावर तांडिली. धरधनिणीस अर्थात् फार बाईट वाटलें व ती त्याच्यापार्शी जाऊन मोठ्या कळवज्यानें त्याला पुसूं लागली, बाळा, तुला कशें काय वाटतें ? तेव्हां झा छोटेलानी स्वारीनें मान वर करून तिजकडे पाहून झटलें, " बाईसाहेब, फार आभारी आहे, वेदना किंचित् शमली आहे !! "

कोणास कदाचित् वाटेल कीं, हा लहान मलगा हें जें चम-स्कारिक बोलें, हा कदाचित् त्याच्या बटार्स्लेरपणाचा किंवा डौली-पणाचा परिणाम असावा. पण तशी मुळींच गोष्ट नव्हती; कारण झाच्यापेक्षा अधिक सरळ किंवा आनंदी मूल कधींच कोणी पाहिलें नसेल, अशी सर्वांची साक्ष पटते.

तो अगदीं मूल असतानांच त्यास ग्रीन्वुस् नांवाच्या कोणा एका पंतोजीच्या शाळेंत घाल्ले वेळीं आई त्यास झपाली, " टम, तुला आतां खोणी भाकर हातांत न घेतां अभ्यास करावयास शिकलें पाहिजे " मुलगा उत्तर करितो, " होय, आई, उद्योग ही माझी भाकरी व अभवधान हें माझें खोणी असें मी समजेन " पण धास्ताविक रीत्या पहातां शाळेस जाण्यास झाच्याहातकें दुखें कोणतेंच मूल कधींही कंटाळलें नसेल. मधल्या हाटांतलें जेवण झालें झणजे मला आतां शाळेंत पाठवूं नको, अशी रोज त्यानें आईची केविलयाच्या शब्दांनीं विनवणी करावी. पण आईनें रोज

एकच उत्तर घावें, “हे, टाम, पाऊस जरी घो, घो, पडत असला, तरी देखील तुला मी घरी ठेवून घेणार नाही. ”

शाळेस जाण्यास तो इतका नाखुश असे, झाला एकच कारण नव्हतें. त्याचें शरीर शाळेंत गेलें तरी चित्त घरी राही; शिष्याय, शाळेंतले धडे करावयाचे झणजे आपले जास्त आवडते व मज्जाचे उद्योग एकीकडे ठेवावयाचे, असें त्यास बहुधा वाटत असावें; कारण ह्या त्याच्या वयांत त्याचें इतर वाचनलेखन फारच सपाश्र्मनि चाललें असावें असें दिसतें. १८०८ सालीं त्याची आई लिहिते:—“माझ्या लाडक्या टामच्या विलक्षण बुद्धिमत्तेची चिन्हें पहिल्या सारलींच अद्यापि दिसतात. सर्व प्रकारच्या अभ्यासांत त्याची प्रगति विलक्षण रीतीनें चाललेली आहे; व त्याच्या वयास अद्यापि आठ वर्षे पुरीं झालीं नाहींत हें ध्यानांत आणिलें झणजे त्याच्या वाचनाचा विस्तार, व त्यापासून त्यास प्राप्त झालेले ज्ञान, हा स्वरोत्तरच आश्चर्यकारक भासतात. इतकें असूनही तो मांजराच्या पोरान्तका खेळाडू आहे. त्याच्या मनाच्या तरतरीची कांहीं कल्पना तुझांस घरावी एतदर्थ कांहीं उदाहरणें मी सांगतें. एका वर्षापूर्वी जगाच्या इतिहासाचें सार काढावयाचें असें वेड त्याच्या डोक्यांत शिरलें, व कृष्ट निर्माण झाल्यापासून तों आजतागायतच्या इतिहासांतील मुख्य मुख्य गोष्टींची बरीच हकीकत त्यानें तयार केली. त्याचे सरासरी चौघास ताब भरले...त्यानें स्तोत्रे किती रचिली आहेत, हें तर मला सांगतांच येत नाहीं...” त्यानें लहान-वयांत शाळा साधून व पोरसेळ न देवून जीं बाडेच्याबाडे खरडलीं त्यांत विशेष हें कां, व्याकरण, स्पेलिंग ह्यासंबंधानें त्यांत चुका विलंकूल दिसत नाहींत, इतकंच नव्हे, तर विरामचिन्हे जागच्या जागीं देणें, अर्थ वैज्ञान्य सांभाळणें, इत्यादि ज्या गोष्टी त्याच्या प्रौढ वयांतील लेखांत भरलेल्या आहेत, त्या देखील ह्या बाललेखांत इगोचर होतात.

ह्या वयांत त्याच्या आईबापांचें त्याच्याशीं वर्तन फारच दूरदर्शित्वाचें असे. त्याचे लेख त्यांनीं कधींच मंडळीपुढें काढूं नयेत, किंवा आपल्या भाषणशैलीचा किंवा स्मरणशक्तीचा दिमाख लोकांपुढें करण्यास त्यास उत्तेजन कधींच देऊं नये. आपल्या सोबत्यापेक्षां आपण पुढें अधिक श्रीमंत होणार आहों हें आपल्या मुलांस समजूं नये, एतदर्थ एकादा गहाणा क्रोडोपति जितकी खंवरदारी घेत असेल, तितकीच खंवरदारी, मिस्तर व मिसेस मेकाले आपल्या मुलास त्याची विलक्षण बुद्धिमत्ता समजून घेऊं नये, झणून घेत असत. ह्या लहानपणाच्या कडकडीत शिक्षणाचा एक परिणाम असा झाला कीं, त्यास घमेन किंवा पोकळ डौल झणून कधीं झाला नाहीं. दुसरा परिणाम असा झाला कीं, 'सामान्यतः माणसास किती ज्ञान असावें ह्याजबहलचा त्याचा अंदाज नेहमीं चुकत असे, आपल्यावरून दुसऱ्यांचा अजमास तो करीत असे; ह्यामुळे त्यास मानव जातीला इतकें ज्ञान असावें झणून वाटें कीं, तितकें ज्ञान प्रथम संपादन करण्याचें, किंवा पुढें कायम राखण्याचें, सामर्थ्य फारच थोडक्यांस असेल. त्याचा ज्ञानाचा मोठा सांठा व त्याच्या सोबत्यांच्या ज्ञानाच्या लहान लहान पुंज्या ह्यांमध्ये किती अंतर आहे, हें त्यास कळूं नये झणून त्याच्या आईबापांनीं जर इतकी खंवरदारी घेतली नसती, तर लॉर्ड मेकालेच्या लेखांत 'शाळेतलें पोर' ह्या वचनाची इतकी रेलचेल बहुधा दृष्टीस पडली नसती.

अशा रीतीनें त्यास जसं धरि कडकडीत शिक्षण मिळत असे, तसेंच ते दाना मूर हिच्या घरीं गेला झणजे तेथेंही मिळत असे. तां बाहेर व त्या घरांतलें इतर बाया ह्या त्यास फारच मुमताझपणानें व गहाणपणानें वागवीत; त्याच्या लिहिण्यावाचण्यास उत्तेजन देत; धनस्पर्तिशास्त्र शिकविण्यासाठीं झणून त्यास बागेत नेत, आणि

त्याने वाचून सोडून अंग भेडनत कगयी झणून त्यास छप्परासभो-
वर्तीच्या जाग्यांतून धांवावयास लावीत किंवा त्यापेपाक घरांत भातुकली
तयार करावयास लावत. त्यांचा चुल्ला जनरल भेकाले हा हिंदु-
स्थानांतून १८१० त परत आला. तोही पुतण्या पुतण्यास फार
चांगल्या रीतीने वागवी. तो हाताचा सदळ असे. त्यामुळे मुलांस
एरवी कोणी भेडून देणार नाही अशी पुस्तकें मिळत; व तो त्यांस
बाहेर फिरावयास वगैरे नेत असल्यामुळे व लाऊच्या वगैरे भातु-
कल्या त्यांजकरवीं करण्यात असल्यामुळे, त्यांचे नेहमीचे जे एकतंत्री
राहणे त्यांत जरा नवीनपणाची भर पडून त्यांस कर्मणूक होई, व
अभ्यास करण्यास नवी नवी तरतरी येई.

या वेळीं सशारी भेकालेला उत्पन्न चांगले होतें, व दिवसें दिवस
तें वाढत चालले होतें; कांहीं दिवस तो सेरा लोन कंपनीचा सेक्रेटरी
असून त्यास वर्षाचा ५०० पोंड पगार मिळत असे. पुढें तो व
त्याचा मेहुणा बार्बिंग्टन ह्या दोघांनीं मिळून भागीचा व्यापार मुरू
केला. ही कंपनी आफ्रिकेंत माल पाठविणे व तेथून आणणे हा धंदा
करीत असे. बापाची या वेळची मध्यमपणाची स्थिति मुलांच्या
फार फायद्याची होती. कारण त्यांस सुखासमाधानास आवश्यक
अशा सर्व गोष्टी मिळत होत्या, व चैनीच्या वस्तू झणून मुर्तीच
मिळत नसत. मोठा मुलगा १३ वर्षाचा होतो न होतो तो त्यास
तीन भाऊ व पांच बहिणी इतकीं भावंडे झालीं होती. त्यामुळे
काटकसर करणे, व साध्या रीतीने राहणे, ह्या गोष्टी त्या कुटुंबास
आवश्यकच झाल्या होत्या.

१८१२ सालीं असें स्पष्ट दिसू लागलें कीं, भेकालेचें पुढें
शिकणे तो गांवांतल्या ज्या शाळेंत इतके दिवस जात असे, तेथें
होण्याचा संभव नाहीं; तेव्हां त्याच्या शिकण्यासाठीं आपण सर्वांनाच

लंदन शहरांत राहावयास जावें व त्यास वेस्टमिन्स्टर येथील प्रसिद्ध अशा सार्वजनिक शाळेंत पाठवावें, असा त्याच्या बापायनें मनांत विचार आणिला, पण तो न जमून शेवटीं त्यास केंब्रिज शहरांत-
जीक होल्वर्थ नामक गांवां प्रेस्टन नामक पाश्चाच्या हाताखालीं
शिकावयास नेऊन ठेविलें. ह्या शिक्षकाचे विचार धर्मविषयक व
इतर बाबतींत जरी जरा कोते असत, तरी तेथें गेल्यापासून मेका-
लेचा एकंदरीत फायदाच झाला. कारण आपल्या विद्यार्थ्यांना आपण
शिकवावें केव्हां, व त्यांसच स्वतः शिकूं यावें केव्हां, ह्या गोष्टी
त्या शिक्षकास चांगल्या समजत असत. शिवाय, केंब्रिज शहर
नजीक असल्यामुळें तेथील रीतीभाती, शिकण्याच्या व्यवस्था,
तेथील मुलांच्या विचारपद्धति, व मोठमोठ्या परीक्षा देण्याच्या
व बक्षीस मिळविण्याच्या हांवी, ह्या सर्व गोष्टी मेकालेस व त्याच्या
सहाध्यायांस कळून येण्याचे योग सहज येत असत.

ह्या ठिकाणीं तो सरासरी २ वर्षे राहिला. त्या मुदतींत त्याचीं
जीं धर्मीक पत्रें येत त्यांवरून पहातां त्याचा अभ्यास चांगला चालला
होता असें दिसतें. त्याचा शिक्षक त्यास अडेल तें सांगत असे व
आपल्याबरोबर बाहेर फिरावयास नेत असे. गुलामगिरीची चाल बंद
करण्याच्या कामांतील प्रमुख खटपटी जो विल्यम बिल्वरफोर्स त्याचा
बडील पुत्र याचा सहाध्यायी होता. त्याची व ह्याची निकट मैत्री
जमली. शिवाय, या पत्रांवरून असें दिसतें कीं, मेकाले आतां फ्रेंच
भूपतींत ग्रंथ वाचावयास लागला होता, व बापामुखाचे पत्रव्यवहार
केवळ चक्रवर्ती विषयांवर, किंवा त्याच्या शिकण्याच्या व वर्तनाच्या
बाबतीं संबंधानेंच होत असत असें नाहीं, तर राजकीय प्रभांच्या
संबंधानें देखील होत असत. उदाहरणार्थ, १८१३ सालीं ईस्ट इंडिया
कंपनीस जेव्हां नवी सनद मिळाली, तेव्हां ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार

करण्याची मिशनरीस परवानगी मिळावी झणून फार खटपट झाली, त्या गोष्टीचा उल्लेख त्या पत्रांतून आढळतो.

१८१४ साली प्रेस्टन साहेबाने आपली शाळा शेल्फर्ड येथून काढून हंटफर्ड प्रांतांत अस्पॅडेने येथें नेली. अर्थात् मेकालेही तेथें गेला. हें स्थळ अगदीं एकाकडे होतें; व नजीक कॅम्रिजसारखें मोठें शहर किंवा विद्यालयस्थान मुळींच नव्हतें. येथें त्यानें चार वर्षे काढिलीं; त्या मुक्तीत त्याचें निरनिराळ्या विषयांवर एकसारखें वाचन चाल-
लेंच होतें. व तें केवळ जलदीनें नव्हे, तर धाईनें चाललें होतें. त्यानें जें इतकें विस्तृत ज्ञान संपादन केलें, त्याला साधनें ईश्वराच्या दोन देणम्या होत्या; अचूक स्मरणशक्ति, व एकदा नजर टाकून सगळ्या पानांतील मजकूर ध्यानांत आणण्याचें बिलक्षण सामर्थ्य. लहानपणीं ज्यावर झणून त्याचें मन जाई, तें त्यास मेहनतीशिवाय सहज पाठ येत असे. एकदा बापावरोबर कोणाकडे भेटण्यास गेला असतां टेबलावर स्फोट कवीचें 'ले ऑव् धि लास्ट मिन्स्ट्रेल' (जेवटच्या कवीचें गाणें) हें काव्य पडलें होतें. तें त्याच्या पाहण्यांत पूर्वी कधीं आलेलें नव्हतें. झणून बाप घरच्या यज्ञमानाशीं घेलत असतां तें त्यानें मुकाट्यानें वाचून टाकिलें, आणि घरीं आल्यावर, आई आजारी होती तिच्या बिछान्यावर तिच्यानें ऐकवतील तेवढे त्यांतोळ सगीं झणून दाखविले. एका काळीं त्याला आपल्या स्मरणशक्तीचा इतका भरवसा वाटत असे की, तो झणे कीं कोहीं कारणानें मिस्टूनचें 'पाराडाइस लॉस्ट' व वनियनचें 'पिल्ग्रिम्स प्रोग्रेस' ह्या पुस्तकांच्या जर सर्व प्रती नार्हींग झाल्या, तर ते ग्रंथ जसेच्या तसे पुनः तयार करूं शकेन. ४० वर्षांपूर्वी वर्तमानपत्रांत वाचलेलें एक प्रश्न त्यानें एकदां झणून दाखविले होतें !

पुढें तो जसा मोठा होत चालला, तशी ही त्याची शक्ति एवढ्याच मानानें कमी झाली कीं दुसऱ्याचे लेख त्याला आपोआप पाठ होत नाहींतसे झाले. पण एकदा नजर पेटून छापील पानाचें पान ध्यानांत उतरवून बेण्याचें जें त्याचें विलक्षण सामर्थ्य, तें शेषपर्यंत कायमच राहिलें. अखेरपर्यंत, इतर लोकांस एकादें पुस्तक चाळण्यास जितका वेळ लागतो, त्यापेक्षां कमी वेळांत तो तें वाचूं शकत असे, व इतर लोकांस त्याचीं नुस्तीं पावें उलटण्यास जितका वेळ लागेल, त्यापेक्षां कमी वेळांत तो तें चाळून टाकूं शके. नरें, इतक्या जल्द रीतीनें तो पुस्तकें वाची झणून त्यांतलें कधीं उतरून बेण्याचा प्रसंग आला, तर त्यांत चुका करील असें कधीं होत नसे. कारण त्याची अशी समजूत असे कीं, जें एकदां छापून निघालें, त्याच्या उताऱ्यांत चूक करणें झणजे पापच करणें होय; मग तें मूळ उत्तम बुद्धीच्या माणसानें लिहिलेलें असो, किंवा कागद झाईचा अपव्यय करणारानें लिहिलेलें असो.

अशी बुद्धिमत्ता, व कधींही तृप्त न होणारी अशी जिज्ञासा, ह्या दोन गोष्टींचा संयोग त्याचे ठिकाणीं झाला असतां, घ्याच्या चवदाव्या वर्षापासून वाङ्मयाच्या एकंदर विस्तीर्ण क्षेत्रावर बहुतेकांशीं केवळ स्वेच्छेनुरूप भटकण्याची त्यास परवानगी मिळाली. मग काय विचारतां ? तो एकसारखा वाचीत सुटला. ह्यावेळीं शाळेंतील निबंधलेखनापलीकडे ग्रंथरचनेचें काम तो बहुतेक मुळींच करीत नसे, व तें निबंधलेखनही त्यानें आळसानें करावें. ह्या वेळीं त्याची काव्यदेवी बहुतेक मुकीच झालेली होती; मात्र यूरोपांत एकादा मोठा गोष्ट कांहीं झाली तर त्या वेळीं तिच्या थोड्यासा शब्द फुटे. उदाहरणार्थ, नेपोलियन रशियांतून पळून आला, तेव्हां तिला एकदा वाचा फुटली होती, व पुढें जेव्हां नेपोलियननें राज्य सोडून

दिलें, व युरोपांतल सर्व राष्ट्रांचीं सैन्यें पारिसमध्ये शिरलीं, तेव्हां मास्तरापाशीं त्याबद्दल सुटी मागवयाची ती कथितारूपानें मागण्या-विषयी त्याच्या सहाध्यायांनीं ह्यास आम्रह केत्यावरून तेव्हां एकदा ह्याच्या काव्यशक्तीस 'उल्लास' आलेला होता.

त्याच्या शाळासोबत्यांमध्ये तो अग्रिय नव्हता. उलटा, त्यांना त्याचा अभिमान वाटे, व ते त्यास फार वाखाणित. मात्र त्यास कोण-ताही खेळ खेळतां येत नाहीं, ह्याबद्दल त्यांस त्याची कांय येई. पण ह्या वेळीं लोकमताची तो बिलकूल पर्वा करीत नसे. त्याच्या ह्या वेळच्या पत्रध्यवहारावरून तो केवळ पुस्तकांमध्येच गर्क झालेला होता, असें दिसतें. इतके दिवस त्याचीं पत्रें स्वाभाविक व सुंदर अशीं असत; पण त्यांजवर आतां पुस्तकी ज्ञानाची छटा झळकूं लागली; व तीं वाचून पाहिल्या इतका आनंद होत नाहीं.

असे; अशा रीतीनें प्रेस्टन पंतोजांच्या हाताखालीं १८१८ पर्यंत राहून त्या सालाच्या आक्टोबर महिन्यांत मेकले केंब्रिज येथील ट्रिनिटी कालेज नामक विद्यालयांत शिकण्यासाठीं गेला. येथें यान्टन नांवाचा एक सोबती त्यास भेटला, व कालेज सोडीपर्यंत ते संगतीनें राहिले. प्रथम ते एकाच विन्हाडांत रहात असत, व एकाच शिक्षकाचे हाताखालीं शिकत असत. त्यामुळें दोघांना एकेका तासाचे पैसे पडून दोन तास शिकावयास सांपडे. पण पुढें ही व्यवस्था यान्टन ह्यास मोडणें भाग पडलें. सामान्यतः केंब्रिज युनि-व्हर्सिटीची प्रसिद्धि गणित विषयाविषयी फार आहे, व आक्सफर्डची भाषाविषयाविषयी आहे, हें सर्वास ठाऊकच आहे. त्याप्रमाणेंच यान्टनचा मर गणितविषयाकडे फार होता, व शाळेंत असतांना मेकालेलाही तो विषय आवडत असे. पण कालेजांत आल्यावर ही त्याची आवड हळूहळू जात चालली, व प्रत्येक गणिताच्या प्रभा-

बद्दल तो काम्याकूट करूं लागला. अशा रीतीनें वेळ घालविल्यास विषय कधींच पुरा होणार नाही, असें समजून थान्टन स्वतंत्र रीतीनें शिकूं लागला; व त्यानें केलें तें बरेंच केलें; कारण पुढें योग्य वेळीं गणितपरीक्षेत पहिला येऊन तो जो सीनियर रास्टर बनला, तो मेकाले बरोबर डोंकें घांसून बहुधा कधींच बनला नसता.

असो. हे दोघे गडी एकत्र राहत असतां पार्लमेंताच्या एका सभासदाची निवडणूक चालू होती, व त्या संघानें शेजारच्या गाहींत दंगा चालला होता. मेकालेल्या राजकीय व्यवहारासंबंधी गडबड कोटें असली कीं तेथें गेल्याशिवाय कधीं चैनच पडत नसे. झणून तो तेथें थान्टनला ओढून घेऊन गेला. तेथें विरुद्ध पक्षांच्या लोकांची दंगल चालली होती. ते ऐकमेकांवर कुसके बटाटे, फाटके वट्ट, नासकीं आंडी, सांपडेल तें फेकीत होते. त्या तडाक्यांत एक मेल्लें मांजराचें पोर मेकालेच्या घोवाडावर येऊन पडलें, व तेणें करून त्याचाही मजा पाहण्याची हास चांगलीच जिरली. ज्यानें तें फेकिलें होतें तो त्याजपाशीं येऊन झणतोः—बूबा, माफ करा, तुमचें आमचें कांहीं वांकडें नाही. तें मांजर मि० आर्चीन ह्याच्या अंगावर फेकण्याचा माझा उद्देश होता. मेकाले उत्तर करितोः—तुझी जर तें माझ्या अंगावर झणून फेकिलें असतें, व मि० आर्चीन यांस लागलें असतें, तर फार बरें झालें असतें !

पुढें थोडक्याच दिवसांनीं गांवांतलें बिन्हाड सोडून स्वारी कालेजांतच रहावयास गेली. कालेजांत असा नियम असतो कीं, बाहेर जाणाऱांनीं अमुक वाजत्याच्या आंत परत आलेंच पाहिजे. त्यांतर् दरबाजा बंद होतो, व बेताबाहेर भटकणाऱांस थंडीत कुडकुडावें लागतें. अलीकडे ह्या कालेजांत अशा रात्रिचरांचा एका खोलीच्या खिडकींतून चोरून प्रवेश होत असतो. ही चोरवाट

मेकालेच्या वेळीं सांपडलेली असती तरी मेकालेत तिजपासून फायदा झाला असता असे नाही. कारण कालेजाच्या आंत वाचण्यास हवी तितकी पुस्तके, व गप्पा सांगण्यास हवे तितके जोही असता दरवाज्याबाहेर पडण्याची इच्छा त्यास कधींच होण्याचा संभव नव्हता. कालेजांत जे कांहीं मिळण्यासारखे होतें त्या पलीकडे त्याला कशाचीही जरूर नसल्यामुळे हवें तें वाचावयास, हवी तितकी फुरसत, आपल्या वेळाचें पाहिजे तें करण्याची बहुतेक पूर्ण मुभा, व पाहिजे तेन्हां पूर्ण आवडीच्या मंडळींत जाण्याची सोय, ह्या गोष्टींतच तो आनंद मानीत असे. कालेजांतील मंडळी त्यास फार आवडे. कारण ही मंडळी अर्धी असते कीं खरें असेल त्याची त्यांच्याशीं किंमत होते; पण कोणी फुकट भपका किंवा दिमास करावयास झाला, तर ते तोंडावर स्पष्ट सांगायचे. पुन कालेजांत अशी सोय असते कीं, आपणास आवडेल त्यांच्याशीं जोर करावा; दुसऱ्यांकडे दुकूनहा पहाण्याचें कारण नाही. बरें तेथें गरीब, श्रीमंत, बडा, छोटा, हा भेद कांहींच नसतो. आवडेल त्यानें आवडेल त्याच्याशीं सारख्या नात्यानें रहावें; ही स्थिति माणसाची राहाणी साथी व सख्त होण्यास फारच उत्तम असते.

मेकालेची आपल्या घराव्यातिरिक्त जर कशावरही निष्ठा व प्रेम हीं कायम राहिलीं असतील, तर तीं टिनिटि कालेजावर होती. जों-पर्यंत झणून तेथें राहण्याची त्याची सोय व अधिकार हीं होतें तोंपर्यंत त्यानें तें स्थळ कधीं खुर्दानें सोडिलें नाहीं, किंवा सोडल्यास तेथें परत जातांना त्यास आनंद झाल्याशिवाय कधीं राहिला नाहीं. त्याच्या एकंदर पुढील आयुष्यक्रमांत जर त्याला आपली दिव्गी चुकली असें एकाद्या बाबतींत वाटत असलें, तर आपण केंब्रिज सोडून लंदन शहरां गेलों, येथें कदाचित् आपलें चुकलें, ह्या

मावलीतच वाटत असे. मोठेपणी त्याला जी हाव वाटत असे ती ही की आपणास कालेजांत बिनपगारी फेलेशिप मिळावी; असें की, सेणेंकरून आपणास आपल्या खोलीच्या खिडकींतून हिरव्यागार आंगणाकडे पुनः पहावयास मिळावें, कारंज्याच्या आवाजाच्या आटोल्यांत निजावयास मिळावें, गवतावर बसून फराळ करावयास सांपडावा, कालेजच्या दिवाणखान्यांत बेकन व न्यूटन यांच्या तासबिरीखाली बसून पुनः जेवण्याची संधी यावी, व चांदण्यारात्री आध्यात्मिक विषयांवर बोलत फिरण्यास सांपडावें ! बी. ए. ची परीक्षा पास झाल्यावर देखील, सुटीच्या लांब दिवसांत त्यानें तेथें जाऊन इरोज सकाळीं हातांत पुस्तक घेऊन मोठ्यानें वाचीत फिरावें; मग तें पुस्तक एकाद्या गहन तात्विक विषयावरील असे, किंवा एकादें फार उच्च ज्ञातार्थें काव्य असो, किंवा एकादी अगदीं पुळपुळीत कांदवरी असो. पुढें प्रकृति अशक्त झाल्यावर पूर्वीच्या आठवणी ताज्या करण्यासाठी, व पूर्वीची तरतरी पुनः आपल्यास आली तर पहावी झणून, या ठिकाणी तो मोठ्या आवडीनें येई. आणि अद्यापि त्याची कांहीं आंत व मित्रमंडळी अशी आहे की, त्यांना तेथें गेलें झणजे अशी कल्पना झाल्याशिवाय रहातच नाही की, मेकालेचा आत्मा जर कोठें रेंगाळत राहिला असेल, तर तो येथेंच राहिला असला पाहिजे.

त्याचे सहाध्यायीही त्याच्यासारखेच पुढें प्रसिद्धीस आले. त्याचे अत्यंत निकट स्नेही झटले झणजे दोघे कार्लरिज-इरवेंट, सॅम्युएल टेलर कार्लरिज जो प्रसिद्ध कवि त्याचा मुलगा, व हेन्री नेल्सन, त्याच कवीचा भावी जांबई; हाइड व्हिलियर्स, भावी लार्ड मे, लार्ड रॉमिली व लार्ड वेल्फर; शिवाय, प्रीड, विंडनी बॉकर व जार्ज आस्टिन. पैकीं चार्ल्स आस्टिन हा सर्वांत बुद्दीनें, ज्ञानानें, उत्साहानें, चतुराईनें व कल्पनाशक्तीनें, फार भेष्ट होता, व त्याचाच

काय तो मेकलेवर पगडा चालत असे. 'युटिलिटेरियानिसम्' नामक जे उपयुक्ततासत्त्व पुढें लवकरच उदयास आलें, त्याचा एक उत्पादक, अमेरिकेंतील राजकीय संस्थांचा स्तुतिपाठक, आणि भर्माध्यक्षांचीं उत्पन्न व सरदारांचे आनुवंशिक हक्क यांजवर नेहमीं उद्गून पडणारा, असा जो चार्ल्स आस्टिन त्याच्या उडाक्यांत जेव्हां तरुण मेकाले आला तेव्हां त्याची जीं घरगुती दोरी मत्तें होती, जीं त्याच्या कातडीच्या आंत कधींच भिनलेलीं नव्हतीं,—तीं साहज निघून गेलीं, व तो पूर्वी कधीं नव्हता, व पुढेही कधीं झाला नाहीं, अशाप्रकारचा राडिकल (भांडारा सुधारक) बनला. आणि मेकालेचें असें मतांतर झाल्याची बातमी जेव्हां बरी जाळन पोहोचली, तेव्हां भरची मंडळी बरीच बाबरली.

अशा सोबत्यांबरोबर कालक्रमणा करावयास लागलेला जो मेकाले त्यास रात्र व दिवस पुरेनाशी होऊं लागलीं झालां नवल तें कोणतें ! जोंपर्यंत झणून कोणाच्याही खोलीचा दरवाजा उघडा असेल, किंवा कोणत्याही चौकांत दिवा जळत असेल, तोंपर्यंत स्वारीची गप्पा गोष्टी करावयास जाण्याची नेहमीं तयारीच असे. प्रोफेसराचें लेक्चर किंवा पाठ्याची प्रार्थना हीं कधीं न चुकवणारा, आणि कॉलेजचे नियम व कॉलेजची दीक्षा ह्यांचा भंग कधीं न करणारा, असा जो आमचा हा चरित्रनायक, त्याच्या वेळीं रात्री अमुक वाजतां सर्वांनीं दिवे मालविलेच पाहिजेत, अशी सूचना देणारी 'कफ्यू' घंटा कॉलेजांत वाजत नसे, हें त्याचें नशीबच समजावयाचें ! अशी घंटा जर कदाचित् असती तर तिचें उलंगन न करणें हें मात्र बहुधा त्याच्या जिवावर आलें असतें ! कॉलेजांत असतां वाग बारा वाजतां झालें रात्रीचें जेवायें, नंदर कांहीं तासांनीं पेलेंच्या पेलें चहा शौकावा, आणि पहांटेस कोणी जेही तांग्यांतून

नेमवयाचा असल्यास तापर्यंत शेकोटीशीं बसून, खुशाल गोष्टी सांगत बसावे. उन्हाळ्याच्या सुटीत विद्यार्थ्यांस कालेजच्या बाहेर एवढांचेही उशीरापर्यंत रहाण्याची परवानगी असते. अशा समयी एवढीच एकादा भोजनसमारंभ बाहेर-एक वाजेपर्यंत झाला झणजे मग सगळ्या मंडळींनीं बाहेर पडावे, आणि झांचें मोठमोठ्यानें झोलणें आणि पहाडेचे पक्षांचे गच्च झा दोहोंचें समिभण होई तोपर्यंत मेलच्या मेल उपरुप्यावर फिरावे ! अशा वेळीं “ अतिशय पुष्कळ लोकांचें अतिशय पुष्कळ सुख ” हें जें उपयुक्ततावाद्यांचें मुख्य तत्व, त्याच्या संबंधानें चार्ल्स ऑस्टिनची एकसारखी मेकालें केलेली थहा ऐकण्यासाठीं, किंवा त्या वेळीं प्रसिद्धीस आलेला जो वडस्वर्थ कवि त्याच्या गुणदोषांबद्दल कधीं न संपणारे वादविवाद चाललेले ऐकण्याकरितां, झांवेचा मोड करून देखील झा मंडळींबरोबर जाणें मोठ्याशा नुकसानीचें झालें असतें असें नाहीं. झा वडस्वर्थ कवीच्या संबंधानें दोषाविष्करण करण्यांत तो असा कांहीं पटार्हत झाला होता कीं, त्या कवीचा पक्ष घेऊन मांडणाराचा त्याच्यापुढें टिकविलेला लागण्यास मोठी पंचार्हत पडे. पुढें पुष्कळ वर्षांनीं जेव्हा झा कवीचें ‘ प्रिव्युइ ’ नामक काव्य नवीनच छापल्यान्यांतून निघालें, तेव्हां एकदा पुष्कळ मंडळींच्यासमोर तो विषय निघाला असतां हा असें प्रतिपादू लागला कीं, तें काव्य वाचनीय नाहीं. मंडळींत त्या कवीचे चहाते पुष्कळ होते; ते हें ऐकून सगळे त्याच्यावर त्रुटून पडले, व उलट मतचें प्रतिपादन करूं लागले. तेव्हां निरुपाय होऊन तो अशा तोडीस कवूल झाला कीं, तें काव्य वाचनीय आहे किंवा नाहीं, झा प्रभाचा निकाल तें ज्यांनीं स्वतः वाचलें असेल, त्यांचीच मते घेऊन त्याप्रमाणें करावा. पण मते घेऊं लागले तों इजर मंडळी पैकीं तें काव्य संबंध वाचलेल्या मेकालेच काय तो एकदा निघाला।

ही जी ह्या मंडळीचीं अशीं संभावणें चालत; तसलीं संभावणें जे आपल्यास कधींही व अगदीं मोठ्या प्रसिद्ध मंडळींतही ऐकूं पावलीं नाहींत, अशीं साक्ष त्याचे केवळ सर्व सहाभ्यायांच देतात असें नाहीं; अशीं त्यांच्या साक्षांत पक्षपात असण्याचा संभव आहे; पर बाहेरच्या लोकांचीही अशीं साक्ष पडते, व तिनें तसो दुजोरा मिळतो. तेव्हां त्यां लाई लाईमडोनकडे आस्टिन व मेकाले हे दोघे एकदां भेटण्याकरितां गेले असतां, एके दिवशीं सकाळच्या त्याहारीच्या वेळीं ह्या दोघांमध्ये कांहीं कालजांताल विषय निघून त्याजवर भादविवाद सुरू झाला. न्याहारी संपल्यावर ते दोघे खुप्यां उचलून भुरग्यांच्या दोतू टोंकाला दोघे जाऊन बसले, आणि मध्ये इतकी मेडळीं शेकोटीतमोर बसली असतां जेवणा अंतरावरून अशा याटांनं त्यांनीं आपलें बोलणें चालविलें कीं, जणू काय ते कालेजच्या एकाकडच्या एका खोलींत बसून एकटेच भवति न भवति करीत आहेत. त्या समाजांत बाया, चितारी, मुसदी, भायणकुटुंब असल्यामुळें नेहमीं भीमताकडे जेवणाचीं आमंत्रणें येणारे, अशा विविध व्यक्ति जमलेल्या होत्या. पण ही सगळी मंडळी ह्या दोघां तरुण केंब्रिजियनांचें मागणें ऐकत चित्रासारखी तटस्थ बसली, आणि मजल्या लंच ('अगदीं स्वल्प फराळ') सार्ती जरा उठला तेव्हा वळ वजा करतां, मुख्य जेवणासार्ती (हें बहुधा संध्याकाळीं किंवा रात्रींही होत असतें) वखांतर करण्याची वेळ झाली, असें मुखविणारी घंटा वाजे-सांपर्यंत तेथून हाल्ली नाहीं !!

केंब्रिज येथें निरनिराळ्या कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांची मिळून एक सदविवाद सभा आहे, तिला केंब्रिज यूनियन असें झणतात, हें सर्वास माहीत आहेच. तिच्या जार्जाच्या कारकीर्दीच्या शेवटच्या

वर्षीत भाषणस्वातंत्र्यावर जी सर्वत्रच गदा आली होती, तिच्या तडाक्यांतून ही सभा ह्या वेळीं (१८१८-२४) नुक्तीच डोकें वर काढूं लागली होती. कॉलेजांतील तरुण विद्यार्थ्यांनीं राजकीय विषयांची चर्चा ह्या सभेत पाहिजे तशी करावी, ही गोष्ट कॉलेजांतील तत्कालीन अधिकाऱ्यांस समत नव्हती. शिवाय, ह्या वेळीं काल-महिम्याचें धोरण असें कांहीं होतें कीं, तेणेंकरून तरुण विद्यार्थ्यांस आपापल्या पक्षाचे अंध अभिमानी होण्याचा जवळदस्त मोह उत्पन्न होत असे. शेवटीं मोठ्या मारामारीनें व्हाइस चान्सेलरपासून एवढी परवानगी मिळाली कीं, ह्या सभेला जर राजकीय विषयांची चर्चा करणें असेल तर चावू शतकाच्या पूर्वीच्या विषयांची करावी; त्याच शतकांतील विषयांची करूं नये. ह्या वेळीं नवें शतक नुक्तीच सुरू झालें असल्यामुळे, रोमनक्याथलिक लोकांस पार्लमेंताचे सभासद होण्याची मोकळीक असावी, व्यापार अप्रतिबंध असावा, इत्यादि चावू प्रभांंची चर्चा जुन्या शतकांतील प्रभांच्या मिपानें करणें फारसें अवघड होतें असें नाहीं. रोमनक्याथलिकांस ही मोकळीक १७९५ त द्यावयास पाहिजे होती, किंवा अप्रतिबंध व्यापार १८०० पूर्वी सुरू व्हावयास पाहिजे होता, अशा अर्थाची एकादी सूचना पुढें आणिली झणजे झालें; मग त्याच्या आधारावर सद्यः-प्रभांची पाहिजे तितकी व पाहिजे तशी भवति न भवति करावी. शिवाय, ह्या सभेला जोडूनच एक वाचनमंदिर होतें; तेथें अमुक वर्तमानपत्र घ्यावें किंवा घेऊं नये, अशा प्रकारची सूचना आणून तिच्या पुष्ट्यर्थ हवें. तितकें राजकीय विषयांवर बोलतां येत असे. ' एक्झामिनर ' नांवाचें एक पत्र होतें त्याच्या नांवावर अशीं कृती तरी रणें माजलीं होती; आणि ' मारिनिंग क्रॉनिकल ' झणून दुसरें एक पत्र होतें, तें तर एका बारमाहीत अर्धा डझन वेळां वाचनमंदिरांतून काढून लाविलें, व तितके वेळां पुनः घेऊं लागले !

मेकालेचा बराच वेळ ह्या असल्या इतर गोष्टींत जात असल्यामुळे त्याला युनिव्हर्सिटीतील पारशी वक्तृसं मिळाली नाहीत. मात्र इंग्लिश कविता सांगली रचल्याबद्दल दोनदां त्याला चान्सलरचे पदक मिळाले. इंग्लिश भाषेत वक्तृत्वयुक्त भाषण करण्याबद्दल इंग्रजी कप्याचे तीन पेले बक्षीस देत असतात, त्यांतील ह्याला एकही कला मिळाली नाही, ह्याचें टिनिडीतील लोकांस मोठें आश्चर्य वाटतें. कारण मेकालेच्या सर्व मित्रांना व शत्रूंना जर मेकालेचा एक गुण कबूल असेल, तर त्यास इंग्रजीत वक्तृत्व करतां येई, हा होता. स्वतः मेकाले, हें कसे झाले ह्याचें कारण असे सांगे.—हा समारंभ झाल्यावर, सीनीयर डीन, जो पहिलें बक्षीस मिळविणाराचा नातलग होता, तो मजकडे येऊन झणाला, “कायरे मेकाले, ज्या अर्थी तुला पहिलें बक्षीस मिळालें नाही, त्या अर्थी दुसऱ्या दोहोंपैकीं एकादें मिळावें अशी इच्छा तुला मुळीं नसेलच !” तथापि त्याला त्यादिन भाषेतील वक्तृत्वाबद्दल बक्षीस मिळाल्यामुळे वरील निराशेबद्दल त्याचें कांहींसें सात्वन झालें अतुलें पाहिजे. शिवाय, १८२१ सालीं त्याला केम्ब्रिज नामक एक स्कॉलरशिप मिळाल्यामुळे, त्यादिन व ग्रीक भाषेतील विद्वान् अशी त्याची प्रसिद्धि झाली.

मेकालेस आपल्या कॉलेजचा फेलो होण्यास तीन वर्षे सटपट करावी लागली; ह्याला न निवडण्याबद्दल चमत्कारिक कारण असे सांगत कीं, ह्याची ग्रीक व त्यादिन भाषांचीं इंग्रजां भाषान्तरं जरी चुकत नाहींत, तरी भाषान्तराची भाषा नीरस व निरलंकार असते. खरें कारण केंब्रिजचा जो मुख्य विषय (गणित) त्याची तो अगदीं वेळसांड करी हें होय. कॉलेजांत गणितविषयाची तो टाळाटाळ करूं लागला, हें मागे सांगितलेंच आहे. पण ह्याबद्दल त्यास

निदान कॉलेजांत असतां तरी कधींच वाईट वाटलें नाहीं; उलट तो त्या विषयाची मनःपूत धट्टा करित असे. • त्याला मनापासून वाईट वाटे तें शास्त्रांयविषयांचा लहानपणां कंटाळा केल्याबद्दल मात्र होय.

कॉलेजांत तो एकंदर सहा वर्षे (१८१८-१८२४) होता. त्या वर्षांतील त्याच्या आईबापाशीं होणाऱ्या पत्रव्यवहारावरून पाहतां त्यांत जसा स्वासंगी वर्तनाचा उल्लेख सांपडतो तसा सार्वजनिक गोष्टींचाही सांपडतो. उदाहरणार्थ, तो कादंबऱ्या वाचण्यांत फार वेळ घालवितो अशी त्याच्यासंबंधानें काणी बापापाशीं कागाली केलेली दृष्टीस पडते; व त्यावरून बापानें त्यास कानउघाडणीचें पत्र लिहिलेंलें दिसतें. कारण बापास असें वाटत असे कीं, कादंबऱ्या वाचणें झणजे काळाचा निवळ अपव्यय करणें होय. दुसरी एक त्याच्याविषय बापाची अशी तक्रार दिसते कीं, हा आपलें ठोरीमत (राजपक्षास अनुकूल असें मत) सोडून डेमोक्रेट (लोकपक्षाभिमाना) बनला आहे असें त्याला कोणी सांगितलें. त्याचा उल्लेख आर्ची आलाच आहे. सार्वजनिक गोष्टींच्या संबंधानें पाहतां मांचेस्टर येथील दंगा (१८१९), न्यारोलिन राणीचें आगमन, चवथ्या जार्जचें आयर्लंडांत गमन, इत्यादि गोष्टींच्या संबंधाचें उल्लेख सांपडतात.

वर सांगित्याप्रमाणें तीनदां परिक्षेस बसल्यावर शेवटीं १८२४ सालीं आक्टोबर महिन्यांत मेकाले फेलोशिपची परीक्षा पास झाला, व पुढच्या वर्षाच्या जुलै महिन्यांत त्याची एम. ए. ची परीक्षा झाली. येंप्रमाणें त्याचें कॉलेजांतील शिक्षण पुरें झालें.^१

प्रकरण दुसरें.

बकिली व निबंधलेखन.

न १८२६ सालीं मेकाले बारिस्टर शाला, व लॉइस शहरां नांदन सरकिटला (जज्जांच्या फिर-ताला) जयऊन मिळाला. पण बकिलीचा धंदा त्यानें मन लावून कधींच केला नाहीं. त्या वेळीं अशी चाल असे कीं, बारिस्टरांनें संध्याकाळीं आपल्या बॅचर्समध्ये परत यावें, पण हा काहीं केल्या तसें करीत नसे. एक दोन वर्षे अशा प्रकारची बारिस्टरा केल्यावर त्यानें कायद्याचा अभ्यास करण्याचें नुसतें सोम करण्याचें देखील सोडून दिलें; आणि कामन्स समेच्या व्याख्यानं त्यानें त्या मुदतींत जितके तास घालविले असतील तितके कायद्याच्या सगळ्या कोर्टांतून काहीं घालविले नसतील. हा वेळचा त्याचा कायद्याच्या अभ्यासाविषयीचा आळस, व पुढें जेव्हां त्यास हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर जनरलच्या कॉन्सिलचा लॉ मेम्बर (कायदेप्रधान) नांमलें तेव्हां त्या शाखाच्या ठोबळ तत्वांचें व बारीकसारीक गोष्टींचें दोन्हीचें अध्ययन करण्याची हांस, हा दोन गोष्टीवरून मेकालेच्या एकंदर स्वभावाचें विशिष्ट धोरण जितकें चांगलें व्यक्त होतें, तितकें पुढच्या कशावरूनच होत नसेल.

तो लंदनमध्ये असो किंवा लंडनवर असो, त्याच्याकडे सांगण्यासारखें काम कधींच आलें नाहीं. त्याच्या आपाल ध्यवहारानां उरी घेताचेंच होतें, वरी त्यानें आपल्या मुलास काम मिळावें झणून सालिसिटर लोकांशीं संधानें सांगण्याची होईल तितकी सत्यपट केली

पण फुकट. शेवटीं, एका वर्तमानपत्रानें त्याची नांछस्ती केली होती म्हणून त्याच्यावर त्यानें किर्याद करण्याचें मनांत आणिलें होतें; आणि तें काम त्यानें मुलास वेण्याविषयी सांगितलें. पण असें करणें शोभणार नाहीं, असा कारणानें तेंही त्यानें परकरिलें नाहीं.

१८२४ सालीं एडिंबरो विद्याभूषी ह्याचा प्रथम संबंध जडला. तें त्रैमासिक सुरू होऊन २३ वर्षे चालीं होती. त्यांत लिबरल पक्षाच्या मतांचें मंडन होत असे; व त्या पक्षाबरोबरच त्याचीही भरभराट होत जाऊन हल्लीं त्याचें वजन इतकें वाढलें होतें कीं, तितकें पूर्वीं किंवा नंतर त्यास कधींच आलें नाहीं. तेव्हां त्या त्रैमासिकांत केवळ व्यावहारिक सांपडणें वगळीं आपल्या मतांचा प्रसार करण्याचें उत्तम साधन प्राप्त करून देणें, व आपली प्रतिदि करून वेण्याचा व आपलें वजन वाढविण्याचा अगदीं सुलभ मार्ग शोधून काढणें, असें होतें. ह्या वेळीं त्याचा संपादक जेम्सी हा होता. तो फार चांगला असल्यामुळें त्याच्या तेव्हांच लक्षांत आलें कीं, आपल्या त्रैमासिकाची भरभराट व वजन हीं जर कायम राखावयाची असतील, तर हल्लींच्या वृद्ध लेखकांच्या समुदायांत कांहीं तरतरीत तरुण बांडांची भेसळ करून दिली पाहिजे. ह्या दृष्टीनें तो चबकशी करीत होता, तो मेकाले त्यास आयताच सांगडला; आणि त्याचें जाचें जमून त्याचा पहिल्या निबंध (हा मिस्टनविषयक होता) ह्या वर्षाच्या आगस्टच्या अंकांत प्रसिद्ध झाला.

ह्या लेखाचा लेखकाच्या कीर्तीवर ताबडतोप विलक्षण परिणाम झाला. पूर्वीं जसें वायरन कवीचें झालें होतें, तसें आतां ह्याचें झालें. एका सकाळीं उठून पाहतो तो आपली कीर्ति सर्वत्र पसरलेली! ह्या त्याच्या लेखांत जीं सौंदर्यस्थानें होती, तीं अशीं होती कीं, तीं सगळीं प्रत्येकाच्या नजरेत भरवीं; आणि त्यांत जीं

दोषस्पर्शकें होतीं, तीं देखील लोकाना प्रिय झालीं. ह्याचें मुख्य कारण असें होतें कीं, जीन्तानें मिस्टनचें जें चरित्र लिहिलें होतें, त्यांत त्याचें दोषाविष्करण फजील जालें असल्यामुळें तें लोकांना फसंत पडलेलें नव्हतें. मेकाळेचा लेख ह्याच्या अगदीं उत्कट होता, व त्यांत मिस्टनची प्रशंसा बरेच केलेली होती; झणून तो लोकांना एकदम फसंत पडला. मग काय विचारतां ! मेकाळे साहेबांस कंदनच्या प्रत्येक भागांतून भोजनाच्या निमंत्रणपत्रिका येऊं लागल्या; आणि मुक्ता आतां पूर्वीपेक्षाही आपल्या घंटाचीं जालां ह्मणाय करणार, हा विचार उत्पन्न होऊन बाप मनांतल्या मनांत कुरकुरूं लागला. ह्या निबंधांत मिस्टन व इटस्मिन कवि ह्यांचे ह्यांच्यामध्ये तुलना केलेली होती. ही बरोबर आहे किंवा नाहीं, हें पहाण्याकरितां त्या वेळचा प्रसिद्ध पत्र बृहद् धर्मोपदेशक जो रॉयट हेंक तो त्या भाषेचें व्याकरण व शब्दकोश उघड करून ती भाषा शिकूं लागला. ही गोष्ट जेव्हां मेकाळेस समजली, तेव्हां अर्थातच त्यास धन्यता वाटली, ह्यांत नवल तें कोणतें ! पण सर्वांत जी खुशाली त्यास फार आवडली, ती एडिंबरो रिव्ह्यूचा संपादक जो जेफ्री त्यानें केलेली होय. जेव्हा आपणांस पोहोचव्य झणून कळविते तेव्हां पत्रांत त्यानें असें वाक्य घातलें होतें. “मी तुमच्या लेखाचा जसजसा वास्तु विचार करितों, तसतसें ही लेखनशैली तुझांत कोठें सांपडली असेल ह्याचें मला जास्तच गूढ पडतें.” ह्या लेखन-शैलींत काय विशेष आहे, हें त्याचा एकही लेख तुमानें वाचव्य असेल त्याच्या सहज लक्षांत येणारें आहे. आंखूड आंखूड वाक्यें, लहान लहान शब्द, विरामांची रेखवेक, अर्था त्या शैलीची विशिष्ट अंगें आहेत. व त्यामुळें वाचकाची समजूत सहज पडून ती तेव्हांच कुटून जातो.

आ ठिकाणीं मेकालेचें स्वभाववर्णन व स्वरूपवर्णन केल्यास अप्रासंगिक होणार नाहीं. तो ठेंगणा व लहू असे; त्याचें डोकें मोठें व मरगाच असे; त्याचे नाक, कान, माल जाड असून सबबडीत असत; सापंका, त्याच्या चेहरा मुख्य झगण्यापेक्षां सामान्यच होता, असें झटलें पाहिजे; तथापि त्यावर आनंदाच्या व उमेदीपणाच्या प्रत्येक मनोवृत्तीची झेवर नेहेमीच असल्यामुलें ही उणीव भरून येत असे. त्याच्या पोषाक जरी मठीवीचा नसे, तरी त्यांत हलकगर्दीपणा विशेष असे. त्याच्या कपाटांत कपड्यांची रेलवेल असे, व पुढें पुढें तर फीत लपवलेलीं बांसकुटें घालण्यास तो लगला होता. तीं त्याच्याजवळ किती असत त्याचा वृत्तच नसे. बाहेर उघड्यावर गेल्या झगजे कोरे करकरीत काळे भोर हातमोजे तो नेहमीं घाली, पण ते हातके निष्काळजीपणानें फी, हातमोजांच्या बोटांत घाबीं बोटें अपर्यावर कधीं गेलेलीं नसावयाचीं ! तो हिंदुस्थानांत निघून गेल्यावर फी त्याची खोली जाळून पाहिली, तर त्याच्यांत बरे पाजळण्याच्या पत्रास साठ चामड्याच्या बांधा सांपडल्या; त्यांचे फाटून व दुटून तुकडे तुकडे झालेले होते; व बरे सांपडले त्यांना गोंडे ना बुडले. झाच वेळाच्या सुमारास स्वतःची बावी करतां करतां स्वारीनें एकदां हातासथ असत करून घेतली, व झगूनच न्हाव्यास सोलावणें भाग पडलें. वपनकिचा पुरी झाल्यावर काच देऊं झगून न्हाव्यानें पुसलें. न्हाव्यानें भावडेपणानें झटलें, तुमची हजामत करिणो त्यास जें तुझी हेत असल तेंच मला या. ॥ मेकाले झगतो, “असें का ! तर मग तुझ्या प्रत्येक गालावर मला एक एक बार केस पाहिजे ! ॥

आधिरिक खेळांकडे इच्छांदांत पहिल्यापासूनच मुलांचा कल कार आहे; व इल्लीं तर हे वेळ लहानांत व मोठ्यांत हातकें शिरलें आहे

की, क्रिकेट वगैरे खेळ हे केवळ प्रकृति सहच राखण्याचें एक साधन आहे असें न समजतां, ती केवळ आधुन्याचीच शक्तिकर्तव्य-
 * ता आहे असें बरेच लोक समजू लागले आहेत. आपल्याकडेही मोठाल्या शहरांतून काहीं अशीं अशीच स्थिति आढळणस लागली आहे. अशा वेळीं, मेकालेस ह्या खेळांपैकीं एकही येत नव्हता, व झावहल त्याच विलकुल वाईट वाटत नसे, असें सांगण्यास जरा शंकाच वाटते. त्याला पोहतां येत नसे, किंवा बसवायतां येत नसे. गाडी हाकतां येत नसे, बर्फावर चसरतां किंवा बंदूक मारता येत नसे. त्यानें रिकीबीत कवित्व पाव टाकला असेल, व सुगीनें तर कर्बाच नाही. प्रधान शास्त्रावर जेव्हां तो विंडसर क्लिब्यांत राणीस मेटण्याकरितां गेला, तेव्हां त्यास तेथील नोकरांनीं सांगितलें कीं आपणास पाहिजे तर फिराबयास आम्हांस घोडा तयार आहे. " मेकाले उत्तर करितो, " मला आरोग्य केलेला पाहवा अशा जर राणीसाहेबांची इच्छा असेल, तर माझ्यासाठीं हत्तीची सिद्धता केली पाहिजे ! " त्याला जो एक व्यायाम करण्याचा प्रकार उत्तम येत होता, तो हा कीं, हातांत पुस्तक घ्यावें, व त्यावर चारसे डोळे लपवून रत्नाच्या गदींतून मार्ग काढीत जावें. आक्सफर्ड स्ट्रीट, चीप वाईड, अशासारख्या कंदनच्या गदींच्या भागांतून इतर लोकांप्रमाणें जलद चालतांना, व त्यांच्यापेक्षांहि जलद वाचतांना, तो कवेवर हळीच पडे. स्त्रोतरच, चालण्याच्या कामांत त्याचा नेचर बराच बर लागेल. पन्नाशी उलटून जाई तोंपर्यंत दहा पंधरा मैल पावीं जावें ह्याचें त्यास कांहींच वाटत नसे, आणि जोंपर्यंत त्याची भर उमेद होती, तोंपर्यंत, घरांत काय व बाहेर काय, तो नेहमीं उमा असे. घरांत कोणाशीं बोळत असला तरी एखाद्या करीत बोळवयाचें, अशी त्याला लवच असे; त्यामुळें व्यायाम सहज होई.

त्याच्या अंगां जे दोष होते ते अशा प्रकारचे होते कीं त्यांच्छल त्याच्या इष्ट आतांस काळजी वाटण्यापेक्षा, तो ज्यांस आवडत नसेल त्यांस मात्र त्यांपासून घास म्हावा. आवेश, स्वतःविषयी वाजवीपेक्षा जास्त स्वात्री, कोणत्याही प्रभास होत वाजू अस्तात, किंवा कोणत्याही वादविवादांत दोन माणसें अस्तात हे ध्यानांत ठेवण्याची अक्षमता, हीं जीं व्यंगें आहेत तीं कदाचित् त्याच्या सारखे गुण त्यांच्या अंगां असतील त्यांच्या ठिकाणी नेहमींच दिसत असतील. केंद्रिज येथें असता तो आपल्याबद्दल असें झणे कीं कोणाही कोणताही सिद्धान्त आपल्यापुढें ठोकिला झणजे त्याज- बरचे सर्व आपेक्ष आपल्या डोक्यांत एकदम घुसून येतात; व इतर त्याजबद्दल असें झणत कीं कायें. राजकीय विषयावर स्वतःच मत कांहींच नसावयाचें, तर हा त्याच्याशीं बोलत असेल त्याचें जें मत असेल त्याच्या मात्र नेहमीं उलटें असावयाचें. हा शोबट्या आरोप मात्र त्यानें लवकरच आपल्या अंगावरून काढिला, त्यानें जें कालेज सोडिलें, तें पक्क व आपेक्षी विद्य झणून सोडिलें; व विद्या पक्षाच्या मतांभ्यतिरिक्त इतर सर्व मते अगदीं निराधार होते, असें सर्वांशीं सर्वकाळीं प्रतिपादन करण्यास तो भोटा उत्तुक असे. त्याच्या ममेभाऊ जार्ज कॅप्टन हा राजवैद्य असून त्याच्याशीं ह्याचें फारच सख्य असे. तो नेहमीं ह्याच्याशीं टोपण घेऊन भांड- प्यास तयार असे. ह्या दोघा मित्रांनीं “तातच्या तास सोलीमचें परतारा पालीत भांडत असतें, एकदम मोला मोठ्यानें बोलून एकमेकांचे कानठालें बसवाचे व शोबटीं लावकवाचक प्रमाणांचा जोर व कुपुतांची शक्ति ह्या दुजोऱ्यापुढें जाजनें हार लावी, असें होत असे. त्यांनीं चिह्नं झणून कधीं मने; तर त्यांचें हें वाग्बुद्ध विनो- दानें चालतें; मात्र त्यांची बुद्धपद्धति कारणी सव्यपणाचा नवें.”

तो जेव्हा अगदी तरुण होता तेव्हा देखील त्याची भाषण-शैली इतकी मनोहर असे की, दाहोपेकी नऊजणांस त्याचे भाषण ऐकण्यापेक्षा दुसरी कोणतीच गोष्ट ज्यास्त आवडू नये. हे त्याचे मोठेच देव समजावयाचे; कारण लहानपणी कोणतीही कोणत्या विषयावर बोलवें, किती बोलवें, त्याचा अजमास त्यास मुळीच नसे. परंतु त्याचा स्वभाव उत्तम असल्यामुळे आणि पोकळ अहंकाराचा त्याच्या ठायी अगदी अभाव असल्यामुळे, महात्मांच्या वाचतात, व तसेंच लहान लहान गोष्टीत, इतरांचे धोरण कसे संभाळावे हे तो स्विकरून शिकत. लंडनमध्ये त्याचे बरेच जमून येत व येत त्या मुदतीत तो मंडळीत ज्याप्रमाणे जोरदाररीतीने व दुसऱ्यास कर्मवृत्त होईल असा तऱ्हेने बोलण्यास शिकत, तद्वत्च दुसऱ्यास कवेल असा रीतीनेही बोलण्यास शिकत. आपणही पुष्कळ जेकांची वाच पडते.

मेकालेचा स्वभाव इतका उत्पन्न व प्रामाणिक असे की जे लोक त्याला आवडत नसतील किंवा ज्यांस त्यास पण-बुद्धि वाटत नसेल त्यांच्याशी वादतः देखील जोडभावाने राहण्याची त्याची क्षमता नसे; आणि जोंपावेतो सध्यापणाचे उलंघन होणार नाही, तोंपावेतो, असे जेव्हा त्यांच्याशी जोड करायला आल्यास, किंवा त्यांनी वाच आपल्या बरी पाहण्यापस बोलविल्यास, तो त्यांची सल्लय करित असे. तो असे द्यावे की ज्या मानसावरून मज्ज सर्व प्रकारच्या मंडळीत बरे बोलता येत नाही, असा मान-ताचे निमग्न लागे मज्ज आवडत नाही. कदां ज्यावरून त्यास एकदा पणबुद्धि किंवा प्रेम उत्पन्न झाले असेल, त्यांच्याशी तो नेहमी शुद्ध. अंतःकरणाने व निःसीमपणाने वागे. आपल्या भिन्नाकरितां आपले द्रव्य, आपले वजन, व आपलें कर्तव्यगारी,

हीं स्वर्च करणें त्यास फार आवडे; आणि तो ज्याला झणून मित्र हें नांव देईल, त्याला तो पुष्कळ गोष्टी माफ करी, व होतां होईतों त्यावर आपला विश्वास कमां करित नसे. आपण एकाचावर विश्वास ठेविल्ल व त्यानें आपला गैरविश्वास केल, असें जर त्याच्या प्रत्ययास आलें तर तो त्या माणसाची कानउघाडणी करण्याच्या किंवा त्याच्याशीं भांडत बसण्याच्या मानगहींत पडत नसे. त्याचा तो केवळ नाद खोडी. तो एकाचा धरगुली कलहांत किंवा कोणत्याही प्रकारच्या साजगां बसलेल्यांत पडलेला ऐकून मारीत नाहीं. असा रीतीनें तो बागे झाड कारण असल्यास गोष्टीचें त्यास कांहींच वाटत नसे, हें नव्हे, तर त्याचें आत्मसंयमन हें होय. त्याची बहिण मार्गशेट झणे, “तो फार नाजूक आहे. त्याचा जर कोणी थोडाही अपमान केल तर त्याबद्दल त्यास फार वाईट वाटतें, व तो तो पुष्कळ दिवस ध्यानांत ठेवितो.” फार कशाला ? त्याचे काले-जांतलेच जोही त्यास सांगत कीं “औदार्य व सूड उगविण्याची बुद्धि” हे तुम्हा स्वभावांतील मुख्य विशेष आहेत. पैयांची वाच त्याच्या ठिकाणीं खचीतच नव्हती. त्याच्या अंगांत जोंपर्यंत पाणी फार सेळत होतें, व त्याची सेलणी जोंपर्यंत फार मर्मभेदक होती, आणि जोंपर्यंत समाजाच्या रीतीभाती हल्लींच्या रीतीभातीहून मित्र होत्या, तोपर्यंत त्यास असे प्रतिवादी एकापेक्षा अधिक भेटले कीं ज्यांची हक्का झाल्याशीं कामदलेलणीच्या समरंगणांत नव्हे, तर इतरज लढण्याची होती. अशा प्रसंगीं जरी तो आपल्या सामने-वाल्यास चुकें हें झणचें हलक्या स्वभावाचें दर्शक होय झणून सांगत नसे, तरी आपल्याला फाव करणें शोभेल व काय शोभणार नाहीं, हें अशा शांत पण निःशङ्क रीतीनें त्याच्या लक्षांत आणून देई कीं, तें त्याच व त्याच्या भागीदारांस लक्षांत येवें भाग पडे.

अशा रीतीने, ज्यांचे परिणाम पूर्वी मर्यादित होते, असे बरेच प्रसंग त्यानें इश्वरपूजक व समाधानकारक रीतीनें पार पाडिले होते.

पण एकाद्या सार्वजनिक मुद्यावर जर तो एकाद्या भांडणांत शिरला, तर तेथें मात्र त्याची संग्रामेच्छा पूर्णपणें दिसून येई; अशा प्रसंगां सर्व जगास सिन्हाईट करून तो अखेरपर्यंत प्रतिपक्षाशीं लढत असे. लहान असतां, गुणदोषविवेचन आणि वादविवाद ह्या दोन समरांगणांत मात्र डाक्टर जॉनसन पक्षा द्वेषाच्या ज्या गुणां-बद्दल प्रसंगा करितो, ते गुण त्याच्या अंभी कधीं कधीं दृष्टीपयीत येत. वार्ड केसकांची, व विशेषतः वार्ड कर्बीची त्याच्यापाशीं कधीं धम्म नसे; त्यांना जर पैशाची जरूर असली, तर मात्र गोष्ट निराळी; मग तो त्यांना शक्यनुसार थांगल्ली मरत करी. कर्माच्या व व्यवहाराच्या बाबतीत इतरांस (विशेषतः रोमन कॅथॉलिक लोरे लॅकांस) नेहमीं पंक्तिबाझ ठेवायें, त्यांस रामकीय हल्ले देऊं नयेत, अशी ज्यांची इच्छा असे, त्यांचें डोकें व अंतःकरण दोन्ही ठिकाणावर नाहींत, असें मानण्याच्या त्यास बळकट मोह होई. लॅन्डदानुरोधी, लडखळा, आणि बहुतेक दोघास्वर होईल अशा लढ्यांच्या स्वाभिमानी, असा तो असल्यामुळे, स्वार्थसाधू, बारा बाहीक त्याप्रमाणें वागणारे, इतरांवर चरणारे, चहाडलोर, आणि परप्रत्यय-नेमपुढि तरवारबहादुर, कलमबहादुर, व तोंडबहादुर, ह्या सर्वांचा त्यास अत्यंत तिडकारा असे. बॉसवेलकृत जॉनसनचें चरित्र ह्याचा एक टीकाकार व संपादक जो क्रोकर, ह्याच्या संवृत्तनें त्यास जसा प्रकाशचा तिडकारा उत्पन्न झालेला होता; व त्याचा त्यानें आपल्या एका निबंधांत कसा खरपूस समाचार घेतला आहे' हे शुभसिद्धच आहे.

प्रतिपक्षी ह्या नात्यानें मेकाले पारच मर्यादित असे, ह्याचें

दुसरे एक कारण असे असे की, ती जरी रागावली तरी आपला मुद्दा कधी सोडीत नसे. त्याची पहिली टक्कर मोठी कठीन असे; पण संग्रामाला जरी ऊत आलेला असला, तरी तो थांबाववावाचा केव्हा हे तो कधी विसरत नसे. मायकेल टॉमस सॅडलर नावाच्या एका पार्लमेंताच्या सभासदाने त्यास, व 'प्रजावृद्धि' ह्या प्रसिद्ध लेखाचा कर्ता जो मास्थित त्यास, अशा दोघांस शिष्या हिस्सा होता. तेव्हा दोन लहानशा बुरबुरीत अशा निवडामध्ये दोघांबद्दली स्थाने त्याचा पुरेला समाचार घेतला. खरोखर पुढील तर, प्रतिपक्षीय बुरबुरीत हात उगारण्याचा प्रसंग त्यास पडला कधीच येई. एकदा जेव्हा त्याची चपराक बघली, तेव्हा वळ पुनः निवड करण्याची कधी जल्मीन पडत नसे.

मेकाळे जेव्हा प्रथम काळेजांत गेला, तेव्हा आपल्याला पैदासाठी लागून काही वेदा करावयास नको. असे जें त्यास वाटत होतें, तें कै राजकी होतें असे नाहीं. त्याच्या बापाला आपल्यापाशी सध्या निदान एक लक्षाची मत्ता आहे असे त्या वेळी वाटत असत, त्यानें मुलास असे स्पष्टपणें सुचविलें होते की, माझ्या मनांत माझ्या सामर्थ्यानुरूप तुशी बरीच मुलाप्रमाणें (इंग्लंडांत बरीच मुलास बापाची सर्वे स्थावर मिळकत मिळत असते) व्यवस्था करून ठेवावयाची आहे; आणि त्यानें त्यास असेही सांगून ठेविलें होतें की, तूं जर काळेजांत नीट अभ्यास करशील, तर मी तुला पुढें पाहिजे तो व्यवसाय करण्याची परवानगी देईन. १८१८ सालीं जशीरी मेकाळे आपली मुलें माणसें घेऊन संदन शहरें गेला, व तेथें तें कुटुंब "कॅडोगन स्ट्रेट" ह्या स्थळी आपल्या कुबार-लेल्या ड्रपस्टरास अनुरूप अशा धर्तीवर राहूं लागले. पण मागे सांगितलेल्या 'मेकाळे व वाविंग्टन' ह्या कंपनीची भरभराट

फार दिवस टिकली नाही. ह्याचें एक कारण असें की, त्या कंपनीचा बडील भागीदार (जगारी मेकाले) ह्याचें लग्न अंतःकरण व वेळाचा पांच पक्षांज हिस्सा ही ज्या कामाच्या (गुलामगिरी मोहून टाकण्याच्या खटपटीला) त्यानें वाहिलीं होती, त्याचा त्याच्या बंध्यामीं काहींच संबंध नव्हता. आणि दुसरे कारण, त्यानें जे भागीदार (बाविग्टन) घेतला होता, त्याच्या भंगी ह्याची ही लंगडी बाजू भरून काढतील असे गुप्त कांहीं नव्हते. पुढें ओढ-बघान्या संकटाचीं चिन्हे १८१९ च्या बापलेंकांच्या पत्रव्यवहारांत प्रथम दिसू लागलीं. कारण केलेशिप मिळविण्याची तबारी चालली असतां मेकालेनें वर्षांत १०० गिनींची शिकवणी आनंदानें पस-रिली. आणि पुढें असजला ज्यस्त काळ खेळत चालला तत्तरी एक गोष्ट ज्यास्त ज्यास्त व्यक्त होत चालली; ती ही की, त्याला जो बडील मुलाचा हक्क मिळणार तो हा की 'पुढें जीं अडचणी-चीं व विपत्तीचीं वर्षे येणार त्या सर्व वर्षांत त्याच्या बहीणभावंडाच्या सुखासमाधानाचें, शिक्षणाचें, व उदरनिर्वाहाचें सर्व ओहो मुखेल-करून त्याच्यावर पडणार. पण हें ओहो त्यानें आनंदानें, ममत्तापूर्वक, आणि खरोखरच, बहुतेकांशीं सहजगत्याच, आपल्या शिरावर घेतलें. जें अवयवभावी असेल त्याजबद्दल काळजी करीत नसतें, किंवा जें बरोबर असेल तें केव्हाबद्दल कुशारकी मारतें, हें त्याच्या पिढीचें नव्हतें. त्याच्या बापस जें ओहो सोतेनालें झालें तें त्यानें मुकाट्यानें आपल्या लांफावर घेतलें; आणि फार वर्षे खेड्याच्या भगोदरच ज्यांच्या सुखितीबद्दल तो काळजी बाहत होता, तीं सर्व चांगल्या स्थितींत जाऊन पडलीं. ही गोष्ट साध्य करून येण्याप्रीत्यर्थ त्यानें जे प्रयत्न केले, त्यांच्या भरतं पुढे साबेल अशा रीतीनें आपण आपल्या आयुष्यक्रमाची योजना करवी, ही कल्पनादेखील तो निरकरून

बेल; आणि त्याचा उच्च व सरळ स्वभाव असा कांहीं होता कीं, सर्वांशीं इतरांसाठीं स्वर्णें झांत कांहीं स्वार्थत्याग अहि, ही कल्पनाही त्याच्या मनांत कधीं आली असेल कीं काय, झांबहल देखाल शंका वाटते.

कॅडोगन प्रेस ह्या ठिकाणीं तो आपल्या बापाच्या घरीं रहात असे; आणि द्रव्याची टंचाई पडूं लागल्यामुळें बाप जेव्हां लंदनच्या कमी मपकेदार भागांत रहावयास गेला, तेव्हां तोहि स्वाभवतेकर तेथें गेल. १८२१ सालीं हें कुटुंब “ब्रेट ऑर्मंड स्ट्रीट, घर नं. ५०” या स्थळीं जाऊन राहिलें; व ह्या ठिकाणीं ते १८३१ पर्यंत होते. ह्या स्थळीं त्यांचें आयुष्यक्रमण कसें चाललेलें असे, झांबिचयीं त्याची वणीच देखीं ट्रेव्हेल्यन आपल्या मुलास असें लिहिता “ही वर्षे मला अत्यंत सुखाचीं गेलीं. पैसाच्या संवधानें अडचणी असतील, पण आझाल त्यांपासून कधींच वाचताला नाहीं.

“सकाळीं आझी उद्योगाचें व अभ्यासाचें योजेंसें दोंग करीत असं, तिचच्या प्रहरीं पुस्तक मग मगारेटस व मला नेहमीं खंय फिरावयास नेत असे. आझी महाराचे सगळे भाग बुंडाळीत असं, व संध्याकाळीं सहाच्या जेवणाख अगदीं वेळेवर परत येत असं, प्रत्येक रस्ता, प्रत्येक चौक, प्रत्येक आंगण, आणि प्रत्येक गाडी, झांबहल कितीतरी गोष्टी त्यानें आझास सांगल्या!.....

नंतर जेवण झालें झणजे चहाची वेळ होई तोंपर्यंत त्यानें आझा दोघांत गप्पा सांगत दिवाजल्यान्हांत खारलें फिरवें. मम काय! आझी खदखदां हसत असावें, व त्यानें आपल्या मिकार केप्रांचें माप आमच्या पदरांत घालीत असावें! काय ते-स्वय ! मिनिटाल हतके ! तासाल हतके ! नंतर आझी गावचास लग्नावें; आमच्या-

पैकी गळा कोणास नसे, आणि त्यास तर मुर्लीच नसे; तथापि जुनी वाळपणांतील गाणी आझी तालसुरावर बसवावी, आणि गावी, माझा बाप आपल्या टेबलशी बसलेला असवा, त्यानें केव्हां केव्हां बर पहावें, आपला चप्पा मागे सारावा, आणि, मला खचीत वाटतें, आझी आपल्या कालाचा असा अपव्यय करितों तरी कला, झावडल मनांत आभर्य करित रहावें. चहा भेटला झणजे त्या पुस्तकाचें वाचन चाललेलें असेल तें काढावें. अमावेळीं तुझा मामा स्वतः फारच क्वचित् वाचीत असे; तर त्याचा उद्योग असा चालवयाचा कीं, दुसरें कोणी वाचील तें ऐकत, आणि त्यावर टीका करीत, आणि पाणी पीत, एकसारखें एरभार घालीत त्यानें रहावें.

“ काहीं अशीं रविवार त्यास कठीण जात असत. माझ्या बापाची चाल अशी होती कीं, त्या दिवशीं तिसऱ्या प्रहरां आझां सर्वास एक छांबलचक धर्मव्याख्यान त्यानें वाचून दाखवावें, आणि संध्याकाळीं देवळांतून परत आल्यावर घरच्या प्रार्थनेच्या वेळीं नोकर लोकांना दुसरें एक छांब व्याख्यान वाचून दाखवावें. नातेवाईकांच्या किंवा झेझांच्या मुलांना त्या दिवशीं आमचा दरवाजा खुल्य असे; आणि जे कोणी आत वैद्यक शिकणारे विद्यार्थी असत, किंवा व्यापाऱ्यांच्या दुकानावर कारकून असत, ते आमचीं रविवारचीं भोजनें व धर्म व्याख्यानें झांचा आस्वाद घेण्यास नियमानें येत. केवळ व्यायामासाठीं झणून आदित्यवारी बाहेर जाण्याची आझांस कधींच परवानगी नसे, आणि दूरच्या देवळांत प्रार्थनेस जाणें देखील माझ्या बापास आवडत नसे.... तुझा मामा सकाळीं बहुधा आमच्या बरोबर देवळांत येत असे, पण पुढें पुढें त्यानें अल्ल क्रम सुरू केला कीं दोन प्रहरानंतर एकट्यानेच किंवा एखाद्या मित्राला बरोबर घेऊन शहराबाहेर फिरवयास

जावें. माझा बाप ह्याबद्दल त्याला बोलल्याचें मी कधी ऐकिलें नाहीं; आणि खरोखरच, घरांतल्याघरांत आपला मुलगा कसा वागतो, व काय बोलतो, ह्याबद्दल त्यास आळाबंदा घालण्याचा यत्न त्यानें कधींच केल्या नाहीं. ”

मेकालेचें आपल्या अगदीं जवळच्या सर्वच नातेवाईकांवर जरी फार प्रेम होतें, तरी त्याचा अत्यन्त निकट व अत्यन्त वरचेवर जो समागम होत असे, तो त्याच्या बहिर्णा हाना व मार्गारेट ह्यांच्याशीं होय. त्या त्याजपेक्षां अनुक्रमें दहा व बारा वर्षांनीं लहान होत्या. ह्या दोघांविषयीं त्याचें प्रेम जरी खोल व बळकट असें होतें, तरी त्यामध्ये अंधत्वाचा किंवा वेडेपणाचा भाग मुळींच नव्हता. अगदीं खाजगी अशा आपल्या दिनचर्यापुस्तकांत किंवा अगदीं खाजगी पत्रव्यवहारांतहि तो लढिवाळपणानें त्यांच्या गुणांची अतिशयोक्ति कधीं करित नसे. पुढें दिसूनच येईल कीं, मार्गारेट तरुणवयांतच निवर्तली. ती रुपानें सुंदर असून, गुणांनींहि फार मनोहर व भेष्ट अशी होती. दुसरी चांगला संसार करून मुलें बाळें होऊन मग निवर्तली. तिजवर मेकालेचें अंतःकरण किती होतें, व त्याला ती कशी पात्र होती, हें पुढें दिसूनच येईल.

मेकालेच्या कुटुंबांत शिक्षण कोणत्याहि विशिष्टपद्धतीवर झणून चाललेलें नसे. गाणें, नाचणें, वाजवणें, चित्रें काढणें, इत्यादि ज्या गुणांस बियांचे शोभादायक गुण झणून सामान्यतः समजतात, त्यांपैकी मुलींच्या अंगी थोडेच होते; व त्यांच्यापैकी जी हाना तिच्या अंगीं तर फारच थोडे होते. पण तिला लहानपणापासून वाचा-वयास चांगली चांगली पुस्तकें मिळत असत; व ती तिला तिच्या सवडीप्रमाणें व आवडीप्रमाणें वाचण्याची प्रवृत्ती असे. तिच्या स्वभावांत असे दोन विशिष्ट गुण होते कीं, ते एकाच ठिकाणीं

कारच कचित् आढळतात: सभोवतालच्या वास्तविक व्यवहारांत पूर्ण मन, व त्याबरोबरच वाटेल तेव्हां वाङ्मय व कादंबरीमय झांच्या सृष्टीत निपून जाण्याची व तन्मय होण्याची शक्ति, पुस्तकांविषयी मेकाले व त्याची वहीण झांचा जो मनोभाव असे, त्याचें इतरांच्या मनोभावाहून केवळ प्रमाण भिन्न होतें असें नाहीं, तर त्याचा प्रकारच भिन्न होता. इतिहासावरील किंवा चरित्रावरील एखाद्या ग्रंथाविषयी त्याचें दोषांचें जेव्हां संभाषण चाले, तेव्हां बाजूस उभें राहिलेल्या माणसास असे वाटावें कीं, ग्रंथकार ज्या काळाला अनुसरून लिहीत आहे, त्या काळांतलीच ही जणू काय दोषे आहेत, आणि त्याच्या ग्रंथांत ज्या पात्रांचें वर्णन केलेलें असल, त्यांची बाकी जणू काय प्रत्यक्षच ओळख झालेली आहे. इतरांस आपल्या वेळच्या मोठमोठ्या लोकांबद्दल अशा प्रकारचे बोलण्याची व त्रितकी होस वाटते, तितकी पेपिस (याच्या दुसऱ्या चार्लसच्या वेळची छाया—दिनचर्याहून—प्रसिद्ध आहे), आडिसन, होरेस वाल्पोल, डा. ज्ञानसन, इत्यादि माणसें, आणि ज्या समाजांतून तीं राहिलीं ते समाज, झांच्याबद्दल तशाप्रकारचे व तितके बोलण्यास त्यांस हीस वाटत असे. भूतकालीन गोष्टी त्यांस वर्तमानकालीनशा वाटत, व कल्पनासृष्टीतील गोष्टी प्रत्यक्षशा वाटत. ज्या कादंबऱ्यांचा लहानपणीं त्यांनीं वाचून पडशा उडविला होता, त्या कादंबऱ्या त्यांच्या मनांत इतक्या भिन्नून गेल्या होत्या कीं, प्रस्तुत कल्पना व हातांतील कामें देखील, झांजविषयी बोलत असतां, कादंबऱ्यांतील संभाषणांतील वाक्यांची तीं दोषे योजना करित असत.

झाचा परिणाम कधीं कधीं दुसरे अगदीं गोंघळांत पडून जाई, अशा प्रकारचा होत असे. हाना हिचे पुढें लग्न होऊन ती जेव्हां लेडी ट्रेव्हेल्यन बनली, तेव्हां तिच्या नवऱ्याला अथम प्रथम

कांहीं दिवस असें आश्चर्य वाटे कीं, आपली बायको व मेव्हाणा झाना कोणत्या तरी विलक्षण माणसांचा सहवास होता ! अशा प्रकारचे विचार व अशा प्रकारची बोलणी ही लहान मुलांना फारच चित्ताकर्षक वाटत व त्याचा परिणाम त्यांच्या मनावर वाईट होत असे, असेही नाहीं. असे.

तां जेव्हां लंडनांत ग्रेट आर्मंड स्ट्रीटमध्ये रहात असत, तेव्हां जो विनोद चालत असे, तो नेहमी आनंदमय असे, व कधी कधी त्यास मोठ्याच गलब्याचे स्वरूप येई. जेव्हां घरीं कोणी पावणे बलाविलेले नसत, तर तें कुटुंब एकटेंच असे, तेव्हां देखील मुलांची शिकण्याची खोली व दिवाणखाना हीं मुलांमुलींनीं गजबजन गेलेलीं असत. आणि ह्या ठिकाणीं नेहमी अशी गप्पत चाललेली असते, हें जाणून मित्र आणि नातेवाईक घाबून येत. शाळांना मोठी सुटी झाली झणजे त्या महिन्यांत असे कांहीं दिवसच्या दिवस जात कीं, ज्यांमध्ये गलबा आणि खेळ सकाळपासून तो रात्रीपर्यंत सारखा चालावयाचा; आणि मेकाले, जो झालारपणापर्यंत पोरानां खेळण्यांत खरोखरीच सगळेच्या सगळे दिवस घालवू शकत असे, तो मुलांच्या ह्या सर्व खेळांमध्ये झोरक्या असावयाचा. आंधळ्या कोशिविरीचे खेळ तासच्या तास चालावयाचे, त्यावेळीं जिन्यांतून वर, व खाली, आणि प्रत्येक खोलींतून, ओरडा आणि शिंगें फुकणें हें चालावयाचें; व मध्यें मध्यें, झणतां झणतां त्यानें रचलेलीं पदे चालावयाचीं. आणि भुपदाला तेवढा बाकीच्या सर्वांनीं सर ओढावयाचा. मार्गे सांगितलेंच आहे कीं, गाणें झणजे काय, याची त्याला मुळांच कल्पना नसे, पण ताल त्याला अगदीं बराचर समजे. जेव्हांच्या तव्हां कविता करण्याची जी हतोटी त्याला साधलेली होती, तिचा उपयोग तो मनभुराद करित असे. अशा रीतीनें ज्या कावता तो रवी,

व ज्या तो 'विचारी कवि' अशा टोपण नांवाच्या कवीच्या झणून नेहमी झणे, त्या केवळ परगुती मंडळीसाठीच असत.

तो शब्दांवर श्लेष करी झणून मागे सांगितले, पण ही त्याला कांही खोब नव्हती; तद्नन्व बोलण्यामध्ये ओढून ताणून कांही विनोद करावयाचा, अशीही त्याला संवय नसे. त्याच्या अलंकारिक बोलण्याप्रमाणे त्याचे विनोदी बोलणेंही जोरदार व अर्थप्रचुर असे, आणि चाललेल्या भाषणाच्या अनुरोधाने, व त्या त्या प्रसंगाच्या ओघाने सुचणारे असेच असे. संदनमध्ये असतांना बहिणींना बेऊन फिरवयास गेला झणजे रस्त्यांतील प्रत्येक दुकानदाराच्या नांवावर, आणि आगगाडीतून जात असला, झणजे प्रत्येक स्टेशनाच्या नांवावर, कांही तरी हास्योत्पादक विनोद झाला असावयाचाच. परीं असला झणजे युरोपसंघांतील सर्व देश, अमेरिकेंतील सर्व संस्थाने, हिंदुस्थानांतील मुख्य शहरे, फ्रान्स देशांतील प्रांत, इंग्लंडचे आजपर्यंतचे मुख्य प्रधान, किंवा कोणत्या तरी एकाद्या शासकांतले मुख्य मुख्य ग्रंथकार व चितारी, झांचीं नांवें त्यानें पटावट एका मागून एक ध्यावीं, आणि प्रत्येक नांवांतून कांही तरी श्लेष काढीत सुटवें; ते श्लेष छानदार असावयाचे, नेहमी ध्यानांत राहतील असे असावयाचे, किंवा अति कुत्सित असावयाचे, पण ते एरवी कसेही असोत, ते ऐकून हसें कोसळावयाचेंच. आणि गारगोटीतून जसे ठिणम्यांचे वर्षाव पडतात, तसा त्यांचा वर्षाव त्याच्या तोंडांतून होत असावयाचा. कवितांच्या मंथ्या करणें ही जो खेळ आहे, त्याचा तर त्याला कधीच कंटाळा येत नसे. झा कामांत, ही सगळीच भावंडे हुशार असत, पण याची स्मरण गांकि विलक्षण असल्यामुळे, त्याची नंबर पहिला लागे. झा मंथ्या रात्री मुलांच्या खोलींत चालावयाच्या; तेव्हां आपल्या वैवर्समध्ये निजावयास जाव-

याची त्याची वेळ झाली झणजे त्यानें पुष्कळ वेळ आठवीत बसलेली एखादी कविता झणावी व खोलीतून एकदम निसटायें, इतक्यांत त्याच्याशीं जुळणारी कविता दुसऱ्या कोणास आठवली झणजे त्या माणसानें त्याच्या मागोमाग ती झणत जिन्यापर्यंत जावें, अशा सार्थीं कीं, आपणास हार देऊन त्यानें निघून जाऊं नये. पण त्यानें काय करावें कीं खालच्या दिवाणखान्याचा दरवाजा हातानें उघडा करून घराबा, व तेथूनच मागच्या कवितेला जुळणारी अशी दुसरी एक कविता मोठ्यानें झणावी, आणि अशा रीतीनें अखेरीस विजवी होऊन चालतें व्हावें.

झापैकीं कोणत्याही गोष्टीचा मागमोस १८३० पूर्वीच्या त्याच्या पत्रांत सांपडत नाहीं. तेथपर्यंत तो बापालेखीज कोणाशींच निवमितपणें पत्रव्यवहार करीत नसे; आणि त्या दोघांमध्ये जरी परस्परांविषयीं पुष्कळ प्रेम वास करीत होतें, तर्ज त्यांच्या उद्योगांमध्ये किंवा मनोभावामध्ये परस्पर साम्य फारच थोडें होतें. त्याच्या स्वभावाचें विनोदी अंग जें कागदावर दिसू लागलें, तें पुढें तो बघानें व अभिरुचीनें त्याच्याशीं अधिक निकट अशा माणसांशीं (त्याच्या बहिणींशीं) जेव्हां तो बहुतेक दररोज पत्रव्यवहार करूं लागला, व त्यांच्यापुढें आपलें सगळें मन जेव्हां ओतूं लागला, तेव्हां दिसू लागलें. त्यानें कॅनिज सोडिलें, तेव्हांपासून तो तो पार्लमेंतांत शिरे तोंपर्यंत (१८२४ ते १८३०) त्यानें जीं आपल्या आईबापांस पत्रें पाठविली आहेत, त्यांतील बहुतेक कर्तव्य झणून पाठविलेलीं पत्रें ह्या सदराखालीं मोडतात. त्यांमध्ये राजकीय विषय, कोर्टांतल गप्पा, स्वतः कोर्टें गेला व काय केल त्याच्या इकीकती आणि घरगुती विशेष गोष्टी, एवढ्यांचाच उल्लेख असावयाचा; त्यांत कांहीं गोष्टींबद्दल अगदीं मोन असावयाचें; पण मनाचा उमाळा किंवा वाचेचें सौख्य ह्यांचा बहुतेक अभावच.

एकवर याच्याविषयी आली ह्या ज्यागोष्टी सांगितल्या, त्यांवरून अशी जर कोणाची समजूत झाली असेल की, या बेटांनी तो अस्वस्थत्व हलक्या गोष्टीत आपल्या सर्व बेल घालवीत असे, व महत्वाचा असा दुसरा उद्योग काही करीत नसे, तर ती त्याची मोठी चूक होय. एडिंबरो रिव्ह्यूमध्ये त्याने लिहिलेल्या ज्या निबंधांत आधीच उल्लेख आलेला आहे, त्याम्यतिरिक्त ह्या मुदतीत त्याने इतालियन चापक्य माफियावेली आणि हालामचा इंग्लंडच्या राज्यपद्धतीचा इतिहास, ह्या दोन विषयांवर तर उत्तमच निबंध लिहून शिवाय हलके ललकेहि दुसरे पुष्कळ लेख लिहिले. एडिंबरो रिव्ह्यूशी पहिल्या पांच वर्षांच्या त्याच्या संबंधांत त्याचे फार मोठे काहस झटले जेज्जे जेम्स मिल (जॉन स्टुअर्टचा बाप), जेरेमी बेंथाम, इत्यादि उपयुक्तता तत्वाच्या उत्पादकांनी व त्यांच्या तरुण व कमी प्रसिद्ध अशा चेष्ट्यांनी याचे जेदोन हात झाले, ते होत, सरोस्वरी पहाता, ह्या पंथाचे जे हे अग्रणी होते, त्यांना जरी तो फारच चाहात असे, तरी त्यांच्या शिष्यांविषयी ह्याचा ग्रह फार बारीत असे. कारण त्यांपैकी पुष्कळांविषयी त्याचे असे मत झालेले होते की, हे फारसा विचार न करितां किंवा फारसे न वाचतां, गुरुपासून चार पांच ठीस वचनें पाठ करून तत्त्ववेत्ते बनलेले आहेत. आणि मेकालेचे ह्या लोकांवरचे हे हलके गैरवाजवी नव्हते, असे जॉन स्टुअर्ट मिल ह्याने देखील मोठ्या औदार्याने पुढे प्रसंगानुसार कबूल केले आहे.

त्याने वॉरिस्टर ह्या नात्याने ज्या चेंबर्स घेतल्या होत्या व ज्यांमध्ये त्याने दिवस घालवावयास पाहिजे होते, पण केवळ रात्री घालवीत असे, (१८२९ ते १८३४) त्या ग्रेट आर्मेट स्ट्रीटमधील बरापासून ५ मिनिटांच्या रस्त्यावर होत्या. त्याला जी कॉलेजांत

फेलोशिप मिळाली होती झणून मार्गे सांगितलें, तिचे त्याला वर्षांचे तीनसैं पाँड मिळत, आणि एडिंबरो विद्यामधें तो जें लिही त्याबद्दल त्यास वर्षांचे सरासरी तितकेच पैसे मिळत. इ. स. १८२८ च्या जाने-वारींत लार्ड गॉडरिश ह्यानें मुख्य प्रधानकीची वस्त्रें काढून टाकिलीं व पुढें बथूक आव् वेलिंग्टननें तां परिधान केलीं, त्या मधल्या मुद-र्तींत लार्ड लिटस्ट्रे ह्यानें त्यास कमिशनर आव् बँकप्टसी ह्या हुद्यावर नेमिलें. ह्या हुद्यावर तो पुढें तीन चार वर्षें होता; त्या मुदर्तींत त्याचें वर्षांचें एकंदर उत्पन्न सरासरी हजार पाँड असे. त्याच्या गरजांच्या मानानें हें उत्पन्न पुरून उरण्यासारखें होतें, पण त्याच्या मनांत जी राजकीय विषयक महत्वाकांक्षा आतां उत्पन्न होऊं लागली होती, ती पुरी होण्यास हें उत्पन्न फारच थोडें व फारच अनिश्चित असें होतें. त्याची बहीण लेडी ट्रेव्हेल्यन ह्यासंबंधानें असें झणतैः—सार्वज-निक कृत्यांत त्याचें मन आतां फारच जाऊं लागलें होतें. क्यानिंगचें मुख्य प्रधान होणें, नंतर लवकरच त्याचा मृत्यु, नंतर टेस्ट आक्ट-चें गद्द होणें, नंतर रोमन कथायलिक लोकांस पार्लमेंतांत बसण्या विषयीं परवानगी मिळणें, ह्या ज्या अनेक गोष्टी ह्या वेळीं एका मागून एक अशा रीतीनें बनून आल्या, त्यांत त्याचें मन गर्क होऊन गेलेलें होतें. पार्लमेंतांत आपला शिरकाव केव्हां होईल, असें त्यास आतां झालें होतें; पण तेथें प्रवेश होण्याची आशा मात्र ह्या वेळीं त्यास फारच अल्प होती.

ह्या चार भांचे वर्षांताल त्याच्या पत्रव्यवहारावरून पुढील गोष्टी व्यक्त होतात. १८२६ सालीं यॉर्क शहरीं तो फिरतीवर असतां एका सार्लिसटरची ओळख करून देण्याकरितां त्याच्या बापानें त्यास पत्र दिलें होतें, पण अशीं पत्रें त्या लोकांकडे घेऊन जाणें बारिस्टरच्या मीदावरुद्ध आहे, असें त्याचें मत असल्यामुळें तें त्यानें

तसेंच ठेवून दिले. त्याच साली प्रसिद्ध विनोदी धर्मोपदेशक सिडने स्मिथ त्याची कीर्ति ऐकून त्यास मुद्दाम भेटवयास आला, व त्याने त्यास अत्यन्त आग्रहपूर्वक पाहुणचाराचे आमंत्रण केल्यावरून तो त्याजकडे चार दिवस रहावयास गेला. ह्या भेटीचे फारच मनोहर व मजेदार वर्णन त्याने आपल्या बापास लिहून पाठविले आहे. त्याची चातुर्यपूर्ण, विनोदी, व कावेबाजाची जी भाषणशैली, तीस उल्लेख करून मेकाले म्हणतो; “ हा आपले विनोदी संभाषण विशेष प्रसंगासाठीं झणून राखून ठेवीत नाही; त्याचा प्रवाह सारखा सुरू असतो, आपल्या बायकोस व मुलीस दोन तीन तास सारखे इसवीत ठेयणे, ह्यांतच त्यास अत्यन्त सुख वाटते; कायदा, सरकार, व्यापार, इत्यादि गोष्टीविरुद्धीची त्याची मते फारच विगद व योग्य अशी आहेत; इ०

इ. १८२७-२८ च्या सुमारास, आझांस पार्लमेंतांत बसू या हे जें व्यायलिकांचे मागणें तें पार्लमेंतानें कबूल करूं नये, अशा अर्थाचा अर्ज पाठविण्याचें केंब्रिज युनिव्हर्सिटीच्या सेनटने बहुमतानें झणून ठरविले. कमी मतवाल्यांनीं दोन्ही बाजूंच्या मतांची प्रत्यक्ष मोजणी मागितली, आणि लंदन मधील आपल्या मित्रांस त्या प्रसंगीं ईजर राहण्याविषयीं इशारा केला. तो येऊन पोहोचतांच मेकालेनें एक दोन मित्रांच्या सहाय्यानें लंदनमधील बारिस्टरांच्या सर्व स्त्रोल्या पुढाळल्या, एक तांगा तयार केला, त्याच्या आंत व बाहेर भिंग पक्षाचे तक्कण एम. ए. कोंबून भरले आणि कमी मतांचें बहुमत करण्यासाठीं अगदीं वेळेवर मतदानस्थळीं जाऊन पोहोचला. नंतर सगळीं मंडळी आनंदानें कालेजांत जेवली, आणि त्याच संध्याकाळीं लंदनास परत आली. “ धर्म नाही व धंदा नाही अशा तांगाभर बारिस्टरांनीं ” युनिव्हर्सिटीचे विचारपूर्वक झालेले मत उलट्याचे पालथे केलें हे प्राहुन टोरा वर्तमानपत्र कल्यांचें पित स्वयंलले, व त्यांनीं यांजवर खूप पुष्पवृष्टि केली. दुसरे काय करिताल विचारे !.

१८२८ सालीं मेकाले एडिंबरो शहरां रिब्यूचा संपादक जो जेफ्री त्याजकडे भेटावयास गेला. त्याचेंही त्यानें फार हुबेहुब वर्णन केलें आहे. तो झणतो, जेफ्री वीस प्रकारचीं तोंडें करितो, व सगळीं एकमेकांरासून अगदीं निराळीं; तो बोलतांना आवाजही तसेच निराळे काढितो; दुसऱ्याची बतावणीही चांगली करितो, आणि गोष्ट सांगावयास लागला कीं कितीतरी निरनिराळ्या तऱ्हांनीं बोलतो; त्याचें संभाषणही त्याच्या चेहऱ्यास व आवाजास जोभेल अशाच नमुन्याचें असतें; त्याची मुलगी व बायको त्याचा अगदीं देव करितात; इ.

१८१० सालीं मेकालेचे मिहलवरील लेख पाहून लॉर्ड लॅण्डस्-डौन फारच खुप झाला, आणि " कान " या गांवच्या पार्लमेंतीस समासदाची जागा रिक्कामी पडली होती, ती त्याच्या ताब्यांतील असल्यामुळें तो ती मेकालेस राजकीय कारणांत पुढें आणण्यासाठीं देण्यास तयार झाला. त्यानें त्याबद्दल यास जें पत्र लिहिलें त्यांत असे स्पष्ट झटलें होतें कीं, तुम्ही खाजगी व नैतिक वर्तणूक पाहून मी खुप झालों आहे, व झणूनच ही जागा मी तुला देऊं करित आहे; तूं पार्लमेंताचा सभासद झालास, झणजे त्यांअमुक एक प्रकारचें मत दिलेंच पाहिजे धगेरे माझी कांहींएक नट नाही; त्या कामांत तुझ्या मनोदेवतेच्या सांगण्याप्रमाणें वागण्यास तुला पूर्ण मुभा आहे; इ. इ.

झा देणगीचा मेकालेनें आनंदानें स्वीकार केल; व तदनुरूप १८३० सालीं वयाच्या १० व्या वर्षी तो पार्लमेंताचा सभासद झाला. त्यावेळीं त्याच्या बापाचें उत्पन्न कमी झालें होतें, हें मागें सांगितलेंच आहे. झणून आपल्या नवीन कर्तव्यास आपलें तन, मन, वन, सर्व अर्पण करावें, अशी जरी त्याची फार इच्छा होती, तरी गृहस्थिति स्थयांत आणून त्यानें आपला वारिस्टरीचा धंदा एकदम सोडिल्या नाही; बाकी, त्यांत त्यास किफायत वेताचीच होत असे, झालें दिग्दर्शन अगोदर केलेंच आहे.

प्रकरण तिसरें.

पार्लमेंतांत प्रवेश.

मेकाळे ज्या वेळीं पार्लमेंताचा समासद् झाला त्यावेळची इंग्लंडची व पार्लमेंताची एकंदर स्थिति फारच चमत्कारिक झालेली होती. ज्याच्या अंगी चमक असेल, ज्याला लोकांवर होत असलेल्या अन्यायांची चीड असेल, आणि लढाईसाठीं झगूनच लढण्याची होस असेल, त्यास आपल्या जन्माचें सार्यक्य करण्यास व मेहनतीचें चीज करून घेण्यास, ही संधि फार उत्तम होती.

१७८९ सालीं फ्रान्स देशीं जी मोठी राज्यक्रान्ति झाली, व जिचे वायटळ इंग्लंड देशावर अप्रत्यक्ष रीतीनें येऊन, पार्लमेंतीय, व्यापारवियक, व इतर सर्व सुधारणांवर जें पुरें विरजण पडलें, तेव्हांपासून ह्या कालपर्यंत बहुतेक टोरी पक्षाचें व टोरी पक्षाचें झगजे सुधारणाविकट मतांचें, सारलें प्राबल्य झालेलें होतें. अर्धाकडे जसें कांहीं दिवस कान्सर्व्हेटिव्ह पक्षाचें वर्चस्व तर कांहीं दिवस लिबरल पक्षाचें पक्षाचें वर्चस्व, अशी स्थिति असते, तशी स्थिति त्यावेळीं बहुतेक मुळांच नसे. आपली मते लिबरलपक्षीय आहेत असें उचड झगणें झगजे सर्व प्रकारचे मान, सर्व प्रकारच्या लहान मोठ्या पगाराच्या जागा, सर्व प्रकारचा घंदा, आणि सर्व प्रकारचे सामाजिक आदरसत्कार, ह्या सर्वांवर पाणी सोडणें, असें असे. कर्चाही राजकीय कामांत न पडणारे लहान सगुन व्यापारी, झानां-केव्हां असें झटलें कीं पुरे, कीं फ्रान्स देशांतील जे क्रान्ति करणारे आहेत त्यांच्या झगण्यांत कांहीं तय्य आहे; झालाच त्यांचा उदीम बंद; जगलाच त्यांना व्यावसायिक श्रास; मग त्या त्रिचान्यांस असें

म्हणवयाचें कीं अशा स्थितींत राहण्यापेक्षां आपल्या दोपत्या उच्चलून, बिन्हाड बाजलें डोकीवर घेऊन, आपणामध्ये व आपल्या टोरी पक्षीय शेजाऱ्यांपाजाऱ्यांमध्ये आटलांटिक महासागर घालणें फार बरें. बर्कन आपल्या “ फ्रेंच रेव्होल्यूशन ” (फ्रान्सांतील क्रान्त) वगैरे पुस्तकांतून जें लिहिलें आहे तें म्याकिटांश ह्यानें “ विंडिसिड म्यालिसिड ” (फ्रेंच लोकांच्या कृतीचें मंडण) ह्या आपल्या पुस्तकांत चांगळें खोदून टाकिलें आहे, असें कोणी धर्मोपदेशकांनं झटल्याचा संशय आला, कीं निघालीच त्याची नास्तिक झणून कालेजांतील फेलोशिप, किंवा काटलीच त्याची न्यायकल झणून धर्मोपदेशकाची जागा. राजकीय द्वेष आणि राजकीय लाडकेपणा ह्यांचा आजपर्यंत व्यवहारांतील ज्या बाबींतून शिरकाव झालेला नव्हता त्यांना देखील त्यांचा संस्पर्श यावेळीं होऊ लागला. बिग व्यापारी असला कीं त्याला सरकारी प्रॉमिसरी नोटीचे पैसे मिळण्याची देखील मारामारी पडावी, आणि बिग व्वायरिस्ट असला कीं, आपलें झणणें जज आणि ज्युरी ह्यांजकरवीं ऐकून घेववण्याची देखील त्यास पंचाईत पडावी. बरें, जे बिग मुत्सदी असत, त्यांचें जीवित व स्वातंत्र्य ह्यांस जरी त्यांच्या मोठेपणामुळें ह्या कालांत कधीं धक्का लागत नसे, तरी कामन्स सभेंत त्यांच्या हातीं कधीं सत्ता नसे, आणि लॉर्डच्या सभेंत त्यांची कधीं शिवाशिव कोणी घेत नसे. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगां मूठभर जरूट बिग मुत्सदी जे आपल्या सुधारणारूपी निशाणास चिकटून राहिले, ते आपल्या मतांपासून जरी आपणास काडीचा फायदा नसला, तरी तीं सरीं अखेर अशी त्यांची पक्षां स्वाप्ती असल्यामुळेच राहिले. शावेळची इंग्लंडांतील राज्यपद्धति झणजे निवळ पार्लमेंतांतील बहुमत. मुठेंत भरणारांचा अतिवध अधिकार, अशी स्थिति असल्यामुळे, विचार व

अकृत्यत्व ह्या दोहोंचेंही पार्लमेंतांत कांहीं चालत नसे. पार्लमेंतांत वसण्यास इंग्लंडांतील कोटीचे सभासद निवडण्याची जी पद्धत होती ती अगदीं जगाविरुद्ध होती, आणि शहरांचे प्रतिनिधी निवडण्याची जी चाल होती ती बहुतेक लाजिरवाणी होती. स्काटलंडांतील निवडणुकीचीं काळीं स्वतः, इस्त इंडिया कंपनीच्या कारभारावर देखरेख ठेवणाऱ्या बोर्ड ऑफ कंट्रोलचा अध्यक्ष जो लार्ड डबल् त्याच्या सिगांत जाऊन पडलेली होती. शिवाय, मतदानाची एकंदर संख्या ह्या वेळेस फारच थोडी होती; आणि हिंदुस्थानांतील सहान मोठ्या जागा देण्याचा ह्याच्या हातीं इतका अधिकार. मग काय किचकटां ! दैन कॉन्सिडमर्थे नेमणूक आहे, किंवा तालुक्यामर्थे वजन आहे, सारांग, थोडे फार मतदार घुटीत आहेत इतके जे देवगोली होते, त्यांचे मुलगे आणि पुतळे ह्यांचा तिन्ही इलाख्यांकर पुर येऊन गेला. नशीब हिंदुस्थानचें व ब्रिटिश बादशाहीचें, कीं हे जे तदन सिविल सुईट होऊन इकडे अशा रीतीनें आले त्यांनीं आपली जबाबदारी ओळखून, केवळ आपल्या पक्षाच्या अभिमानासच चिकटून न राहतां, आपली दृष्टि जरा दूरवर पोचविली. •

अशा रीतीनें लोकमताचा एकीकडे पार्लमेंतांत पक्षपात करून थकला असतां दुसरीकडे पार्लमेंताबाहेरही त्याचा उद्गार पडूं नये अशी सकारदारी घेतली होती. इंग्लंडांत वर्तमानपत्रांच्या तोंडांत बोळा कावला होता, व स्काटलंडांत वर्तमानपत्रांचे गळे दावून टाकिले होते. तस कसें तरी मारून मुटकून सरासरी राजद्रोहासारख्या अपराधाचें रूप देतां येईल असें एकादें मागण कोणी केलें, किंवा धर्मत्यागदान दिलें, किंवा चोपडें काढिलें कीं पबलाच तो दुरुगट किंवा मानसोत्थांत. ज्या ज्या चार-अठामी एकत्र जमण्याच्या ठिकाणीं झणून अधिकजमांस चोरून वातमी देणाराच प्रवेश

असेल, तेथे तेथे आपल्या मनांतले विचार स्पष्ट बोलून दाखवा-
वयाचे, झणजे भिकेस लावील अशा दंडास, किंवा लवकर संपणार
नाहीं अशा कैदेस, आपणास पात्र करून घ्यावयाचे, अशी स्थिति
माली होती. भारलेल्या जुन्या आणि भेदलेले माजिल्ले, शांन्य
जुलमांतून सुटका करून घेण्यासाठीं पार्लमेंताकडे धांव घ्यावी,
तर अगदीं फुकट. हेबिअॅस कॉर्पस आक्ट (व्यक्तिस्वातंत्र्यरक्षणाचा
१६७३ त पास झालेला कायदा) ह्याचा फायदा आपल्या देश-
बांधवांचा कायम रहावा झणून शेरिडन ह्या प्रसिद्ध नाटककारानें
ब बक्त्यानें पार्लमेंतांत खटपट केली; पण त्याच्या ह्या सूचनेस
भाळता मारामारीनें काय ती ४१ मते मिळाली. प्रसिद्ध राजकारणी
विल्यम चार्ल्स जेम्स फॉक्स ह्याच्याही दुसऱ्या एका खटपटीस इत-
केंच यश आलें. प्रधानांनीं एक सूचना पार्लमेंतपुढें आणली होती;
तिचा परिणाम असा व्हावयाचा होता की, पार्लमेंताची सुधारणा ह्या
विषयाचा विचार करण्यासाठीं भरलेल्या सार्वजनिक सभेस कोणी
गेले असता तें जाणें, शेजीचें एकाद्याच्या रानांत चोरण्यास जाण्या-
इतकें, आणि अकात चुकवून माल आणण्यापेक्षां फारच जास्त
भयंकर, धांवें. ह्या सूचनेस हाणून पाड्यावी असा फॉक्सचा उद्देश
होता; त्याचीही वाट बर सांगितल्याप्रमाणेंच लागली. ह्याच्यापेक्षांही
लोकांच्या स्वतंत्रते ज्यास्त हात घालणारा, ब आशाभंग करणारास
ह्याच्यापेक्षांही ज्यास्त निर्धृष्ट शिकेस पात्र करणारा, असा एका
कायद्याचा मसुदा पुढें आला होता; तो पार्लमेंतानें पास करून नेवें
झणून खटपट केली; तीस बरेच्यो पेक्षां कायदे १० ज्यास्त
मते देणारे मिळाले. ह्याच कायद्याच्या संबंधानें विंगप हॉर्सेले हा
कार्यवाही सभेंत झाला की “कायदे मुकाट्यानें पाळणें ह्या पली-
कडे कोणत्याही देशातील बहुजनांचा त्यांच्याशीं संबंध काय पोहों-
वतो हे मला समजत नाहीं.”

ज्या लोकांनी स्वतंत्रतेचा उपभोग पूर्वी घेतलेला होता, व तिचा उपभोग घेण्यास जे अद्यापि पात्र होते, अशा लोकांमध्ये अशा प्रकारची स्थिति नेहमी राहणे शक्य नव्हतें. नेपोलियनचा पाडाव करण्याचा कार्मी जो निश्चय, जो जोर, व जो दीर्घाद्योग त्यांनीं व्यक्त केला होता, त्यामुळे मिळालेल्या पूर्ण जयानें गर्विष्ठ होतात तिसऱ्या आर्जाचे दोरी प्रधान असें मानू लागले कीं, हा आमच्याच पक्षास जय मिळाला आहे, आणि त्याचा परिणाम राज्याचीं सत्ते आमच्याच हातीं कायमचीं रहावीं हाच होंकार आहे. पण १८१५ च्या जून महिन्याच्या २२ व्या तारखेस (वाटर्न येथें) तोफेंतून जो शेवटचा गोळा सुटला, त्याचा आवाज झणजे वास्तविकरीत्या पाहतां दोरी पक्षाचें जें आजपर्यंतचें सुवर्णयुग तें संपले, असें सुचविणारा तो यमघंटारवच होता. लढाईच्या वेळीं उत्पन्न झालेला शोभ व रंग ही जाऊन त्या ऐवजीं व्यापाराचें इतकीं बरीं मातेंरें झालें असल्यामुळे जेव्हां राष्ट्रांत असेंतीस वृद्धिगत झाला, तेव्हां सुधारणासमूहाचें असे ध्यानांत येऊं लागले कीं, ह्यापुढें आपल्यास केवळ लहानशा व निरस्तार झालेल्या विरगमंडळापुढेंच तगाव काढावा लागणार आहे असें नाहीं, तर ज्याचे धुरीण पक्षाचें सुसंस्कृत व फारच मोठे आहेत अशा राष्ट्रांतील निःसंशय बहुसंख्यी आपणांस टक्कर मागूवी लागणार. एकाद्या राष्ट्रांनें कोणतेही एकादें कृत्य मनापासून करवयाचें आरंभिलें झणजे लुंभेसुंगे चळवळी व केवळ आगलाघ्ये असे जे असतात ते मागे सरावयाचेच, तसे ते ह्या वेळींही सरले; आणि व्यापारी गमावण्यासारखे-अन्न, जीवित व धन पुष्कळ होतें, व तें भोवऱ्यांत घालण्यास जे सिद्ध होते, असे मुत्सद्दी पुढें सरसावून लोकमित्रतेच्या अंभाषानें कटु झालेल्या अधिकारपदापासून दूर राहणें ज्या पुरुषांनीं आजपर्यंत सहन केलें होतें, ते पुरुष व त्यांचे.

पुत्रो हाना शीवटी त्याच्या तपश्चर्येचें फल प्राप्त झालें. ज्याला चोळीस वर्षांपूर्वी नार्थ शील्डस् या शहराच्या रस्त्यांतून 'पोपचा सुळसुळाट आस्वास नको' पोपचा सुळसुळाट आस्वास नको, असें ओरडत लोकांनीं धुडकून लाविलें होतें, तो अर्धे मे सगळ्या इंग्लंडांत आपलें नांव अत्यन्त खन्मान्य करून घेण्यास जुगळ, आणि १७९१ सालीं जीं मते प्रदर्शित करण्याबद्दल बर्मिंघमच्या लोकांनीं डा० प्रीस्टलेचें घर त्याच्या देखत जाळलें होतें, त्याच्यापासून फारशीं मित्र जबांचीं मते नव्हतीं तो लाई ब्रम् लोकांचा अनुपमेय व अप्रतिस्पर्ध्य असा देव बनून गेला.

लोकांचें असें ऐकूनच झालें आहे, व त्यांस इतके योग्य व इतके गुणी अग्रणी मिळाले आहेत हे पाहून प्रधानमंडळाचें बावें हणाणून गेलें; आणि प्रजेचा विश्वास ज्यांवरचा उठून गेला आहे अशा राज्यकर्त्यांच्या शिस्तीस अनुसरून ते प्रथम जुका करू लागले, व नंतर आपापसांत झगडू लागले. मेकाले ऐन फ्रांसच्या भराति असतां दोरी पक्षाचें इतके दिवस घट्ट बसलेलें लोणी मगभर वितळावयास लागलें होतें. सन १८२९ सालीं क्याथलिक लोकांस जेव्हां पार्लमेंतास बसावयाचा हक्क मिळाला, तेव्हां दोरी पक्षाच्या अंतःकरणस असा बळकट वक्ता बसला कीं, शेवटीं कुन्या सर्व व्यवस्था पूर्णपणें नाहींतशा होत तोंपर्यंत त्या चक्यांतून तो पक्ष वर उठला नाहीं. ह्या संबंधानें मेकालेस लाई ह्यारेंडनने दिलेलें एक उक्तें तो बगचेवर सांगत असे. डब्लू आफ् वेलिंग्टन ह्या वेळीं मुख्य प्रधान असून तो ह्या प्रभाविक पक्षिच्यापासून होता. परंतु ह्या प्रस-
 ॥ एरवीं ऐलेंदांत बंड होणार असें पाहून तो ह्या प्रभास- निरुपा-
 यानें अनुकूल झाला. ह्या गोष्टीच्या संबंधानें ह्या दोत तरुणाचें
 बोलणें झाल्लें असतां मेकालेनें मोठ्या जिज्ञासेनें ह्यारेंडनास विचा-

सितें, "काय रे, जॉर्ज! तमेका ह्या विस्मृत अनुकूल मत देण्यास हप्क आफ् बेल्जियन कठें सांगेल रे! ह्या उत्तर करितो, "अः त्यास काय कठीण आहे? तो झेल्लः—समासद हो! अटेनान्! रेट अंवाउट वेस! मार्च! (स्वयं या! तोडें मागें फिरवा! बस!) हप्क आफ् बेल्जियन पूर्वी शिपार्ड जखून भातां मुक्तकी झाला होता, व सॉडर्ना आपलीं पूर्वीचीं सर्व मतीं एकीकडे गुंडाळून ठेवून आतां उलट मते वाचवाचें होतें, ह्या दोन गोष्टी स्वयंसेवक आगिच्या झगडे ह्या उत्तराची समर्पकता पूर्णपणें करून देते.

सारांश निम्न कथाचे कथाचे व मारामारीचे दिवस निपून जाऊन ते अधिकारापन्न होण्याचे दिवस नजीक आले होते; आणि अशा समयास मेकालेचा पार्लमेंतांत प्रवेश झाला, झालून तो मोठा आश्चर्याची झणून समजला पाहिजे.

ह्या कायद्यानें १८२९ सालीं रोमन क्याथलिक लोकांस पार्लमेंतांत बसण्याची परवानगी मिळाली, त्याच वर्षांत अशी एक अट घडून पडली कीं, तिचा परिणाम ज्यू लोकांस पार्लमेंताचे समा-
 तीत होण्याची पाळी येऊं नये असा झाला. तेव्हां तो एक स्वीत प्राप्त झाला एतदर्थ राबर्ट ग्रॉट हानें १८३० च्या पध्दतिंत सूचना आणिली होती. त्या विळाच्या दुसऱ्या वाचनाच्या वेळीं मेकालेनें पार्लमेंतास पहिलें भाषण केलें. तें फार चांगलें बठळें. आपल्या हाकडे जीं मारवाळांची तीव्र विकडे ज्यू लोकांची स्थिति आहे. ते जसे भीमंत तसेच सामान्यजनतिरस्कृत आहेत. तेव्हां मेकालेनें त्या संघानें पार्लमेंतास असें विचारिलें कीं, चाकरावर यजमानाचा, कुळारवर जमीनदाराचा, कारकुनावर पेदीयास्याचा, जो अधिकार आहे तो सर्व ज्यू लोकांस पुढीं चालवूं देतां; तद्वत्च ईसाई इत्यादी कंपनीचे डिरेक्टर नेमथें, ह्या किंवा त्या पक्षास वर किंवा खाली.

करणें, फार तर काय, पण पार्लमेंताचे समासद करणें, ह्या सर्व गोष्टी-
द्रव्यसाध्य असल्यामुळें ज्यू लोकांना साध्य आहेत. असें असतांना
एवढाच अधिकार त्यांना याबयास तुझी कांकूं करतां ह्यास काय
झणावें ! मेकालेनें दाखविलेल्या ह्या सर्व गोष्टी जरी उघड होत्या, तरी
ज्यू लोकांस तो अधिकार असावा अशी लाडकी खात्री होण्यास
आणखी १६ वर्षे लोटवी लागली !

मेकालेनें ह्या सेवानांत (वर्षांतून पार्लमेंताचें बहुधा एकच सेशन
होतें, व तें बहुधा जानेवारी किंवा फेब्रुवारींत भरून जुलई-आग-
हात खलास होतें.) आणखी एकच कायतें मागणें केलें; व हें
त्याचें प्रारंभीचें मोनच पुढें त्याचें त्या सभेंत वजन वसण्यास
कारणीभूत झालें. कारण आतां अशीच वेळ वेळून ठेपत होती की
ह्याच्या अंगी वस्तुत्वशक्ति असून आत्मसंयमनाच्या योगानें
त्यानें पार्लमेंताची अशी खात्री केली आहे की हा उगीच बोलवें
झणूनच बोलत नाहीं. ह्या माणूस एका दिवसांत मोठ्या अधि-
कारास चढून जावा. ह्या वेळीं सर्व इंग्लंडावर ड्यूक आफ् वेल्समंड
जसा एकठ्याचा अधिकार चाललेला होता; कारण त्यानें इंग्लंडांत
आपल्या प्रधानमंडळांतून, सगळे बिशप प्रधानच केवळ नव्हत; तर
ज्यांस स्वतांचें मत झणून आहे असें सगळे टोरी प्रधानही काढून
ढाकिले होते; व शेवटीं त्याच्या क्याबिनेटांत (मुख्य प्रधानमंडळांत);
सर्व बाबलीं राहिल्यामुळें राज्याचा कारभार इतका पूर्णपणें एकठाई
झाला होता की लोकांना असा संशय उत्पन्न होऊं लागला की,
क्रान्त्या राज्याचा प्रधान जो पॅरलियमन्ट त्याच्याशीं ह्याचे तितकें
अजूनच असेल, तितकें देखील इतर प्रधानांशीं आहे किंवा
माहीं. लाडाच्या सभेंत तर तो करील तो पूर्व दिशा अशी स्थिति
होती; आणि कामन्स सभेंत जरी शुद्ध अशीच स्थिति नव्हती, तरी

आपल्याला हद्द वाटतील ते काबदे पसार करण्याचें, किंवा निदान त्यांच्या संबंधानें आपली मत्तसल्या वादविण्याचें देखील, विना मर्यामचें सामर्थ्य राहिलें नव्हतें, सारांश, १८२१ त चवथा ऑर्ज जेव्हां गादीवर बसला, तेव्हां सुधारक पक्षाची पार्लमेंतांत जी स्थिति होती, तिच्यांत १८३० त तो जेव्हां मराबयास टाकला, तेव्हां काहीं सुधारणां झालेलीच नव्हती; आणि फ्रेंच रेव्होल्यूशन होण्याच्या वेळीं चाकटा पिट झालें पार्लमेंतांत सुधारणेच्या प्रभावा जेव्हां सुगम झालें, तेव्हांपासून त्या प्रभावाचे पाऊल पुढें पडल्याचें चिन्ह पार्लमेंतांत तरी काहीं एक दिसत नव्हतें.

पण बाबतः अशी स्थिति दिसत होती, तरी अंतःस्थिति फार निराळी होती. एकीकडे लेंकमताच्या अग्रणींचे सुधारणाविषयक प्रयत्न जरी वर सांगितल्याप्रमाणें ज्यास्त ज्यास्त निष्फळ झाले असत होते, पार्लमेंतात प्रत्येक प्रभासंबंधानें जरी त्यांचें न्यूनमत होत होतें, आणि त्यांनीं गीतीच्या राजकारणाची कबळ मूलतत्वेही शांतपणानें व मर्यादेनें जरी निरूपिली तरी देखील हें अग्रजकाचे उपदेष्टे होत अशी जरी त्यांत शिंपणें मिळत होती,—तरी दुसरीकडे त्यांच्या देशवांचनांच्या मनांत एक मोठाच क्रांति हळूहळू परंतु निश्चयानें बनून येत चालली होती. १८३० चें इंग्लंड १७९० च्या इंग्लंडापासून किती भिन्न आहे हें स्पष्टपणें दाखविणाऱ्या मोठी घडामोडींच्या वेतांत आल्या होत्या. चवथा चार्ज निवर्तला, जुलैच्या २४ वीस पार्लमेंत बरखास्त झालें (एक राजा मरून दुसरा गादीवर बसला ह्मजे असें नेहमीच होत असे) आणि निवडणुकीच्या पहिले मजबूत चालल्या आहे, व उमेदवार अद्यापि मागीतच आहेत, व समासद निवडण्याच्या वेळीं राजाचा पोटाच्या पिराण्यांतच आहेत, इतक्यांत अशी.

रावमी वेळून घडकली की पारिल पुनः त्यास होस्तून उठलें. १८१५ त जे बोरबन राजे पुनः तेथें सिंहासनासुद्ध झाले होते, त्याच्या विरुद्ध हें बंड होतें. ह्या प्रसंगां राजाच्या कतीनें व राष्ट्रीय निशाणाच्या विरुद्ध शिपाई जितके चांगले लढण्याचा अभ्यास आहे तितके जितकीच शिपाई लढले, तरी ता. १९ च्या संध्याकाळला बोरबन बंशाच्या राजकीय सत्तेचें सर्व गांणें आटोपलें. ज्या फ्रेंच प्रधानाच्या कोशामुळें इंग्लंडचा मुख्य प्रधान लोकांचा इतका त्रास होतो तो त्या लोकांच्या अत्यंत देशाच्या मारा-खाली चिरडून गेला; पण त्याचा बळी पडूनही देशानें बोरबन सरण्याचा बचाव झाला माहीं. फ्रान्साचा व इंग्लंडाचा पूर्वापार इतका स्नेह आहे कीं फ्रान्सांत जे जे होईल ते सगळें इंग्लंडीयांस शिरस्करणीय वाटावयाचेंच; पण ह्या वेळीं अशी स्थिति झाली नाहीं; तर फ्रेंचांचें हें करणें इंग्रजांस पसंत पडलें. फ्रान्सांतली एका राज्य-कौंती मुळें इंग्लंडांतली सुधारणा पक्षास ४० वर्षां परबशता भोगावी लागली होती; पण ह्या दुसऱ्या क्रांतीचा त्याच स्थिरत्व पक्षास असा दुःख घडून झाला कीं, पुढें ते तितकीच वर्षे भ्रष्टाचार उपभोगीत राहिले. पार्लियांकची जी वाट झगली तीच वेल्शिंग्टनची आतां होणार असें बहुतेक जण झणूं लागले, व सर्वोच्च वाट झगले. आणि लोकांच्या मनाची स्थिति अशी कांहीं झालेली होती कीं, ज्यानें राष्ट्राच्या मनांत पुष्कळ आगा उपपन्न केव्हा आहेत, व राष्ट्राचें प्रेम आपल्याकडे आकर्षून घेतलें आहे, व त्या वेळच्या अग्रगण्य मुत्सद्यांच्या संस्थानें लोकांच्या त्या आवडी नावडी त्याच प्रकारच्या आहेत, असा राजा जवथा विलियम ह्या वेळीं इंग्लंडच्या राजावर बसला होता, अणूनच निभावलें; नाहींतर हा प्रसंग त्या राजाच्या दुर्बिस्मयीत फार जड रोल्य असता.

पृथ्वीची पाठीवर कोठेही राजकीय गडबड उडाली क्षणजे तिचा एक परिणाम असा होतो की, ती जेथे उडाली असेल तेथे वालिंग्टनचे तत्काल समासद धांव घेत असतात; स्वारी करणाऱ्या सैन्याच्या मागून जसे यहुदी इज्रायल जावयाचे, तसे हे समासद यूरोपांत होणाऱ्या राज्यक्रांतीमागून चाललेच. कौन येथे आपली पुनः निवडणूक जावयाचीच अशी मेकालेची स्वाजिक स्वामी असल्यामुळे तो भागस्ट असेल पारिस येथे जावयास निघाला, माथि जीप व रोमिंग ह्या पाहारावरून जाऊन यूरोपांत प्रवास करणारा असा काय जीरे तिचा पहिल्या आस्वाद त्याने घेतला. उत्कटने घेतला. या प्रवासांत त्याने जी पत्रे लिहिली ती, आगगाळ्यांच्या पृथ्वीच्या गुगांत, पृथ्वी कधी बाहेर न गेलेले भाऊ, ज्यांना बाहेर जाण्याची आशा मुळीच नाही अशा बहिर्पृथ्वीच्या मनावर प्रकाश पडण्यासाठी जसा प्रकारची लिहीत, तशा प्रकारचीच होती. त्याने तेथील रीतीभातीचे व संस्थांचे फारच बारीक रीतीने त्या प्रवासांत वर्णन केले आहे. जी जी गोष्ट त्याने पाहिली, ऐकली, स्पर्शिली, व्याख्यान दिली किंवा घेतली त्या प्रत्येकीचे त्याने आपल्या त्या उल्लासपूर्ण अशा लेखनशैलीत वर्णन करावे, अशासाठी की घेत आर्मिड व्हीटमधील न्याहातीच्या टेबलावर ते मोठ्याने वाचविले जावे व त्यावर टीका जावी.

त्या उन्हाळाच्या महिन्यांमध्ये फ्रान्सांत राज्यक्रांतीरूप मोठ्या नाटकाचे व असेरचे अंक चाललेले होते ते चालले असतां पृथ्वीच्या मागे जाऊन पाहण्याची संधि मेकालेस उत्तम मिळाली. त्या वेळाचा तेथील मुख्य प्रवास जो ड्यूक डी ब्रोग्ली त्याने हा इंग्लिश-न्याय हाणून व सगारी मेकालेचा मुलगा हाणून त्याचा विशेष आदर-उत्कार केल. डेप्युटीच्या चैवमण्ये (फ्रान्सांतील प्रतिनिधिसभेत)

भाषणानें ८४ वा ८० वर घसरला होता, तो दीड ताळाच्या आंत ७७ वर येऊन यडकला. जवळचे व सोनार ह्यांनी आपला माल पेट्यांवरून काढून पाठवून दिले. व्यापाऱ्यांनी आपल्या कारकुनांच्या हातांत शस्त्रे दिली, आणि आपल्या माल्याच्या बखारीभोंवतीं मेंढे कोट उभारिले. आणि, पुढें जेव्हां लोकांची ही घबराई कमी झाली, तेव्हां इंग्लंडचा मुख्य माजिस्ट्रेट (राजा) लंडनच्या मुख्य माजिस्ट्रेटकडे प्रसिद्धपणें जेबाबयास जाण्यास कां थ्याला, ह्या प्रभाची सर्व युरोपभर जाणी चालली आहे हें पाहून त्या राजनिष्ठ लोकांचीं मनं लज्जा आणि चाड यांनी भरून बोलली. जो प्रभाव अंगांत धमक असता, सात दिवसांत सरकारी नोंदीची किंमत शेकडा सात कमी करवितो, असा विलक्षण मूर्तीस कोणतेंच राष्ट्र स्वस्थानी ठरूं देणार नाही; ह्या ह्याने आपल्या पक्षाच्या संमतीनें पार्लमेंताच्या सुधारणेसाठीं एक सूचना १५ नवंबरला कामिन्सपुढें आणण्याचें ठरविलें होतें; तें ऐकून प्रधनें मंडळ घाबरून गेलें. झणून त्या सूचनेवर वादविवाद सुरू होण्याच्या एक दिवस अगोदरच एका सामान्य प्रभावर पार्लमेंतांत आपला पराजय झालेला ऐकून, धोतर झाडण्यास ही आपणास चांगली संधि मिळाली असें जाणून प्रधानांस जो संतोष झाला, तो अशा प्रधानांची न्याद एकदांची निघून गेली, बरें झालें, असा विचार मनांत येऊन लोकांस जितका संतोष वाटला, तेवढा तरी सचीत होता.

अर्लेचे अधिकायकूट झाला व तसें करतांना असें झगला कीं, पुकाची दुकली, काटकसरीकडे जास्त लक्ष आणि राष्ट्राच्या इश्टीस भक्ता न पोंहांचेल अशा रीतीनें शांततां कायम राखण्याची खटपट. ह्या तीन तत्वांच्या आधारावर मी राज्यकारभार चालविणार आहे. ह्या वेळीं ब्रूम, हार्ड जॉन रसेल, इत्यादि मुसदी नाताळ्या सुटी नंतर पार्लमेंत जेव्हां पुनः भरलें, तेव्हां हार्ड जॉन

रसेल हानें पार्लमेंतीच सुधारणेचें बिल कामन्ससभेपुढें आणिलें. (ता. १ मार्च १८९१) तेन्हां सभा अगदीं गुप कीं रूप बसली होती. पण पुढें जव्हां जव्हां ११० वर्षांचा पार्लमेंताचे सभासद मिळ्याचा एक पुतण्णी किंवा अर्धवट रीतीनें काढून घ्यावयाचा होऊ त्या वेळीं नावें त्यानें वाचिवलीं आपोकीं पुष्कळ बरो ल्हान असून त्यांत लोक संख्या अगदीं कमीची होती), तेन्हां मात्र विस्मय मंडळी (दोरीपक्षाचे सभासद) विस्कारदर्शनार्थ खदखदां इतली. सर रॉबर्ट हॉयल हानें त्या विलावर विस्मयपक्षाकडून हल्ला केला, आणि हजाला, हें बिल हाणजे कायद्याच्या तेंपानें राज्यकांति बनवून आणण्याचा यत्न होय. ह्याच दिवशीं मेकालेन हें बिल कायद्या संघानें पहिलें मांजून केलें. तो जेन्हां खालीं बसला तेन्हां स्पीकरानें (कामन्सच्या सभेच्या अध्यक्षांन) त्यास ज्ञोलावून नेळें व सांगितलें कीं माझ्या इतक्या वर्षांच्या अनुभवांत आजच्या सराफी ह्मकायाच्या भाषणानें चळवळ उडालेली मीं कधीं पाहिली नव्हती. सर रॉबर्ट डेन्मन, सर रॉबर्ट पील, हार्नीही मेकालेची खूप प्रशंसा केली; आणि फाक्स, बर्क आणि क्यानिंग ह्या बकर्यांची त्या वेळीं पुष्कळतां आठवण आली.

मेकालेची जी पहिल्या भाषणानें इतकी कीर्ति झाली त्यामुळे जुना होऊन पुढील तीन वर्षां त्यानें आपलें पार्लमेंतांतलें काम इतकें चालू केलें कीं, बादविवादांत स्थाने प्राप्त (हाच पुढें जॉर्ज हार्डी हाणून प्रसिद्ध होऊन एकदां इंग्लंडचा मुख्य प्रधान झाला) व नियमानें हजार राहण्याच्या कामीं जोसेफ ब्रूम हास त्यानें मागें टाकिलें. कामन्स सभेंत जी स्वतंत्रता, व जी निःसीम स्नेह, भोगावयास सांपडतो त्याचा पूर्ण उपभोग मेकालेनें करता येताला, आणि त्या सभेंत संपत्ति, पदवी, किंवा इतर मिळविलेली कीर्ति

ह्या गोष्टी लक्षात न आणतां सगळे समासद सारख्या नात्यानें जागतात, व प्रत्येक माणसाच्या क्षमतांची किंमत व इतरांवर त्यांचा वाडण्याची शक्ति, ह्यांच्या अनुरोधानेंच त्यास कमी जास्त महत्त्वाचा झणून मानतात ह्या गोष्टी त्यास किती पसंत पडल्या हे त्यांच्या ह्या मुदतीतील पत्रव्यवहारावरून स्पष्ट दिसून येतें.

मेकालेच्या त्या वेळच्या पत्रव्यवहारावरून आणखी एक गोष्ट व्यक्त होते, ती सध्याच्या दृष्टीनें त्यास जरा कमी पणा आणणारी आहे. हल्लीं अशी चाल आहे कीं आपल्या विद्वत्पक्षाचा जरी माणूस असला तरी त्याजविषयी श्रद्धांतोषां सन्मानपूर्वक बोलण्याच्या चाली रीती आहेत, त्यांचें उल्लंघन कधीं करावयाचें नाहीं. पण ही सुधारणा आधीकडेच घडून आलेली आहे. मेकालेच्या वेळेस ती मज्जती. त्याच्यांत मेकाले तरुण वांड पार्लमेंतात शिरलेला, व पहिल्या रिफॉर्म बिलच्या वेळचा तो मंडबडीचा प्रसंग. मग काय विचारता ! मेकालेचें त्या वेळचें प्रातिपक्ष्यांच्या संबधानें वर्तन, पण केलेल्या व कडकडीत अशा पक्षाचें माणसाचें जसें असावें तसें असे.

एकसारखें मंडबडीत निमग्न असणें झणजेच जर सुखानें राहणें असेल, तर ह्या धाडधुर्मीच्या वेळीं मेकालेची स्थिति दुसऱ्याच्या बोंबास पाणी सुटण्यासारखी होती असें झटलें पाहिजे; आणि हलक्या विषयांचीं सुखें जीं कवि वर्णितात तीं जर खरीं असतील, तर मेकालेच्या सुखाचें तें अंग ह्या वेळीं पूर्णपणें प्राप्त झालेलें होतें असेंहि झटलें पाहिजे. नव्या प्रधानांनीं अंगदीं प्रथम जी लक्षाची काटकसर केली त्या छाटाधुर्तीत मेकालेची वैकृष्टी कमिशनरशिप निघून गेली. हा जेव्हां उत्पन्नाचा सर सुकल्या तेव्हां काहीं काळ पावेतो मेकालेचें गरिबीतच दिवस काढणे लागले. कारण पार्लमेंताच्या ह्या

वभासदास आपणाव्यविरिक इतरांत वेसावयाचें असेल, व ज्याची प्राप्ति झटकी झगजे आपल्या लेखाणीच्या जोरावर सिमाहीचे कापते ३० किंवा ७० पौंड मिळतील ते, व जोडक्याच मरिण्याच्या अंत खलस होणारी फेलोशिप, त्यात भीमंत झगून खचीत झगती येत नाही. तेव्हां त्याची पार्लमेंतीय कीर्ति-अत्यन्त उज्वळित झाली होती तेव्हां त्याची द्रव्याच्या संबंधानें हत्यकी इतकी उदात्ती की, केंद्रीज वेचें मिळविलेली पदकें त्यात बाजारांत नेण्याचा प्रसंग आला. असें जरी झालें तरी तो कर्जात नव्हता; व पैसे मिळविण्यासाठीं झगून हलकें सलकें त्यानें कधीं लिहिलें नाही; तर राजकीय कामांत कीं त्याचीं कायमचीं मते होती त्यांच्या स्फूर्तिनुकप, व त्याची साक्षिपयक जी विलक्षण उपजतबुद्धि होती तिचा स्मरण, जें मुचेंक तेंच त्याच्या लेखाणीतून नैदमी कागदावर उतरत असे. हा जो त्याच्या अगदीं मरिबीचा काळ त्याजविषयीं पुढें तो ज्या आठवणा काढी त्यामध्ये कटुपणाचा अंश मुळींच नसे, तर बारा बारा काळ पैचरा पंधरा तासपर्यंत पार्लमेंतीय वादांत हातभार लावून व उत्तेजन देऊन, फटफटीत उजाडल्यावर आपण आपल्या चेंदरीं मध्यें सुदचारी होऊन कसे येत असूं, व आपल्या मतदारांपैकीं एकाकडून भेट झगून आलेल्या बीसच्या एका हुकूम्यावर संध्याः काळचा (!) फराळ कसा करित असूं, व युनिव्हर्सिटींतून तयार होणाऱ्या आडिट एल नामक दारूचा एक पेळ कसा पीकित असूं, ह्या गोष्टी पुढें तो मोठ्या कौतुकाने सांगत असे.

पार्लमेंतांत जसें झालें वजन वाढत चाललें, तसें समाजामध्येंही झालें प्रत्यक्ष मीजूं लागलें. त्या वेळची संंदनमधील समाजस्थिति संक्षममाक्षयेत होती. पूर्वीं असें असे, कीं भीमंत व उच्च कुलांतील जोकांनीं आपापसांत जेवावयास कोरे पात्रेकांस बोळवावें, व पुढें कांहीं

काळानें अशी झाली स्थिति कीं भपक्याच्या लोकांनीं भपक्याच्या लोकांशींच अशा प्रकारचा समागम करावा. मेकालेच्या वेळेस पहिली स्थिति निघून जात होती, व दुसरीची स्थापना अजून झालेली नव्हती. झणून, वाङ्मय, कायदेशास्त्र, पार्लमेन्त, ह्यांमध्ये जर कोणी नांव मिळविलें असेल, तर त्याचा प्रवेश उच्च व श्रेष्ठ्या समाजांत होत असे. एडिंबरो रिव्ह्यूंतील टीकाकार त्या नात्यानें लोकांस मेकाले आधींच पसंत पडलेल्या होता; झणून पार्लमेतांत त्याचें पहिलें दणक्याचें संभाषण झाल्याबरोबर लंदनांत जीं जीं घरे जाण्यास योग्य झालीं होती, त्या सर्व घरांचे दरवाजे मेकालेक एकदम खुले झाले. आजपर्यंत तो अगदीं नियमाने व साध्या रीतीने राहणाऱ्या अशा कुटुंबांत वाढलेला असल्यामुळें, मोठ्या नामांकित लोकांकडून व मोठ्या जाड्या घेंडांकडून जेव्हां यास भोजनाचीं निमंत्रणे येऊ लागलीं, तेव्हां याच्या मनाच्या बळाची परीक्षाच होण्याची वेळ आली. इंग्लंडांतलें त्या वेळचा प्रसिद्ध श्रीमान् सरदार जो लॉर्ड हालंद, ज्याची असे पाहुणचार करण्याच्या संबंधानें फारच प्रसिद्धि असे, त्याची बायको लेडी हालंद (लॉर्ड हालंद ■■■■■ संधि वीथूनें मस्त असल्यामुळें पाहुणचाराचें मुख्य ओझे त्याच्या लेडीवरून पडत असे; व ही बाई पाहुणचार करण्यास फार उत्सुक पण आपल्या भीमतीची व शानाची व अकलेची फार घमेंड बाळगणारी, अशी होती) ही इतरांशीं कशीहि बागली तरी ह्याचें बोलणें मानपुरःसर ऐकत असे, व ते पाहून लोकांस चमत्कार वाटे; आणि तिनें जरा एकादेवेळीं त्याला गेल लाविला, तरी तो इतका संभाळून लावित असे कीं ह्या बाई कडून असा बोल लावून घेणें झाले तो एक सन्मानच समजावयाचा. इंग्लिश कवि सॅम्युएल रेजर्स त्याजप्रिथी इतरांशीं स्नेहपूर्वक बोलत असे व खुद्द त्याच्याशीं तर अगदीं प्रेम-

पूर्वकच बोलत असे. आणि त्याला हा आवडत असे, व ह्याच तो चहात असे ह्या महलाची त्याने ह्याम उत्तम खूण दिली ती ही की, तो झणाला, 'तूं पाहिजे त्या दिवशीं मजकडे न्याहारीस ये. शार्प नांवाचा एक हुशार व योग्य माणूस होता, त्याची त्याच्या मागे पुष्कळ दिवसपर्यंत संभाषण्या झाली झणून कीर्ति राहिलेली असे, तो तर झाला केवळ आपल्या मुल्यप्रमाणें बागवीत असे. अशा प्रकारचा जो सन्मानाचा त्याजवर वर्षाव होऊं लागला तो पाहून त्याने आपलें डोकें फिरूं दिलें नाहीं; तर ज्याला समाजाची अभिप्रेक्षा असते, पण ज्याची महत्वाकांक्षा निराळ्याच ठिकाणीं मोठेपणा मिळवण्याची असते, अशा माणसाप्रमाणें तो ह्या सन्मानांत लेखात असे. पार्लमेंत जेव्हां भरतें अशा तीन सहा माहिती तो बहुतेक प्रत्येक रात्री लोकांकडे जेवावयास जात असे, आणि रविवारचा दिवस लंदनच्या आसपासच्या वाड्यांतून घालवीत असे. त्या वाड्यांतून मंडळी व रहाणी हीं सर्व लंदनांतील असूवयाचीं; सारांश, ह्या वाड्या झणजे जणू काय लंदनचेच तुकडे कापून ज्यास्त शुद्ध हवेंत, उचलून नेलेले असत.

असें होतें तरी पार दिवस झाले नाहींतोच त्याला घराची आठवण पडूं लागली; इतकेंचसें कांय पण अगदीं एकीकडे कोठें तरी जाऊन रहावें, असें त्यास वाटूं लागलें. पुढें देखील वरचेवर त्यास असेंच होई. त्यास वाटे कीं बळ्यामंडळींचे हे बांडे सोडावे आणि आपल्या साध्या पण आनंदी व सुशिक्षित अशा झोंपड्यांत जाऊन राहावें; किंवा आपल्या जिवलग मित्राकडे जाऊन त्याजबरोबर गुजराणी करीत बसलों. तो मित्र हटल्य झणजे टॉमस फ्रॉवर एलीस हा होय; ज्यानें किंग्स् बेंच ह्या कोर्टांतील खटल्यांचे रिपोर्ट तयार करण्याचें काम एका पिढीपेक्षा ज्यास्त वर्षें इतक्या नामी

रीतीनें केलें कीं, तेणें करून उद्योगी व मार्मिक कायदेपंडित अशी त्याची कीर्ति झाली, व अद्यापि कायम आहे. तो मेकालेपेक्षां चार वर्षांनीं वडील होता. ते दोघे जरी एकच कालेजचे फेलो होते तरी युनिव्हर्सिटींत त्यांची चुकामुक पडली होती; आणि पुढें १८२७ त जेव्हां नार्दन सरकिटवर त्यांची गांठ पडली तेव्हांच त्यांची प्रथम ओळख झाली. त्याविषयी एलिस म्हणतो, “मेकाले आम्हास येऊन भिळाला आहे. तो गमत्या माणूस आहे; त्याचे बोलणें चालणें जरा पोरकट आहे, पण फारच विलक्षण.” ह्या तरुण बारिस्टरांच्या अंगीं एक गुण साधारण होता; तो हा कीं त्याटिन व ग्रीक ह्या ग्रंथांची अत्यन्त आवड; आणि त्यांचे स्वभाव जरी वरवर पाहणारास दिसत नसत, तरी अंतर्गामी परस्पर सदृश असल्यामुळें, लवकरच त्यांचा इतका निकट स्नेह जमला कीं तो भरेपर्यंत कायम राहिला. एलिस ह्यानें लहानपणींच लग्न केलें होतें; पण १८३९ त त्याची बायको वारली, आणि ह्या महदुःखाच्या प्रसंगीं मेकालेस जें त्याबद्दल मनापासून वाईट वाटलें, व त्यानें जें त्यास त्याचा विसर पडेल असें त्याचें समाधान केलें, तेणेंकरून तर त्यांचें परस्पर प्रेम ज्यास्तच घट्ट झालें. त्या देण्यांमध्ये स्वभाव साम्य कोणत्या बाबतींत होतें, त्र शेवटपर्यंत कोणत्या रीतीनें एक-मेकाशीं ते वागले, हें त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून चांगलें व्यक्त होतें. एलिस आपल्या मित्राच्या मागे काय तो एकच वर्ष होता; तेव्हां तो रडत किंचा शोक करीत राहिला नाहीं; तर ज्याच्या मनांतून आनंद निर्घून गेला आहे अशा माणसाप्रमाणें त्यानें ते दिवस भालविले.

पिटर हॅम्पडेन (पहिल्या चार्ल्स राजाच्या वेळचे लोक पक्षाचे अभिमानी) ह्यांच्या वेळा नंतर (लॉग पार्लमेंता नंतर, १६४०

-१६६०). इतकें अमाळ पार्लमेंत कधीं बसलें नव्हतें; हाणून ह्या वेळीं सभासदांना मधल्या सुट्या थोड्या व विरलच मिळत असत. १८३१ च्या पावसाळ्याच्या अखेरीस लार्डांच्या सभेत रिफॉर्म बिलचा पराजय झाल्यामुळें देशांत चळवळ, राग आणि भीती, ह्यांची धुमाकुळी उडाली होती. व त्यामुळें जे प्रधान नव्हते, किंवा माजिस्ट्रेट नव्हते, किंवा योमनरी (शेनकरी शिपाई, ह्यांचें काम लहान सहान दंग्याचा बंदोबस्त करण्याचें असतें,) ह्या फौजेत अंमलदार नव्हते, तेवढ्यांना थोडीशी सुटी मिळाली होती. अर्थात् मेकालेला सुटी होतीच. हाणून तो मार्गशेंट व हाना ह्या दोघां बहिणींस घेऊन केंब्रिज येथे गेला, आणि ज्या आपल्या कालेज ग्रंथपुस्तकाल तरुण एनां अभिमान वाढत असल त्याच्या बहिणीचा ज्या रीतीने आदर-सत्कार ते करितात, त्या रीतीने त्यांनीं ह्यांचा मोठ्या आनंदानें केला.

लेडी व्हेल्यन ब्रणले: “ज्या संव्याकाळीं आर्ह्यां तेथें जाऊन पोहोंचलों त्या संव्याकाळीं आर्ह्यां व्हेवेल (न्याय व नीति ह्यांचा पंडित), मेजविक (नीतिशास्त्रावर्गल प्रसिद्ध ग्रंथकार), एम् (प्रसिद्ध ज्योतिर्विद), व थर्वाल (विशय व इतिहासकार), ह्यांच्या मंडळींत जेवलों; आणि त्यांनीं कितीतरी करमणूक केली, आणि आह्मां मुलीचें किती तरी कौतुक केलें ! आह्माला तेथें किती तरी सुख झालें! तेथें पाहण्याचा, ऐकण्याचा, व वाखणण्याचा, आह्माला कधींच कंटाळा आला नाहीं. आम्हीं तेथें होतों त्या मुदरतीत ह्या मंडळीं पैकीं कोणातरी एकतीं जेवतिं असूं, पराळ करित असूं किंवा न्हाहारीस जात असूं, आणि सगळ्या घोळक्यासहित सगळ्या काळेजांतून सगळा दिवस फिरत असूं. व्हेवेल ह्या वेळीं शिक्षक होता; पुढे पेक्षां ह्या वेळीं तो जरा-जस्त दणकट होता, पण कमी

मपकेदार, व ज्यास्त आनंददायक असा होता. तरी गुहा मामा त्याला मनापासून छानून कधी आवडला असेल असें मला वाटत नाही. नंतर आम्ही येथून निघून आक्सफर्ड येथें गेलें; तेथें आमची कोणाशी ओळख नसल्यामुळे केंब्रिजच्या मानानें आझांस तें किती तरी नीरस वाटलें, व दिनिटी कालेजाच्या आक्षी किती तरी आठवण आणिल्या. तें ऐकून आमच्या बंधुरायास फार आनंद झाला."

आपल्या आयुष्याच्या पहिल्या अर्धांत मेकाले वर्षांतून कांहीं महिने आपला मामा वाशिंग्टन ह्याच्या घरीं घालवित असे; त्या म्हात्माचें घर त्याच्या भाच्या भाचींस सर्व उन्हाळा व पावसाळाभर खुलें असे. रायले टेपल ह्याजून ज्या ठिकाणीं तो रहात असे तें व्हीस्टर-शहरच्या आसपास एका दरिंत असून जुन्या इंग्लिश घरांचा नमुना ह्या दृष्टीनें मोठें पाहण्यासारखें असे. तेथले ते उंच वृक्ष, त्याच्या सभोवतालची विस्तीर्ण जागा, अर्धें कुरण व अर्धें रान; घराच्या सिडक्यांपर्यंत चरत येणारी ती गुरें; दगडी गच्ची केलेली, व सभोवतालच्या जमिनीपेक्षां जरा उंच असावयाचा तो जरा सखलच नसा दिवाणखाना व त्यांतलीं तीं ओबड धोबड व गंजलेलीं हत्यारें, तीं सखल छते; निजावघाची खोली व गळेरी ह्यांच्या भित्तिवर सर्वत्र बसवलेल्या जुन्या-काळच्या नमुन्यावर कौरीव काम केलेल्या त्या पातळ फळ्या; स्पेनच्या आरमारानें त्वाग्री केली तेव्हांपासून (राष्ट्र हलिहावेथ हिच्या कारकीर्दीपासून) दागडुज पुनः शाली नाई अशा प्रकारचा तो एकंदर घराचा आंतला देखावा;—ह्या सर्व जुन्या गोष्टीं आणि नेहमी, गच्च भरलेल्या पण सुखी अशा त्या वाऱ्याच्या प्रत्येक कोपऱ्याला शोभा देणारी ती तरुण वयानंदी मंडळी, ह्यांच्यामध्यें चमत्कारिक पण सुरेखसें वैसद्धय दिसत असे. पावसाळाच्या दिवसांत तेव्हां एक आनंदी बोळका नेहमी जिन्मावर

सलेल्या असावयाचा किंवा म्हाळरीत हिंडत असावयाचा; आणि जेथे जेथे गडबड व थडा झांची रेकचेल असेल, जेथे जेथे हल्ले फारच मोठ्याने चालत असेल व ओरडणे फारच *बौरांने होत असेल, तेथे तेथे मेकाले मध्ये बसलेला, व इतर बालगोपाल मंडळी त्याच्या समोवकी कोंडालें करून बसलेली, व त्याच्याशी पास्कल, रासीन, कानेली, मोंलीरी, बोले, इत्यादी इंग्लिश, फ्रेंच, वगैरे अधिकारांच्या कमजास्त मोठेपणाबद्दल त्याच्याशी मांडत असलेली, किंवा आपले नांव टामस ठेविलें हें दाखविण्यासाठी इतिहासातील सर्व प्रसिद्ध टामसांची यादी तो देत असतो व त्यांची वातकृत्ये वर्णित असतां त्यास अडवणारी, अशी सांपडावयाची.

त्याची बहीण मार्गारेट हिनें मध्ये मध्ये आपली दिनचर्या लिहून ठेविली आहे; तिजवरून १८३१-३२ सालीं त्याची घुरांतील एखापी कशी होती हें स्पष्ट दिसते; त्यास विद्ग् प्रिधानमंडळ आपल्यांत घेईल किंवा नाही असा जेव्हां प्रश्न-उत्पन्न झाला, तेव्हां ह्या बहिणीच्या मनांत ज्या आशा व ज्या भीत्या एकाभागून एक उत्पन्न झाल्या, त्यांचें चित्र चांगलें पुढें उभें रहातें.

१८३० ते १८३२ ह्या मुदतींत त्याचा बाप, त्याच्या बहिणी, मि. एलिस, व एडिंबरोरिष्चा नवीन संपादक मि. नेपियर, ह्यांच्याशी त्याचा जो पत्रव्यवहार झाला त्यावरून पुढील गोष्टी व्यक्त होतात. तो फ्रान्स देशांत राज्यक्रांतीच्या वेळीं गेला होता असें सांगितलें, तेथून परत आल्यावर त्याच्या मनांत फ्रान्साची सचःरिपति वर्णनात्मक एक निबंध एडिंबरोरिष्चा छावण्याचा होता, व तो त्यानें अर्धो मुर्धो तयार देखील केला होता, पण त्याचा प्रतिस्पर्धि जो मूस त्यानें ह्याच विषयावर लिहिण्याचें मनांत

लेखास निरोप मिळाला. हें पाहून त्यास अर्थात् फार राग आला. त्यानें नेपियरास एक चुरचुरीत पत्र लिहिलें, व तो रिक्कूशीं आपला संबंध कायमच तोडण्याच्या त्रेतांत आला; पुढें हें प्रकरण मोठ्या मारामारीनें मिटलें, व मेकालेचा राग निवाला. तो निवण्यास नेपियरच्या गोड भाषणाशिवाय दुसरें एक कारण असें झालें कीं ह्या वेळीं (सप्टेंबर १८३०) त्याची बहीण जेन एकाएकी वारली. ह्या दुःखाचा धक्का त्याच्या आईच्या मनावर एवढा बसला कीं तीही पुढें एका वर्षाच्या आंत, पण मेकालेनें पार्लमेंतांत पहिल्या भाषणानें मांच मिळविलेलें ऐकून मग निवर्तली.

* सुधारणेचें पहिलें बिल १ मार्च १८३१ रोजी पार्लमेंतापुढें झालें झणून मागें सांगितलेंच आहे. त्याच्या पहिल्या वाचनाच्या वेळींच मोठ्या कडाक्याचा वादविवाद झाला; व तो बरेच दिवस चालल्यावर शेंबर्डी मते घेतली. त्या महत्त्वाच्या प्रसंगी सहाशेंबर सभासद कामेन्स सभेंत हजर होते. तेव्हां सुधारणापक्षास काय तें एकच मत ज्यास्त मिळून त्याचें मताधिक्य झालें; झणजे ह्यास ३०२ व त्यास ३०१ अशीं मते मिळाली. त्या आणिबाणीच्या प्रसंगाचें फारच हुवेहुवे वर्णन मेकालेनें एलिस यास लिहून पाठविलें आहे. तो झणतो, गेल्या मंगळवारी मते घेण्याच्या वेळीं जसा देखावा झाला तसा मी पूर्वी कधीं पाहिला नव्हता, व पुढें कधीं तसा माझ्या दृष्टीस पडेलसें मला वाटत नाहीं. आणखी पन्नास वर्षे जरी मी जगलों, तरी देखील त्याची आठवण माझ्या मनांत इतकी ताजी व इतकी दरोबर राहिल कीं जणू काय तो मुक्ताच घडून झाला आहे. तो देखावा पाहणें झणजे सीनेट हौसमध्ये सैलरच्या उरांत खंजीर खुपसला, तो देखावा पाहण्यासारखें किंवा आलिढर फ्रॉम्बेलनें कामेन्स सभेंतील टेबलावरचा राजवेगदंड काढून

वेतलू तो पाहण्यासारखे होते; सरांस, असे देखावे झणजे जन्मांतून एकदाच दृष्टीस पडावयाचे, व पुनः कधी विसरावयाचे नाहीत. सभागृहाच्या प्रत्येक भागांत गर्दीला जणू काय पूर आला होता. जेव्हां प्रेक्षकांना बाहेर घालविले, व दरवाज्यास कुलथे घातली, तेव्हां ६०८ सभासद एकंदर हजर होते; झणजे, पूर्वीच्या कोणत्याही मस्तगणनाच्या प्रसंगापेक्षां ५५ ज्यादा होते. होकार पक्षीय व नकारपक्षीय सभासद झणजे जणू काय समरांगांतील समोरसमोरच्या वा जुंकेडून होणारी तोफांच्या आवाजांची वृष्टीच होती. जेव्हां विरुद्ध पक्षाचे लोक लोंब्रीमध्ये (कामन्स सभागृहाचा बाहेरचा दिवाणस्थाना) गिरले—याच कृत्यास २० किंवा २० हून ज्यादा मिनिटे लागली—तेव्हां आधी सभागृहांतील दोन्ही बाजूंच्या बांकांवर पसरळों; कारण आमच्यापैकीं पुष्कळांना त्या रात्री बसावयास जागा मिळालेली नव्हती. (इतकी इतिहास प्रसिद्ध जी इंग्लंडची कामन्स सभा—जिला असल्या सर्व इतर राष्ट्रीय सभांची जननी झणून झणतात, तिचें सभागृह इतकें लहान आहे कीं सभेचे जे सरासरी ६७० घटक त्यापैकीं ४०० ना देखील तिचें बसावयास जागा मिळत नाही. नेहमीं, सामान्य काम चाललें असतां २००।३०० वर सभासद हजर असतात झणून सर्वांस बसावयास बांकांवर जागा मिळते; पण महत्त्वाच्या प्रसंगां जेव्हां बहुतेक सभासद हजर असतात, तेव्हां उशीरां येणारांस तासच्या तास खेंचाखेचीनें उभे राहवें लागतें). दरवाजे बंद केलें तेव्हां आमची संख्या किती बरें असेल ह्याविषयी आधी तर्क करूं लागली. प्रत्येक जण निराशेचे उद्गार काढीत होता.

“आमच्या पराजय होणार. आधी फार फार तर २८० कावते भरूं. मला नाही वाटत आधी २५० जण आहों. तें ३०० आहेत.

आन्डरमन टॉमसन हॉर्न त्यांच मोजिलें आहे. तो झणतो ते ३९९ आहेत. " अशी आमच्या बाकांवरून वेळणीं चालली होती. पार्लमेंतांत ज्यांनीं पुष्कळ वर्षे चालविली आहेत असे वृद्ध कपि सहाज नजर पेंकून संख्येचा व्यापेक्षां अधिक बरोबर अंदाज कर. ज्याची कल कशी शिकत नाहीत त्यांचे मध्य आश्रय वाटते. जेव्हां होकार पक्षाचे सभासद सभायहांत राहिले तेव्हां ते मध्य बरेच भरलेले दिसले. बऱ्याच महत्वाच्या वादविवादाच्या वेळीं देखील जितकें ते भरलेलें दिसतें, त्यापेक्षां बरेच उधास्त भरलेलें मासले. तथापि मध्य ३०० ची आशा नव्हती. आमच्या डाव्या बाजूला अगदीं सालच्या सोनीच्या बाजूनें जेव्हां मतगणक मोजात चालले तेव्हां सर्वांच्या मनांत जी कळकळ उत्पन्न झाली ती असली होती,—दोनशें प्रत्यागव,—दोनशें व्यागव,—आ वेळीं आसी सर्व उमे राहिले होती, व पुढें बाकून गणकांबरोबर मोजात होती; तीनशें झटल्या बरोबर आनंदाचा एक लहानसा ओरडा झाला,—तीनशें दोशेवर आणखी एक झाला, पण तो आनंद एका क्षणांत बंद पडला. कारण बाजूची संख्या किती झाली हे अद्यापि आघांत कळलें नव्हतें. तथापि आझाला इतकें समजलें कीं आमचा पराजय—झाला तरी दांडगा व्यावकाचा नाही. दरबाजे साडकन उघडले, व आंत ते फिरले. त्यांच्या वेळीं प्रत्येकजण आंग येई त्यांचे त्यांच्या संख्येबद्दल निराशेच वाटमी आणखी. सर्वोपम्ये त्यांची गदीं झालेली असल्यामुळे त्यांच्या संख्येबद्दल यथार्थ अंदाज करणे असक्य होतें, हे जेव्हा सहाज लक्षांत येईलच. प्रथम आमच्या कार्नी आले कीं ते तीनशें तीन आहेत; नंतर ती संख्या वाढून ३१० झाली; नंतर पुनः उतरून ३०७ पर आली. आलेकशांडर बारी मध्य झाला, जी मनांत मोजिलें, ते तीनशें चार आहेत. फलजीनें आली सर्व मि-

आत झालें होती, इतक्यांत चार्लस बूट, जो दरबाग्याजवळ उभा होता, तो एका बांकावर उडी मारून ओरडला, " ते कस लीनहों एक आहेत. " आझी आपल्या टोप्या फिरवीत, जमिनीवर पाव आपटीत, व टाळ्या वाजवीत, अशी कांहीं आरोळी ठोकिली कीं, ती मुख्य चेरिंग कास येथें ऐकुं आली असली. ह्या गदीनून मजकांना पुढें वेण्यास मारामार पडली. कारण सभागृह टेबलापर्यंत गच्च भरून गेलें होतें, आणि नाटकगृहाच्या पिटमध्यें जशी निघते तशी वाहेरून आरोळी निघाली. वेडिंग रुम्सनां जाणारे सर्व रस्ते व जिने लोकानीं भरले होते; आतां पहांटेचे चार वाजले होते; पण मज गजनांचा निकाल काय होतो, तें पाहण्यासाठीं ते इतका वेळ तिष्ठत राहिले होते. त्यांच्या दोहोंबाजूच्या दाट गदीनून लहानसा मार्ग काढून आझी निघून गेलों; पण आझी उघड्या हवेंत येई तोंपर्यंत ते एकसारखे आरोळ्या ठोकित होते, व आपल्या टोप्या हुलवीत होते. मी एक बर्गी बोलाविली, आणि बर्गीवाल्यानें मला पहिल्या प्रश्न विचारिला, तो हा कीं, " बिल पास झालें काय ? " " होय एका मतानें. " " परमेश्वराचे उपकार झाले, महाराज. " आणि आझी निघालों. ६.

दुसऱ्या एका पत्रांत तो हॉलंड होसमधील पहिल्या मेजवानीचें वर्णन करितो. त्यांत लेडी-हॉलंडचें पत्र मजेदार वर्णन केलें आहे. ती आपल्या पाहण्यांना कशी कक्षांत ठेविते ह्याचें पुढील उदाहरण दिलें आहे. एकाला झणजे " जा, " आणि तो जातो; दुसऱ्याला झणजे " कर हें, " आणि तो करितो. "बाजब बॅटा, मि. मेकाले. " " टेब तो पडदा लाव्हीं, खर्च रसेल; तो तूं मळवशील. " " मि. आलेन, वे ती मेकबशी आणि दाखव मि. काडॉकला ती योनापार्टीची तसवीर. " ६. ६. ह्याच पत्रांत जॉर्ड हॉलंडचें चित्र फार चांगलें का-

ठिकें आहे. तो फार दयाळू, सावा, व जोलास असे; तो वाक्कम्य व राजकीय विषय ह्या दोहोंवर बांगले बोले; इ. इ. दुसऱ्या एका पत्रांत तेथल्या दुसऱ्या एका भेटीचें वर्णन करून मेकळीं तात्पर्य असें काढिलें आहे कीं “ असल्या सुंदर सुंदर ठिकाणीं जाण्याच्या मोठी छपबोग हा कीं, असल्या घरांवाचून सुखी अजणें शक्य कसें आहे, हें त्या पासून शिकावयाचें. ”

पार्लमेंतीय मुधारणेच्या विलास मार्गे सांगितल्याप्रमाणें पहिल्या वाचनाचे वेळींच जेव्हां काय ते एक मत ज्यास्त मिळालें, तेव्हां तें पुढें निभावणें अशक्य असें जाणून सध्याच्या पार्लमेंतास राजा देऊन नवें पार्लमेंत बोलवावें, ह्याचे आमचें बहुमत हल्लींविषां ज्यास्त बळकट होऊन विलाचीं तिन्ही वाचनें पार पळण्यास ठीक पडेल, अशी मुख्य प्रधान लॉर्ड मे ह्यानें राजास मसलत दिली. त्याप्रमाणें नव्या निवडणुकी होऊन मुधारणावाद्यांची फारच मोठी संख्या निवडून आली; आणि लॉर्ड जान रसेल ह्यानें दुसरें बिल कामन्स पुढें जून १८३१ मध्ये आणिलें. त्याच्या पहिल्या वाचनाच्या वेळीं वादविवाद न होतां दुसऱ्या वाचनाच्या वेळीं झाला. त्या वेळीं मेकालेनें जें भाषण केले तेंही फार उत्तम वठले. त्याचीही लॉर्ड आल्बार्प, रसेल, स्टान्ले, व प्रसिद्ध ऐरिश प्रसिद्ध बल्डा जोर्कनेल ह्यांनीं फार स्तुति केली.

ह्या इतक्या मुदतीत त्यानें मूर्कृत लॉर्ड बायरनचें चरित्र, वास-वेलकृत जॉनसनच्या चरित्राची कोकरची आवृत्ति, प्रसिद्ध स्वदेशभक्त जॉन हम्पडेन ह्याचें चरित्र, व इल्लिनावेयचा प्रसिद्ध मुत्तदी लॉर्ड बलें ह्याचें चरित्र, इतक्यांवर टीकात्मक निबंध पंडितवरो दिव्याभ्यें लिहिले असें त्याच्या पत्रावरून दिसतें.

प्रकरण ४ र्थे.

—:०:—

सभासदी व नोकरी.

१८१२ च्या पहिल्या अर्धात सुधारणेचे तारू गटोळच्या खातब होतें; पण त्याच्यावर आदळणाऱ्या मोठमोठ्या खाटांतून ते बाहेर पडण्याच्या पूर्वीच त्यांतून येणाऱ्या खजिन्यांची किंमत लोक कराव-
यात लागले होती. सुधारणेने पार्लमेंत निवडण्याची संधि राष्ट्राला प्राप्त होईल अशी वेळ नजीक येऊन ठेपत होती. वेस्टमिन्स्टरमार्थी (पार्लमेंतघरांत) जो देखावा चालला होता त्याने राजकीय चळवळीविष-
यीची भूक जणू काय न निवून, ज्यांस प्रतिनिधि निवडण्याचा हक्क प्रस्तुत विलने नव्याने प्राप्त होणार होता, त्या लोकांस निवडणुकी-
च्या मारामारीच्या कल्पित मजांचा अगोदरच आस्वाद घेण्याचा जव-
रदार मोह होऊं लागला. आपले भावी हक्क चालविण्याविषयीं कोल्कंड होतसते आम्ही जसे चांगले प्रतिनिधि नेमतो तसे ह्या
ज्वांन मतदारांस निवडतां याबयाचे नाहींच, असा जे दुन्या निर्जन
कोंचे मळक रोज बढाया मारीत होते, त्यांची आपल्या अकले-
विषयीं काही करण्यासाठीं, मोठमोठ्या शहरांतील मतदारांची, प्रस-
गात बोय व आपणांल्य शोभतील असे प्रतिनिधि शोधून काढण्या-
च्या कामीं एकमेकांशीं जणू काय स्पर्धा लागली होती. लीड्स शहरचे
विद्यपदींय मतदारांना मार्गल्सच्या बळ्या पराण्यापेकीं एक उमेद-
वार अगोदर चांपडलच होता; तेव्हां आपल्या पक्षापेकीं प्रसिद्ध
मनसांतून दुसरा उमेदवार कोण हुडकावा ह्या विचारांत ते होते. ती
मेकळे त्यांस आपताच चांपडल. १८११ च्या आक्टोबरांतच
त्याच त्या शहरांतून आमहाचे निर्मगण आले, व दुसरास निवडणु-

कीचो हक मिळाल्याबरोबर मी तुमचा उमेदवार होऊन येतो, असे त्याने त्यांस बघवून दिले होते. इकडे त्या शहरांतील दोरी मस्तदारांनी मध्यकाल सेंडलर झणून एका माणसास आपल्या बाजूने उमेदवार झणून पुढे आणिले होते. त्यासच एका खिशांतल्या बरोबरहक निवडण्याची खटपट न्यूआर्क येथे न्यूकासलच्या इयूकाने गत निवडणुकीच्या वेळी केली होती, पण ती फुकट गेली होती. सेंडलर ह्यास मेकालेच्या हातून एडिंबरो रिलूमध्ये एक चांगला चाबुक मिळाल्यामुळे तो ह्याच्यावर दांत ओंठ खातच होता; झणून त्याने तन मन धन खर्च करून स्वतः निवडून घेण्याची, व मेकालेस हुसकून लष्कराची, खटपट आरंभिली. त्यास दुसरा कांहीं उद्योग नव्हता, व मेकाले तर पार्लमेंतांत व रिफॉर्म बिलांत गुंतलेलाच होता. इतके गैर फायदे असतां व सहज निवडणूक होईल अशा दुसऱ्या ठिकाणी याचा लाग साधण्यासारखा असतां, एकदा काम अंगावर घेतले तें पार पाडावयाचें, त्यांतून मार्ग घ्यावयाचें नाहीं, असा मेकालेने निश्चय करून मोठ्या जोरांने व उत्साहांने ती लढाई चालविली.

‘ पार्लमेंतांत निवडणुकीची जुनी वदिवोट मारून टाकण्यास फार मुष्कील पडली. तिचा कांहीं केल्या प्राण जाईना; पण तिला शेवटची कळ १८३२ च्या मे महिन्यांत आली. रिफॉर्म बिल कॉमन्स सभेंत पास झाले होते, आणि लॉर्डच्या सभेंत त्याचा दोन वाचने होऊन गेली होती. पण दुसऱ्या वाचनानंतर बिलाचा कलमवार विचार करण्याकरितां जी कमिटी बसत असते तेथे असल्या महत्त्वाच्या विलस विद्रूप करण्यास व ते रेंगाळणीवर टाकण्यास पुष्कळ संधि असते; तिचा ते आतां फायदा घेण्यांत गुंतले होते. इंग्लंडांत राजा, लॉर्डची सभा व कामन्स सभा अशा कायदेकानूनमंडळाच्या तीन शाखा आहेत. ह्यांचे कोणत्याही विल्याचा संबंधानें मतभेद झाले

इंग्रजे काहीं पंचाईत-पडतच नाही. पण तसें जर न झळें, तर तो कम घडवून आणण्याचे काहीं मार्ग आहेत. पहिल्या चार्लस राजाचा विरुद्ध (१६४९) व दुसऱ्या जेम्साची पदभ्युत्ति (१६८९) हीं जम्यापासून, पार्लमेंताच्या दोनही शाखांचें जर मतैक्य झाले, तर त्याजविरुद्ध राजा जावयाचा नाही असें साधारण ठरूनच गेस्का-कारनें झाले आहे. पण ह्या दोन शाखांचाच मतभेद झाला तर काय करवयाचें असा प्रश्न उभा राहतो. पण ह्या प्रश्नाचाहि उत्तरांदा आन राणीच्या वेळीं (१७१२) झालेला आहे. तो असा कीं कामन्स सभेविरुद्ध लार्डांतील एकादो पक्ष जात असल्यास, त्याचा पाडाव करून लार्डांच्या सभेतील बहुमत कामन्स सभेतील बहुमता-शीं सादर करण्यासाठीं विरुद्ध मताचे नवे लार्ड राजानें बनवणें.

पण ह्या प्रसंगीं ह्या विलक्षण तोडीची योजना करण्याकडे राजाचें मन घेईना. त्याला अर्जा निष्कारण भांति पडली कीं अशा रीतीनें जर मी कामन्स सभेचा इष्ट पुंगू लागलों, तर क्रान्तांत लोकांच्या लुईची (ह्याच्याच वेळीं १७८९ त फ्रान्सची मोठी राज्यक्रांति झाली, व ह्यास १७९२ त राणीसह फांजीं जावें लागलें) ची वाट झाली तीच माझी होईल. इंग्लंड त्यानें असा निश्चय केला कीं झाले इतकें पुरे, एवेंच थांबावयाचें, ह्या पुढें ह्या कामांत प्रजा-नांचा लक्षा (नवीन विंग लार्ड बनवण्याचा) ऐकावयाचा नाही. सारांश, ह्या वेळीं ही सुधारणा घडवून आणाल तर फ्रान्सांतील राज्य-क्रान्तीनें मुचविलेला धडा विसराल व फ्रान्सासारसे गोंत्यांत पडाल, अशी जां टेरी पक्षाच्या लहान मोठ्या वकिलांनीं पहिल्यापासून सारली ओरड चालविली होती, तिचा राजाच्या मनावर परिणाम झालेला दिसत. तेव्हां अर्थात् असें प्रेनें राजीनामा दिला, आणि बेल्जियम मोठ्या राजनिष्ठेनें ह्या बांदळाल तोंड देण्यासाठीं पुढें आला.

पण बादल्याचा जोर इतका होत की, त्याच्या घेराचा व निष्ठेचा त्यापुढे टिकाव मिघेना. त्याला क्याबिनेटांत इत देण्यास बोडीदार मिळेनात, पार्लमेंतांत अनुकूल मत देण्यास पाठिंबे मिळेनात, व रत्त्यांतून त्याच्या साठी लढण्यास शिपाई मिळेनात; आणि थोडक्याच दिवसांच्या आंत असें स्पष्ट दिसू लागलें की, त्याला आपला अधिकार कायम ठेवण्यास लढाईच केली पाहिजे.

सारांज, इंग्लंडांत राज्यकर्तांला खरोखरच सुरवात झाली होती. बर्मिंघम येथें सगळ्या राजकीय समाजांची सभा भरून तेथें एक खास लोकानीं असें प्रसिद्ध केलें होतें कीं आम्हीं जे आपले हक मागूं ते सरकारीच्या जोरावर नव्हे, तर कायदा, न्याय, विचार, एकी, झांच्याच जोरावर मागूं; पण तेच लोक आतां अशा शपथा घेऊं लागले होते कीं हे विल जर पास झालें नाहीं, तर आमी कर मुळींच देणार नाहीं; आणि कर वसूल करणारांनीं जर कोणाची मालमत्ता बिकाबयास काढिली तर ती आमी बिकत देणार नाहीं. नागरिकांचें जें पहिलें कर्तव्य त्याचा ह्या प्रमाणें नियेच करणें झणजे वस्तुतः सरकार उपरण्या सारखेंच होतें; आणि ती जर त्यांनीं म्यानांतच ठेविली असती तर त्यांस भितरे झटलें असतें. ह्या धिड्डीच्या निश्चयाप्रमाणें प्रत्यक्ष वागवून दाखवून लॉर्ड मिन्टन ह्यानें त्याच्या ऐतिहासिक घराण्याचा राज्याच्या कृतज्ञतेवर जो हक तो वाढवून घेतला. (कबि मिन्टन हा पहिल्या चार्ल्सच्या शिरच्छेदानंतर इंग्लंडांत जे लोकसभाकें राज्य स्थापिलें त्याचा स्वतःच केफेटरी होता). कर वसूल करणारा जेव्हां त्याजकडे आला तेव्हां पुनः ये झणून त्यानें त्यास सांगितलें; आणि अशा संम्य, पण इन्क्विजमच्या ब्रीदास अगदीं अनुकूल (इंग्ली पार्लमेंतीय राज्यपद्धतीचें एक महत्त्व असें आहे कीं राजानें मान्हाणें ऐकित्वाशिवाय त्यास पैसा काढाचा नाहीं.)

असा इतीने १९४२ च्या म्हायंत्रणेचा अन्तर्गत इतिहासकार महा-
 वंद त्याने सुरू केले; हे वंद इतके अत्यन्तार्थिक व इतके रक्तसाय
 विहीन होते की इतिहास त्याच वंद वगून मुळी ओळखीतच नाही. ही
 अन्वीक्षणीची वेळ अगदी बराबर एक जाठबडामर राहिली. निवडे
 निवडे इतिहासे ज्ञाने व त्यांचे परिणाम भक्तेच ज्ञाने ज्ञानी
 वयूकाची इच्छा नव्हती; वगून त्याने राजात आपले पूर्वीचे प्रधान
 गोकविष्णाविषयी सल्ला दिली; आणि इकडे राजाने ही कार्यना
 मार अर्थप्रभुर सन्मुख पत्र पाठविले, त्याचा मायना सत्य असा
 होता, पण तात्पर्य स्पष्ट होते. विरहपक्षापैकी शंभर जाडे एवढ्या-
 वरून उमजले, आणि त्यांनी अज्ञी युक्ति लढविली की, जेव्हा जेव्हा
 रिक्तार्थ विल त्यांच्या सभेपुढे यावयाचें असेल, तेव्हा तेव्हा युका-
 त्याने गैरहजर राहावयाचें. छात्रां परिणाम असा शास्त्र की ज्ञानच्या
 चवध्या तारखेस (सन १८३२) त्या विलचें तिल्ले बाधन त्या
 सभेपुढे जालें. पांचव्या तारखेस कामन्त सभेने त्याच्यावर शेवटचा
 हात मारिला; आणि सातव्या तारखेस, इतक्या व अशा ठेव्या
 जाऊन व इतक्या आणि अशा प्रसंगांतून पार पडून, प्रारंभी लढे
 जेन रसेलने ज्या रूपाने त्या सभेपुढे तें अणिलें होतें, त्याच सरासरी
 स्वरूपां त्याच राजाची संमती मिळून कायद्याचें रूप आलें.

हा विलच्या प्रत्येक आणीबाणीच्या प्रसंगां मेकालेने आपल्या
 कर्तृत्वाने त्याच मदत केलेली असल्यामुळे, त्याबद्दलचें त्याच पारितो-
 निक मिळाल्याशिवाय राहिलें नाही. कारण १७८४ त ईस्ट इंडिया
 कंपनीच्या डिरेक्ट्यांवर देखरेख ठेवण्यासाठी जोन्सचापिल होता त्या
 लोर्ड जॉन्स कंटोल्मरच्या कमिशनरांपैकी त्याच्या एक आतां मेमिं.
 कोल्सवाही संयुक्त मंडळीच्या सभासदांची कर्तव्ये जड किंवा इकडीं
 असतें हे त्या त्या व्यक्तीच्या मर्यादेंत अवलंबून असतें. मेकालेच्या

ह्या बोर्डाशी १८ महिने संबंध होता, पण तेवढ्या सुर्वर्तीत त्याला विभ्रंति घेण्यास मुर्लीच वेळ मिळाला नाहीं. त्याच्या आपले दिवस हिंदुस्थानाच्या कामाला, व आपल्या रात्री पार्लमेंताच्या कामाला, (पार्लमेंत बहुधा संध्याकाळी तीन चार वाजतां भरते, व अल्लकडे वायू वाजल्यानंतर बहुधा बसत नाहीं; पण मेकालेच्या वेळीं व त्यानंतर पुष्कळ वर्षे पर्यंत तो किती वेळ बसावे ह्याचा मुर्लीच निर्बंध नसे; व त्यामुळे महत्वाच्या प्रसंगां सभासदांस रात्रीच्या रात्री जाग्रें काढावी लागत) याच्या लागत असल्यामुळे, एडिंबरो रिमूव्हातीं लेख तयार करावयाचे ते, ज्या रात्रीं वेळेवर निजावयास मिळाले असेल, त्या रात्रीं पहाटेस पांच वाजतां उठून तो तयार करीत असे. अशा रीतीने त्यानें होरेस वाल पोल, लार्ड चाट्राम्, व लार्ड मेहानकृत स्पानिश स्वसेशनच्या युद्धाचा इतिहास, ह्या तीन विषयांवर टीकात्मक फारच उत्तम निर्बंध लिहून काढिले.

इंग्लंडांत अशा चाल आहे कीं एकाद्या पार्लमेंताच्या सभासदांनें राज्यकारभारांत नोकरी पत्करिली कीं आपल्या सभासदाच्या जागेचा राजीनामा दिला पाहिजे, व ती जागा पाहिजे असल्यास त्यानें पुनः उमेदवार झणून उभें राहिलें पाहिजे. त्यांत तो विजयी झाल्यास कामन्स सभेचा तो पुनः सभासद होऊं शकतो. ही गोष्ट मुख्य प्रचारापासून तो सर्वोच्च लागू आहे. ह्या चालीचा उद्देश असा दिसतो कीं नवीन नेमलेला नोकर मतदारांस पसंत आहे किंवा नाहीं हे त्यावरून समजावें, आणि सरकारी कामांत गुंतणारा सभासद आपणास पाहिजे किंवा नको हें दाखविण्याची मतदारांस संधि मिळावी. ह्या चालीनुरूप मेकालेनें बोर्ड ऑफ कंट्रोलवर जागा पत्करित्वाबरोबर आपल्या पार्लमेंतीय सभासदीचा राजीनामा दिला; पण ज्या कान नामक बरोचा तो प्रतिनिधि होता तो ' लिबरल्ल' असल्यामुळे त्यास तेथूनच पुनः निवडून येणार मुर्लीच पंचाईत पडली नाहीं.

ज्यातू पार्लमेंट अर्थां आमस्टच्या सुमारास सल्लास झाले, व उमेदवार लोक नव्या व सुधारलेल्या पार्लमेंतांत निवडून येण्याची खटवट करू लागले. मेकलिस स्थावर येथील मतदारांनी निमंत्रण दिले होते व त्याने ते घेतले होते, हे मागे सांगितलेच आहे. पण आतां पार्लमेंताचा समासद होणे हे पहिल्यासारखे सोपे नव्हते. कारण नवीन व्यवस्थेप्रमाणे स्थितांतील बहुतेक जागा नारीगा शाखा होत्या. शिवाय, मतदारांची संख्या बरीच वाढली होती. ह्या कारणांमुळे ज्यास निवडून येणे असेल अगा उमेदवारास खटपट करणे जरूर होते. मतदारांकडे स्वतः किंवा मित्रांकडून खेपा घालावयाच्या, आपणास मत देण्याबद्दल त्यांच्याकडून वचने घ्यावयाचीं; त्यांच्या सभा भरवून मी तुमच्यासाठी पार्लमेंतांत अमुक करीन, तमूक करीन इत्यादि आश्वासने घ्यावयाचीं, इत्यादि खटपटी कराव्या लागतात, व पैसाही बराच खर्च करावा लागतो. मध्ये मध्ये हे पैशाच्या खर्चाचे बंड माजलेले होते, व त्यांत लांचाचाहि समावेश होत असे. पण अलीकडे कायद्याने पुष्कळ खबरदारी घेतली असल्यामुळे खर्चाचे मान बरेच बेतावर आले आहे; तरी निवडणुकीच्या वेळीं हजार पांचशे पौंड सहज खर्च होत असतात. असो.

पण सांगावयाचे तात्पर्य काय की, मेकलेचीं मते फार कडक होती; तीं तत्संबंधी एका पत्रांत त्यानें व्यक्त केलीं आहेत. तो समाप्ततः असें झणतो:—मतांसाठीं भिक्षा मागणे ही चाल वेडेपणाची, चालुक, व प्रतिनिधित्वशिष्ट राज्य पद्धतीला अगदीं विरुद्ध अशी मला वाटते. मतदाराने मत घ्यावयाचे ते खासगी झणून कोणी मागू नये, व कोणी देऊं नये. निवडून येणे हे जसे उमेदवाराच्या फायद्याचे आहे तसे चांगला उमेदवार निवडणें हे मतदारांच्या फायद्याचे आहे. बरे, ग्रामाधिक माणसास तूं मापत्या सदग्रहिनेक दुडीथ्यां

उ.गण्याप्रमाणें मत दे असें सांगणें अनवश्यक आहे, आणि त्या दु-
 ढीच्या सांगण्या विरुद्ध वाता असें सांगणें झणजे त्याच्या अपमान
 करण्यासारखें आहे. उमेदवारांचेंच कार्य साधण्यासाठीं जर ते निव-
 ढावणाचे असतील तर मग मते मिळविण्यासाठीं उंबरठे सिजविणें
 हें ठीक आहे; पण सार्वजनिक कार्य साधण्यासाठीं जर ते निवडणा-
 याचे असतील तर ही चाल झणजे मूर्खपणाची कगाल आहे. आम-
 पर्षत निवडणुकीचें सगळेंच खोंग होतें, तेथपर्यंत ह्या चाचनेचें केंच
 अनुकरण लोकानां केलें हें स्वाभाविक आहे. पण आतां ही चाल
 नष्ट होईल अशी मला उमेद आहे. ज्या पुष्कळ व समजुतदार
 लोकांना नव्या कायद्यानें मतदानाचा हक मिळाला आहे त्यांच्या हें
 लक्षांत घेईल अशी मी आशा करतो की, आमह व आलिगनें
 ह्यांना भुलून मत देणें झणजे पैसे घेऊन तें देण्यासारखेंच सरासरी
 आहे. न्युरीमन ह्या नात्यानें जें आपलें वर्णन असतें किंवा अलाव-
 याव पाहिजे, तेंच मतदार ह्या नात्यानें असलें पाहिजे... माझे वर्तन
 विरुद्धाच्या मतदारांस विरुद्ध आहे. माझीं मते मी सर्व प्रसंगीं त्यांस
 अगदीं स्पष्टपणें सांगण्यास तयार आहे. जर तें वर्तन त्यांस पसंत
 असेल, जर तीं मते त्यांस कबूल असतील, तर त्यांनीं मला, माझ्या
 हितासाठीं नसे, तर आपल्या हितासाठीं निवडावें. इ. इ.

पार्लमेंतांत गेल्यावर मी अमुक करीन, तमुक करीन, अशी वचनें
 उमेदवार देत असतात, व मतदार घेत असतात; त्या मोक्षीस अनु-
 लब्धून त्यानें ह्याच पत्रांत असें लिहिलें आहे:—अशीं वचनें मी
 देणार नाहीं. बैचाल जशी बैथकीची, व चांभायस जशी जोडे शिब-
 ण्याची कला, सामान्य माणसापेक्षां ज्यास्त चांगली समजत असते,
 तशीच पार्लमेंतांत अनुभव घेतलेल्या माणसास राजकीय कारभाराची
 व कायदेकारांची कला इतरांपेक्षां ज्यास्त चांगली समजत असते.

झगून त्याच्या कामांत मतदारांनीं डबळाडवळ करूं नये. प्रथम त्याचीं सामान्य मते विचारून घ्यावीं, व नंतर ती कदा लागतो ते पाह्यावे; व त्याचें वर्तन कसें न पडल्यास त्यास पुनः निवडूं नये; पण त्यान्यापसून प्रथम बघनें घेऊं नयेत. जर ते मागतां असतील तर मी उमेदवार होण्यास तयार नाहीं- ६. ६.

ही त्याची स्पष्टोक्ति पुष्कळ मतदारांस अपमानकारक वाटली, व कित्येकांत तर शांति असेल तर मला टाका हुसकून ! अशा प्रकारचें ते आव्हानच वाटलें; अर्थात् त्यास उलट पत्र आली; त्या वर त्यानें उत्तर झगून दुसरे एक पत्र लिहिलें आहे. त्यांत तो झणतो:- हें असें होईल हें सर्व मी जाणूनच होतों. पण मला वाटतें कीं राजकीय कारणांत पडलेल्या माणसांनीं लोकांना “ खरे, लगेळें खरे, व खरे असेल तेवढेंच ” स्पष्टपणें सांगण्याची जर किरीत महत्त्वाची वेळ कांणतीहि असेल तर ती हीच आहे. लोकांत न जाणवतील असे विषय साधले तितक्यावेळ टाळणें, व त्यासंबंधीं बोलणें मागाच पडल्यास उडवा उडवीचीं व पोकळ उत्तरे देणें झाल्याचा अधिक तोपें कांहींच नाहीं. निवडणुक चालली असतां बघनांहीं. पुष्कळ करणें, व निवडून आल्यावरोंवर तीं विसरणें, झाल्याचा अधिक तोपें दुसरे कांहींच नाहीं. मी असल्या मार्गाचें अवलंबन सवीत करणार नाहीं. ठोंगाच्या बळावर एकही मत मिळविण्याची माझी इच्छा नाहीं. जुनी पद्धत असतां मी महात्म्यांची बुद्धा स्तुति कधीं केली नाहीं. नव्या पद्धती खालीं सामान्य जनार्थी बुद्धा स्तुति मी कधीं करणार नाहीं. जें सत्य आहे, किंवा जें सत्य झगून मध्य वाटतें, तें कधीं कधीं, ज्यांच्या मजबूरच्या सांगण्यास मताचीं मी प्रार मोठी किंमत मानितों, त्यांस कबूल नाहीं. असें जरी असलें तरी जगाची फांस मी कधीं छेडणार नाहीं, व विचारान्तीं आणि काला-

स्वगनें तें त्यांस कचूं लागेल अशा भयंशावर मी राहिन. इतकेंहि करून त्यांनीं मला निवडिलें नाहीं, तर मी भास्त परामभव घेवीन व न चिडतां सहन करीन. मी पार्लमेंतांत बसावें ही माझ्या सुखास कांही आवश्यक गोष्टी नाहीं; पण पार्लमेंतांत काय, किंवा पार्लमेंताच्या बाहेर काय, मी बरोबर तेंच केलें आहे, अशी मला सदा खात्री असावी, हें माझ्या सुखास आवश्यक आहे. इ. इ.

मेकालेन आपल्या मृतदारांस जरी स्वाग्रमार्गेणें गोड गोड भावणांनीं तृप्त केलें नाहीं, तरी त्यानें त्यांस राजकीय कामांत उत्तम प्रकारचा उपदेश पाहिजे तितका केला, आणि रिफॉर्म बिल कायदेशीर रीतीनें चळवळ करून रक्ताचा एक थेंबहि न पडतां पास करून वेतल्याबदल फार गोडवे माईले. मेकालेविषय आपलें कांही चालत नाहीं असें पाहून शेवटीं लीड्स येथील टोरींनीं एक अजब कृति झणून काढिली; ती ही कीं, मेकाले हा स्वतंत्र माणूस नाहीं, सरकारी नोकर आहे, असा ते त्याचा कमीपणा दाखवूं लागले. आज केवळ चडदा माईने वजाकरतां, जे ८४ वर्षे अधि-कौल्य होते अशा टोरीपक्षाच्या लोकांनीं मेकालेचें हें व्यंग झणून पुढें काढावें झणजे त्यांच्या धाडसाची कमाल लाली झणावयाची. तेव्हां त्यानें त्यांचा खणखणीत उत्तर दिलें असेल त्याची कल्पना सहज होईल. तो झणाला, “बुष्ट माणसें माझ्या विषय आणूं शक-तात असा आरोप एवढाच आहे कां मी सरकारी नोकर आहे. सध्या ग्रहस्थ हो, अशी तुमची इच्छा आहे काय कीं ज्यांच्यावर कोकांचा विश्वास असेल त्यांजवर राजानें झणून कधीं विश्वास ठेवूं नये ! अशी तुमची इच्छा आहे काय कीं ज्यांस कोणीहि लोक प्रतिनिधि झणून निवडणार नाहींत त्यांच्या शिवाय कोणीहि प्रधान होऊं नये ! मी विचारितों, रिफॉर्म बिल कोणीं पास केलें !

प्रधानांनी. पार्लमेंटाचे समासद निवडण्याचा एक लीडर सहरास कोणी प्राप्त करून दिले ! तो प्राप्त करून देण्यास स्वदेशाभिमानाची प्रधानांचे निरस्त प्रयत्नच कारण झाले आहेत. राजसेवा करणाऱ्यास जोकसेवा करतांच वेळ नये, असा जर रिकार्म विलाचा परिणाम झाला असेल, तर त्या विजने लोकांचे कार्य मुळीच झाले नाही असें मी समजेन. ”

निवडणुकीस सुरवात होण्याच्या अगदी सुमारास त्याचा वहा-
ण्याची व मित्र हाईड व्हिलियंस हा मरण पावला, आणि अशा
रीतीने बोर्डे आव कंट्रोलच्या सेक्रेटरीची जागा रिकामी झाली.
मेकालेस ती जागा मिळाली, ती फार जोखमीची असून तिची
कर्तव्ये ठीक अशी होती; ती पुढरल्यापासून नांव मिळविण्यास
मेकालेस फार उत्तम संधि मिळाली. ह्याच सुमारास दुसरी एक गोष्ट
घडून आली; तिच्या योगाने त्यास जे बरे वाटले, तिचे राजकीय
व्यवहारासंबंधाच्या कोणत्याहि गोष्टीने वाटले नसतें. आज काही
माहिने पावेतो त्याच्या बहिणी हाना व मार्गारेट ह्या लिम्बरपूल नजीक
एका खेळांत मि. जान क्रापर नामक एका केकरपंथाय गृहस्थाच्या
घरी पाहण्या झणून जाऊन राहिल्या होत्या, व तेथे बहुतेक घराच्या
मुलीच झणून बसून गेल्या होत्या; ही भेट संपण्याच्या अगोबर
मार्गारेटचे घरधऱ्याचा भाऊ एडवर्ड क्रापर ह्याशी लग्न झालें. हा
गृहस्थ तिला व पुढें जी न्यापारांत त्याची रूप भरमण्ड झाली
तिला, दोघींलीह पात्रच होता.

ह्या वेळच्या व ह्या पुढच्या मेकालेच्या पत्रांतून त्याच्या स्वभा-
वाचे असे एक मंग हगोवर होतें की, ज्याक त्याची त्याच्या
राजकीय कामांसंबंधी कुत्सांकरून व त्याच्या प्रसिद्ध झालेल्या मंत्रा-
वरून तेवढीच कायती माहिती झालेली असेल, त्याचें ते त्याच्या

ठिकाणीं असेल असें मानण्यास जरा पंचाईतच वाटेक. त्यांना सहाजीकच असें वाटत असेल कीं, मेकालेचें मन हाणजे विद्यापाखून पुढ्याचें होतें. त्याचें लिहिणें, त्याचे विचार, त्याचें बोलणें, व त्याची कृति हीं सर्व पुढ्यास शोभतील अशींच होतीं. जेकांना तो उत्साह, उत्सास आणि स्वावलंबन ह्यांचा पुतळ्याच हाणून वाटे; पण त्याच्या कुटुंबांतल माणसांस, व मित्रांपैकीं कदाचित् एकाच (एलिस यास) मात्र असें दिसून येई कीं त्याचें अंतःकरण फारच कोमल आहे, व त्याच्या संवेदनाशक्ती फारच तिसळ आहेत. त्याची ज्याच्यावर हाणून प्रीति असे, त्याच्यावर ती इतकी निःसीम व इतकी पूर्ण असे कीं, तेणेंकरून त्यानें स्वहितपर पाणी पाहून घेतलें. ज्या नातेवाईकांस, त्यांचें त्याजवर कितीहि प्रेम असलें, तरी आपल्या सगळ्या वेळ व आपलें सगळें अंतःकरण देतां घेण्यासारखें नव्हतें, अशा आपल्या नातेवाईकांवर त्यानें आपलें इतकें अव्यक्त प्रेम जडवून टाकिलें, ■ त्याचा वेडेपणा होय. ह्या वेडेपणा-मुळे त्याचें फार नुकसान झालें; पण तो इतका न्यायी व इतका वेवाढू होता कीं, आपल्यासंगेवर त्यानें त्या नातेवाईकांस तसलेंच स्वतःचें नुकसान करून घेण्याची परवानगी दिली नाहीं.

■ त्याच्या बहिणीची व त्याची ताटागूट झाली, तिचें मेकालेस किती भारी वाईट वाटलें, ह्याबद्दल दिग्दर्शन करण्यापेक्षां ज्यास्त काहीं करतां येणें शक्य नाहीं. आपल्यापेक्षां जीं लहान त्यांचीं सानंद व सप्रेम अशा निरुप सहासतांत एकसारखे पुष्कळ दिवस राहिल्यामुळे ते अगदीं पोरपणाधिं बळच त्याच्या मनास लागलेलें होतें, ते ह्या वेळेस चें नाहींचें झालें, ते पुनः कधीं आलें नाहीं. बरे, हा आपला सहासत कचमंगुर व अनिश्चित असतच आहे, व तो तत्त्व अजब-सुखाच, ह्याबद्दलहि त्यांपैकीं कोणाच्याहि मनांत संशयहि आलेला

मन्वत्वा. आतां पहिल्यानें त्याच्या मनांत संकट उत्पन्न झाल्या की, आपण जो आपल्या आयुष्याचा नमुना रेखाटून ठेविला, तो गहाळ पणाचा होता, कीं वेडेपणाचा होता; किंवा, कदाचित् असें झणवें स्वस्त करेपर हीर्षल कीं आपण आपल्या आयुष्याचा मविष्क-
क्रम कांहींच ठरविल्ल नाही, ही गोष्ट त्याच्या आतां स्मर्यांत आली. प्रत्येक त्याच्या स्वभावाची व त्याच्या बन्माच कारकांहीची किती जी त्याची अनास्मरितबुद्धि तिनें प्रेरित होऊन, आपले दुःख त्यानें आपल्या नातेवाईकांपासून लपवून ठेविलें; नाही तर वेगळकून त्याच्या मुखावर विरजण पडलें असतें.

नवंबर १८३२ त तो लिहिता:—“ भाऊ आणि बहिणी ह्यांच मधील प्रेम जरी निदोष, सुंदर, व आनंदकारी असें असतें, तरी दु-
ष्ट्या प्रेमांपुढें तें मागे पळण्याचा संभव इतका असतो कीं, जो गहाळा असेल त्यानें त्या प्रेमाशिवाय आपलें चालवयाचेंच नाही इतकें त्याच्यावर अवलंबून राहूं नये. बायकांनीं आपलीं सन्मय्ये सोडावी, व रक्तेक्याहून अधिक प्रिय अशीं नवीन बंधनें ओढावी, हा नियम आपल्या मानवजातीच्या अगदीं पुराणतम इतिहासाइतकी पुराणतम आहे, आणि माणसाचें शरीर व मन ह्यांच्या घटनेइतकाच अशक्य आहे. माझ्या अदूरदर्शित्वामुळे मला जड वाटतें, झणून वृद्धीच्या घटनेविषय व एकंदर समाजरचनेच्या मूलतत्वाविषय मनांत छुरत राहणें झणजे आपलपेटेपणाची व नीचपणाची कमालच झाली झणवयाची.

“आजली एकदां मजवर असा प्रसंग येणें आहे. आजली एक अर्शाच गोष्ट घडवण्याची आहे; व मी आशा करितों कीं, ही जेव्हा घडेल तेव्हां तिजबद्दल माझ्या मनाची तयारी असेल, जर कधीं कोणाचें संतःकरण ग्राह्युत्साभिजयी बनलेलें असेल; तर तें माझे.

आहे; असें अखेर मला तेव्हांपासून महत्वाकांक्षेविना जगांत कांहीं एक उरणार नाही. पण काळ आणि कसरी ह्यांच्या सपाटांत तल होणार नाही, अशी कोणतीच जखम नाही; आणि एकंदरीत पाहिलें तर माझ्या वाडवडिलांपेक्षां मीच ज्यास्ती कोण ! ह्या आयुष्यरूप सोडतीमध्ये कोणत्या तरी एकाद्या लाडक्या नंबरसाठीं ज्यांनीं मनाच्या दोषत्यामुळे दुप्पट रक्कम भरली आहे, आणि जेव्हां त्या नंबरची बिछी कोरी निघाली, तेव्हां ज्यांची दुप्पट निराशा झाली आहे, अशा ह्मणजे—कासो कां कोट्यवधि—माणसांपेक्षां मीच कोण ज्यास्ती ! ”

इकडे लीडस येथें निवडणुकीची गडबड चाललीच होती. शेवटीं सॅडलर ह्याचा पराभव होऊन मार्शल व मेकाले हेच निवडून आले; आणि २९ जानेवारी १८३३ रोजीं मुधारलेल्या पार्लमेंताच्या पहिल्या सेशनास सुरवात झाली. ह्या सेशनामध्ये सार्वजनिक उपयुक्ततेचे पुष्कळ कायदे पसार झाले; पण त्यांचें सविस्तर वर्णन करणें हें काम सामान्य इतिहासकारांचें आहे; मेकालेच्या चरित्रकाराचें नव्हे. ऐरिश प्रॉक्स्टर व वक्ता ओकानिल ह्यानें राज्याच्या भाषणावर (प्रत्येक सेशनाच्या आरंभी असें भाषण होत असतें, व त्यांत ह्या सेशनांत काय करावयाचें, व राज्याची एकंदर स्थिति कशी आहे, वगैरे गोष्टींचा उल्लेख केलेला असतो.) लांबलचक टीका केली, व का नस सभेत ऍल्टाचा विषय हातीं घेणें भाग पडलें; त्यावर वादविवाद सारख्या चार रात्री चालला. त्या वादविवादांत ऐरिश सभासद गील व ब्राटन ह्यांचीं भाषणें नाभी झाली; गील व स्टानले ह्यांचीं वाक्ताव्यापारलीं झालीं; बुलवरचे (ग्रंथकार व पराभूत वकील) पाहिलें पण छाप कसण्यासारखें भाषण झालें; आणि फॅबिटचें अनिर्बंध व्यापार ह्या तत्वाचा एक चालक; दुसरा जॉनब्राइट (दुसरे पुढऱ्यापुढीत भाषण झालें; पण सर्वांत मोठ्या व सर्वांतून ज्यास्त वेळपर्यंत

ज्या टाळ्या मिळाल्या त्या मेकालेने विंग पक्षाच्या बतीने जेव्हा त्या मोठ्या चळवळ्यास (ओकॉनेल ब्रास असें झणत) सनसणीत पण मर्यादातिक्रम न करता उत्तर दिलें, तेव्हांच मिळाल्या. अशा रीतीने जरी तो सभेचा लाडका झाला, तरी तो बरचेवर भाषणें करीत नसे. ब्राचें कारण असें की, प्रधानमंडळासैकी जो खालच्या दर्जाचा कामदार असतो, त्याला त्याच्या खात्यांतच पुंपुरेसें काम असतें, व त्यामुळे त्यास पार्लमेंतांत वादविवाद करण्याचा मोह फारसा होत नाही, व उणेजन तर त्याहूनहि कमा मिळतें. पार्लमेंतांत प्रत्येक वाद विषयावर बोलण्याचें त्यानें टाकल्यामुळे तो जेव्हां आपल्याविषयावर तेवढें बोलें, तेव्हां दोन्ही पक्षांचे लोक त्याचें झणणें लक्षपूर्वक व स्नेहपूर्वक ऐकत असत. आणि त्यामुळे या वेळीं जेव्हां ईस्ट इंडिया कंपनीची सनद पुनः ताजी केली, त्या वेळीं ज्या मोठमोठ्या सुधारणा करण्याचें प्रधानांनीं मनांत आणिलें होतें, त्या पास होण्यास फार सुलभ पडलें.

ईस्ट इंडिया कंपनीची सनद दर बीस वर्षांनीं नवी करित असत; पण प्रत्येक तेवढ्या मुदतींत कंपनाचें पाऊल इतकें पुढें पडलेलें असें की, सनद नवी करावयाची झणजे एक क्रांतीच बनवून आणावी लागत असे. १८१३ त जेव्हां सनद नवी केली, तेव्हां हिंदुस्थानाशीं व्यापार करण्याचा जो कंपनीचा विशेष हक्क तो काढून टाकिला होता. १८१३ त चीन देशाशीं असा व्यापार करण्याचा जो तिचा हक्क तो काढून टाकण्याची वेळ येऊन ठेपली; आणि हा त्या कंपनीचा व्यापारसंबंधी शेवटचा विशेष हक्क काढून टाकिला, झणजे व्यापार संपादनें कंपनी सुडमार हें उघडच होतें. तथापि कंपनीच्या हिंदुस्थानाच्या व्यापाराचा विस्तार यावेळीं इतका झाला होता, व दर दहा वर्षांत इतका ज्यास्त ज्यास्त होत होता कीं कंपनी

मितीहि दुसरा, भाषाणी, व लाबध असली, तरी व्यापारावरील निर्वध काढल्यावर तिला लागवी व्यापाऱ्यांशीं ठाकर देतां देण्याचा संभव नव्हता. ह्या महान् कंपनीनें इंग्लंडचा जो मोठा पत्रव्या वरून दिला होता, तो त्याच्या पत्तनांत होता; झणून तिच्या शिरावर असला ओलेन लावून त्या उपकाराची फेड करावी, असें इंग्लंडास वाट न्हो नाहीं. तेव्हां त्याच आणि सोय हीं दोन्ही लाबण्याचा एकच मार्ग राहिला होता; तेा कंपनीचें देणें व घेणें सर्व सरकारानें विकत घ्यावें, व त्याबद्दल तीस चांगला मोबदला द्यावा. झणून असें ठरविलें कीं, कंपनीच्या प्रत्येक शंभर पौंड ठेवीवर हिंदुस्थानच्या तिजोरीतून १० गिनी व्याज द्यावें, कंपनीचे व्यापार करण्याचे विशेष हक्क काढून घ्यावे, व हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराचें तेवढें काम तिचकडे ठेवून द्यावें. सरांश, अशा रीतीनें कंपनांचे बायरेक्टर हे राजे झणून राहिलेच, पण व्यापारी राजे, हे मात्र त्यांचें उपपद आतां निघालें.

कंपनीच्या घटनेंत हे जें जंगी रूपान्तर घडवून आणावयाचें होतें तें अमलांत आणण्यासाठीं साधन झणून एक बिल पार्लमेंतापुढें धाविलें; त्याचें प्रत्येक कलम ह्या सुधारलेल्या पार्लमेंताच्या मीदारांशीं असें उदार, मतांतरसहिष्णु व दूरवर दृष्टि देऊन तयार केलेलें असें होतें. त्या बिलाच्या पहिल्या पहिल्या कलमांचा उद्देश कंपनीची सर्व मालमत्ता गादीची ट्रस्टी झणून कंपनीच्या हातीं ठेवावी असा होता; नंतरच्या कलमांनीं चीनच्या व्यापाराचा विशेष हक्क कंपनीपासून काढून घेतला होता; दुसऱ्या कांहीं कलमांनीं कंपनीच्या सर्व प्रजांना हिंदुस्थानांत जाऊन राहण्याची परवानगी दिली होती; दुसऱ्या कलमांनीं हिंदुस्थानांतून गुलामगिरी काढून काढिली, आणि दुसरे एक महत्वाचें कलम त्यांत असें होतें कीं,

“ चर्म, कपडा, देण, जत, किंवा बर्ष, एवढ्यावरूनच मिट्टिचा सग्यांतल्या कोणत्याहि एतरेचीच राहत्यास कोणतीहि जागा, हुदा किंवा नोकरी मिळण्यास प्रतिबंध होणार नाही. ” बोरें भाष कन्वे-
कचा अध्यक्ष जो चार्लस ग्रांट त्यानें हे विल सभेपुढें आणिलें, आणि पुष्कार जुलै १७ या रोजीं त्याचें दुसरें वाचन झालें. त्या प्रसंगीं मेकालेनें जेव्हां त्याच्या पुढनर्ष भाषण केलें, तेव्हां सभायशांत पात-
ळार्ह होती; तो पुष्कारचा दिवस, आणि हिंदुस्थानसंबंधी प्रथम पुढें, ह्या दोन गोष्टी प्पनांत आणित्या, झणजे या गोष्टीबद्दल आश्चर्य मानण्याचें कारण राहावयाचें नाही. पण त्या वेळीं भोक्तृमंडल जरी कडान होतें, तरी त्याच्यांत लार्ड जॉन रसेल, पील, ओकलेन इत्यादि पार्लमेंतांतील बरीं बरीं धेंडे हजर होतीं. भाषणाच्या अखेरीस चार्लस ग्रांट छाने सर्वांच्या वतीनें झणून मेकालेची त्याच्या मोठ्या मुत्सदीपणाबद्दल, विशेष व्यावहारिक चातुर्याबद्दल, व उदात्त बहृत्वाबद्दल फारच तारीफ केली.

उदारबुद्धीच्या मुख्य कामदमार्गे हाताखालच्या कामदारांची फारच सकयपूर्वक वाग्रात असतां त्यांची प्रशंसा केली झणजे त्या मितक्या कृतकृत्यबुद्धीनें तो मनांत सांठवून ठेवितो, त्याचेव्हां अधिक कृतकृत्यबुद्धीनें तो कांहींच स्मरत नसेल. ज्याच्या हाताखाली सग-
ळी नोकरी या नात्यानें आपल्या कारकीर्दीस सुरवात झाली असेल, त्या मानसाबद्दल जी आपली निष्ठा असते, तसली निष्ठा मेकालेची चार्लस ग्रांटवर जेवढापर्यंत होती. दुसऱ्या वाचनानंतर जी कमिटी बनले, तींतून एकादें विल संस्थापनेच्या खेरीज सुकर्म वीतीनें पाह-
तवर्षी, हे काम नेटें कठीण असतें; व तसें करूं झाल्या अविश-
व्यांना तात्त्विक झेठा अभिमान वाटत असतो. तथा प्रकारचें काहाण्य प्रसूत विलच्या संघानें रेफरेरीनें अभ्यास करून त्याच्या

नेहमीच्या दयालुत्वाबद्दल व आपस्वावर टाकिलेल्या भ्रमंशतद्दल त्याची पेढ केली. मद्रास व मुंबई एथें विनाय नेमण्याचा संघानें जी कलमें विलांत होती त्यांजवर बराच वादविवाद झाल्य, व पुष्कळ वेळां मत्तें घेण्याचा प्रसंग आला; पण प्रत्येक प्रसंगी प्रधानांनीं पुष्कळ मताधिक्यानें आपलें झगणें पास करून घेतलें. आणि त्या विवाद्या वारीक सारीक गोष्टीत थोडासा फेर बदल होऊन, पण सत्वांत मुळींच फरक न होतां, पार्लमेताच्या व देशाच्या बहुतेक सार्वजनिक ऐकमत्यानें ते विल अखेरीस पसार झालें.

ह्या वेळच्या त्याच्या पत्रव्यवहारावरून एकदोन महत्त्वाच्या गोष्टी व्यक्त होतात. एडिंबरो रिहाचा रु.५ ह्या वेळीं कमी होऊं लागला होता. त्याचें कारण काय झणून संपादकांनें निरनिराळ्या ५०० पुस्तकें विकणाऱ्यांस पुसलें. सगळ्यांच्या उत्तरांचा निष्कर्ष असो निघाला कीं रिब्यूच्या कोणत्याहि अंकाचा स्वप होणें किंवा न होणें, हें त्या अंकांत मेकालेच्या हातचा लेख असणें किंवा नसणें ह्यावर अवलंबून असतें. ह्यावरून मेकालेची लेखणां ह्या वेळीं किती लोक-प्रिय झाली होती, हें उत्तम रीतीनें व्यक्त होतें.

दुसरी एक गोष्ट व्यक्त होते ती अशी कीं आयर्लंडांतल प्रोटेस्टंट धर्मसंस्थेच्या संघानें एक विल प्रधानांनीं पुढें आणिलें असून सार्वीच्या सभेंत त्याच्याविषय मारामार चालली होती, व रिफॉर्म विवाद्या वेळीं जी स्थिति झाली तिचीच पुनरावृत्ति होते कीं काय, अशी भीती उत्पन्न झाली होती. शिवाय, चार्ल्स पार्लमेंत अग्रा रीतीनें मध्येंच सलग्न झाल्यास मागे सांगितलेलें ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कान्देचें विल, आणि ह्या वेळीं चर्चा चालत असलेलें व गुलामांच्या स्वातंत्र्याबद्दलचें विल ह्या दोन महत्त्वाच्या विलांस सो वसण्याचा संभव होता. हा सर्व-गोष्टींत रावून जाऊन मेकालेनें निपरोबे उद्गार

काढिलेले आढळतात. तो म्हणतो, " मला ह्या सगळ्यांशी काय करावयाचें आहे ! मला असें आश्चर्य काढूं लागलें आहे कीं, आपली बंड व विमंगलकल्याची सोली, गरम चहा, व उत्तम पुस्तकें, हें सोडून, वॉईट ह्या खाण्यास, वॉईट भाषणें ऐकण्यास, सभासदांच्या कांढ्या लांब ग्याल्ल्यांतून निरुयोग भटकण्यास, पहाटेचे तीन काजेपर्यंत हिरव्या वाळांवरून हुलक्या खाण्यास, लोक येतात तरी कसे ! इ. इ. " असें म्हणून मेकाले शोबटी आपल्या बहिणीस असा प्रश्न विचारितो कीं, माझी महत्वाकांक्षा, व हे जे तात्त्विकविचार भाष्या मनांत येतात ते, ह्या दोहोंचा मेळ कसा बसवावा, हें कोठें तूं उकलवशील काय !

तिसरी एक महत्वाची गोष्ट व्यक्त होते ती ही कीं, मेकालेपाशी या वेळीं रोकड व येणें मिळून ७०९ पौंड काय ती पुंजी होती; पैकीं २२४ पौंड रोख होते. निमाहीचा पगार ३७ पौंड स्वकरच मिळायचा होता. शेवटच्या निबंधावरून रिव्हाकागकडून निदान ९० पौंड यावयाचे होते; व एकाला वीस पौंड हात उसने दिलेले होते. ह्या सर्व हिशेब मेकालेनें कवितारूप पत्रांनें, व अतएव फारच मजेदार रीतीनें, आपल्या बहिणीस कळविला आहे. अशा प्रकारच्या स्वकृत कविता बहिणींना लिहिलेल्या पत्रांतून ह्या वेळीं पुष्कळ आढळतात. असो.

पण ह्या ठिकाणीं ह्या हिशेबास विशेष उल्लेख करणें जरा ग्यास्त महत्वाचें आहे. तें असें. गुलामगिरीची चाल एकदूर ब्रिटिश राज्यांत बंद झाली एतदर्थ जी सटरट आठ किल्येक वीं चालली होती, तीत ह्याच्या बापाचें तन, मन, चन कसें खचें होत होतें, - असें अमोदर सांगितलेच. ह्या विलक्षण भ्रमाचें बीज होण्याची वेळ आतां येऊन ठेपली होती; कारण खरें श्रेण्या प्रधानमंडळानें केट-

इतिज वेदांतीक नीग्रो लोक दाखमुक्त करपाचें काम आपल्या मित्रपर घेतलें होतें. पण प्रधानांनीं ह्या संबंधानें जे ठराव तयार केले होते त्यांतील कांहीं जसेच्या तसेच पास झाले, तर त्यांचा परिणाम व्हावा तितका समाधानकारक होणार नाहीं, अशी भीती होती. आपैकीं अगदीं असमाधानकारक ठराव असा होता कीं, मुख्यत्वाची मुक्तता केल्यावर पूर्वीच्या धन्यांच्या सोईसाठीं त्यांनीं कांहीं वर्षेपर्यंत त्यांची नोकरी केलीच पाहिजे. अमुकच वर्षे झणून जसे ठरावांत सांगितलें नव्हतें, तरी पुढें ह्या ठरावानुरूप जें विषय तयार व्हावयाचें होतें, त्याच्या कळमांत बारा वर्षांची मुदत पालणार अशी बातमी होती. ही मुदत झणजे वेताचाहेर लांव आहे, असें मेकालेचें मत होतें, तथापि ह्या मोघम ठरावांच्या प्रसंगां प्रधानांस टेंका देणें ह्यांत कांहीं गैर नाहीं, असें समजून त्यानें त्यांस अनुकूल मत दिलें. तथापि, त्यानें आपल्या भाषणांत मुद्दाम असें सुचवून ठेविलें होतें कीं, पुढें मागें स्वतंत्रपणें मत देतां येण्यासाठीं आपणास आपल्या सरकाराची नोकरीचा (सेक्रेटरीशिपचा) राजीनामा देण्याचा प्रसंग येईल, (ह्या ठिकाणीं एक गोष्ट सांगणें इष्ट दिसतें. ती ही कीं, “ज्याची खात्री पोळी त्याची बाजवाची टाळी” या न्यायानें, आणि सरकाराची कामाची शिस्त निषिद्ध नये, व घरांत तंटो असू नये, ह्या दृष्टीनें, सरकाराची नोकरीनें कोणत्याही महत्वाच्या प्रभासंघवानें आपलें मत सरकारच्या विरुद्ध आहे असें प्रसिद्धपणें सांगणें, किंवा सरकारच्या नीति-क्रमावर प्रतिकूल टीका करणें हें गैरशिस्त समजलें जातें. सरकाराची नोकरीस तसें करणें जरूर वाटल्यास त्यानें प्रथम राजीनामा द्यावा, व मग पाहिजे तें करावें अशी रीत आहे; तीस अनुसरून मेकालेची ही-पुत्रता होती.) असे.

जसजसे व्हास दिवस जात चालले, तसतसें असें स्पष्ट दिवस झाला कीं, मेकालेला आपल्या निधन कदाचित् कबोदीस झणून

दासत्या जगणार; आणि ही कसोटी चांगलीच होती. मेकाले हा मुका मुसही झणून उडवास येत होता, व धिगपथाचे हातीं सणा मिदान २५ वर्षे तरी आणखी राहिल असा रंग होता; तेव्हां अणा मंडळांतून निघजे झणजे आपले मोठे नुकसान करून घेण्यासारखे होते; शिवाय तो आपल्या पक्षाबद्दल इतका अभिमानी होता की, आपण त्या पक्षाला प्रतिकूल आहो, असें नुसतें दर्शविणें देखील त्यास कसेसेच वाटत असे; शिवाय, तो समजूतदार माणूस असल्यामुळे थोडक्या कारणाकरितां आपल्या मित्रांपासून वियुक्त होऊन आपणास विक्षिप्त झणून घेण्याची हीस त्याला मुळांच नव्हती; शिवाय, तो लीड्ससारख्या मोठ्या शहराचा प्रतिनिधि असून, त्याच्या जवळ काय ते रोख व येणें मिळून सातशें पौंडच होते; आणि सर्वांत अत्यन्त महत्त्वाची गोष्ट झटली झणजे ही की, तो मायाळू असा पुत्र व भाऊ असून, त्याला जीं अत्यन्त प्रिय झणून वाटत होती, त्या सर्वांचा त्या वेळेस तोच काय तो मुख्य आधार व आशातनु होता. अशी सर्व स्थिति असल्यामुळे राजीनामा देऊन प्रागा करण्याची त्याला कांहीं बार्ड सुटलेली नव्हती, हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. त्याच्या बापाची द्रव्यस्थिति नुसती बार्डच नव्हती, तर त्याच्याही पत्नीकडे गेली होती. आफ्रिकेची व्यापार करणाऱ्या त्याच्या पेढीचें जरी दिवाळें निघालें नव्हतें, तरी तिचें काम मुळांच चालत नव्हतें; किंवा इतक्यापुरतेंच चाललें होतें की, बरीच वर्षेपर्यंत संसाराचा जरीचा तेवढा खर्च भागून मेकालेच्या उत्पन्नांतून जें काय मिळत राहिल, तें बापाच्या सावकरांचें व्याज व मुदलवांची फेड करण्यांत खर्च झालें. हें जें तो आपलें पुत्रकर्तव्य झणून बजावीत होता, त्या कामी त्याचा पाकड भाऊ हेन्री हा हातभार लावत होता. हाही फार पाणीदार असून फार हुशार होता, व त्यास केप्लेन येथें नेमणूक मिळाली होती.

द्रव्यविषयक संकटाचें हें ओलें ह्या कुटुंबांतलें वाकट्या भांवडांनो देखाळ आतां भासूं लागलें होतें. ह्याच वेळाच्या सुमारास, किंवा कदाचित् ह्याच्या जरा अगोदरच, ह्याना मेकाले आपल्या एका आमांन असें लिं तें:—आमच्याकडे येण्यावेल तूं कांहींच लिहित नाहींस; त्यां आनंदानें आमचेकडे यावें. आपल्या संकटांसाठीं आपण पारले साचतां कामा नये; कारण आझाला वाग काय ती द्रव्याची आहे; आणि द्रव्याची वाण सोसणें, हें अत्यंत सोपें काम आहे; आणि आझांवर ईश्वराची जर इतकी दया आहे—आमच्यावर प्रीति करणारे व आझी ज्यांवर प्रीति करितो असे—जर आझाला मित्र आहेत; आझी सर्व जर ह्यात आहां; आणि सर्वांत विशेष गोष्ट ही कीं, आझी पाप न केल्यास आझास जर अमरत्वाची आशा दिलेली आहे—तर सुखास जें आवश्यक नाहीं, तें आमच्यापाशीं नाहीं झणून मनाशी दुःख करीत बसणें, इतका कृतमरणा आपण करतां कामा नये. ”

मेकालेच्या मित्रांना ही सर्व गृहस्थिति जरी "पूर्णपणें माहीत नव्हती, तरी त्यांना इतकें माहीत होतें कीं, नोकरी सोडण्यासारखी त्याला कांहीं द्रव्याची अनुकूलता नाहीं; झणून तूं असें कांहीं करणाऱ्या भानगडीत पडूं नको, अशी त्यांनीं त्याची पुष्कळ काम-उपायणी केली. पण त्यांना त्यानें थोडक्यांत, व बहुतेक दांडगेपणानें असें उत्तर केलें. "मला आपल्या बापाच्या विडळ जातां येत नाहीं. त्यानें आपलें सर्व आपुण ह्या प्रभास अर्पिलें आहे, आणि तो मला आपला निश्चय अटीळ ठेवण्यास सांगत असतां, मला मागें वेतां येत नाहीं," वेस्ट इंडिया विलाच्या ह्या आगिवाणीच्या प्रसंगीं हसारी सेकाले व त्याचा पुत्र बांका सरला पदमवहार घालून होता. ते ह्याही इराज्यांनो आपलें जीवित घालविण्यामुळे ज्याची शेवटची

जैसे गरीबीत वास्तव्य होती, असा हा दुर्दभावलाचें ह्मणनावरून तें एकंदर बिभ्र होण्यापुढें उभें राहतें तें फार दुर्दभाव-
प्राप्त आहे. चाकड व मोरल मेकाले ह्या दोघांच्या मते जो कम
स्वीकारित्व असतां धाड्याची कारकीर्द लावीत संपणार, असा कम
त्यानें केव्हां व कसा स्वीकारावा, ह्या गोष्टीचा तो मातपणें अजिब तें
मनःपूर्वक विचार करित आहे, असें त्यावरून व्यक्त होतें; आणि
आपण करित आहों, त्यामध्यें कांहीं शूरत्वाचें कृत्य आहे, ह्यावरून
त्यांच्या हतके ध्यानीं मनीं दिसत नाही कीं, ह्यापेक्षां दुसरा कांहीं
मार्ग आणणारा स्वीकारतां येण्यासारखा आहे किंवा नाही, ही गोष्ट
त्या दोघांपैकीं एकासहि सुचल्याचें दिसत नाही.

ह्या वेळीं आयर्लंडांतील धर्मसंस्थेसंबंधानें पार्लमेंतापुढें विल
आलेसें असून लार्डांच्या सभेत त्यास विरोध होत होता, हें मागे
सांगितलेंच. अशा आणीबाणीच्या वेळीं मुलामगिरीच्या विलासबंधानें
आपण आपले हेतू प्रसिद्धपणें सांगितल्यास, प्रधानांस फोडण्यांत
धातल्यासारखें होईल, असें जाणून मेकालेनें असा वेत केसा कीं,
प्रस्तुत विषयाच्या दुसऱ्या वाचनाचे वेळीं कांहीं न बोलतां पुढें क-
मिटी वसली व पेरिस चर्चे विलासबंधाचा भोका नाहींत इत्यादि,
ह्याजबे मग आपणास ह्मण तो वर्तनक्रम स्वीकारणें चांगलें.

केव्हां काय करावयाचें, ह्यावरून अशा रीतीनें निश्चय केसावर
मेकाले या पुरुषेच्या वेळाला सजेल अशा रीतीनेंच तें करण्याच्या
अर्मास लागला. आपण कांहीं करार करित आहों, किंवा जम
घालीत आहों, असा प्रकारचा आपला आव दिवू नये, ह्यावरून
होईल सितकी समरदासी वेळून त्यानें आपले वेत व आपली कर्त
ह्यांची बळगतीर ह्मणून योग्य स्थळीं देऊन ठेविली. तेव्हा, काय
करावयाचें तें आतां केलेच पाहिजे, असात जमनीवर झगला

मेल नाहीं, अशी वेळ वेळून ठेयली. कुलेच्या १४ व्या तारखेला
 डामल पत्रेक वनस्पत झालें कमिटीमध्ये अशी उपबद्धता आणिली
 कीं जे नोकर मिळविण्यास गुलामांच्या माळकांस वितका वेळ
 लागेल तितका वेळ त्यांस मुक्त केल्यावर त्यांसकडे कामकाज राहणें भाग
 पाडावें. मेकालें आपला राजीनामा खर्च आचार्य झाच्या हातीं
 आणीच देऊन ठेविला होता. त्यानें ह्या प्रसंगी जें भाषण केलें, तें
 जरी मिरलंकार व काहीं काहीं ठिकाणीं अगदीं हेंगाळ्यासारखें असतें
 होतें, तरी, किंवा त्यामुळेच, त्याचा ठरा कमिटीच्या मनावर व्यास्त
 उमटला. त्याच्या मनांत जे विकार ह्या वेळीं उंचबळत होते,
 त्यांनीं याच्या कल्पनाशास्त्रीनें पंका व वस्तुत्वाचा ओष हीं दोन्ही
 आंखडून धरिल्लीं होती; पण हें जरी कारण नसतें, तरी देखील
 त्याला त्याच्या शहाणपणावरूनच असें समजलें असतें कीं, वस्तु-
 त्याचा हिमास करण्याचा हा प्रसंग नव्हें. प्रथम त्यानें कमिटीला
 अशी विनंति केली कीं, आजच्या पेक्षां व्यास्त भरंवसानें, व कमी
 उंचबळलेल्या मनोवृत्तींनीं, मी बोलत असतां जशी आपण माझी
 आज्ञावरीत राब करीत आहां, तशी ह्या प्रसंगांही करावी. नंतर भग,
 प्रधानांनीं ह्मणत कबूल केल्यास परिणाम काय होतील, ह्याचें खोंब
 विवेचन त्यानें केलें. “ स्वतंत्र देशांत चन्वाला पाहिजे ते कामकरी
 निवडतां येतात, व कामकऱ्यांत पाहिजे तो धनी पसंत करतां
 येतो; पण गुलामगिरी सुरू असणाऱ्या देशांत चन्वाच्या हातीं
 गुलामी ठरतां देणें हें नेहमी आवश्यक असतें. धनी व गुलाम
 झांच्यामध्ये झालेला एतल्याचें काय ह्या विषयानें मॉमिस्ट्रेट्सकडे
 जेंपडिलें जाते. जें काय गुलामां १५ मिनिटांत करणें लागून
 चन्वाक वाटत असेल, तें काम करण्यास केव्हां केव्हां गुलामास
 जीव मिळिई लागतील, केव्हां केव्हां मॉमिस्ट्रेट्सकडे जाणाऱ्या प्रसंग
 येणार. कारण, वर्षांदिवाळ उमळाला वंदे वसोडे वरीत वधानें जाय-

जार, व कोनवाही प्रकारचा मतेने लाल किंवा कोनवाही प्रकारची उडवण आली, जेव्हा त्याचा किंवा तिच्या निकाल करणाऱ्याची माजिस्ट्रेटला तोंड हात पाडण्यास सज्जदार."

वस्तुनगरेबाल अशी भीति होती कीं, ह्या मुलमी नोकरीचा परिणाम कुरपण वी वागवणूक असा होईल. मेकालेत तशी भीति वाटत नव्हती. तो झाला, ह्या बाबतीत माजिस्ट्रेटला कलोनिकल ऑफिस (बलाहतीच्या सेक्रेटरीचे ऑफिस) भवाबदार बरील, व कलोनिकल ऑफिसाला कामन्स तमा जबाबदार बरील; आणि कामन्स सभेत, माजिस्ट्रेटच्या अधिकारासाठीं गुलामाच्या पाठीवर कत्तारा चाकळाचा प्रत्येक रहा मौजला जाईल, इतकेंच नाही, तर वाजपत्तीही जाईल. मला भीति पडली आहे ती अशी कीं, ही धूत गुलामगिरी आजली १२ वर्षे चालू ठेवण्याचा परिणाम-मिथ्यांत जीव मुळींच नाही, असा प्रकारची ही समाजस्थिति आजली वाढा वर्षे चालू ठेवण्याचा परिणाम, असा होईल कीं, सगळी मीमांसा मुला दुर्बल, मेवपान, आणि कुचकामाची होऊन जाईल, आणि स्वतंत्रतेचा उपभोग घेण्यास ह्या बारावर्षांच्या मुदतीच्या प्रारंभी जितकी ती योग्य असेल, त्यापेक्षा फारच कमी योग्य होऊन जाईल. मला अशी आशा आहे कीं, ही नवी सरणी आपोआपच बंद होईल; मला अशी आशा व उमेद आहे कीं, कोडक्याच महिमांच्या अनुमत्तवचन ह्या तोडीचा कुचकामपणा हसक्या निर्बिबादरीतीनें छिद होऊन जाईल कीं, केस इंडिय वेटांतील मज्जांचे मूलक ती आज्ञाप्र दळून देतील, व तिच्या येवणी स्वतंत्रतेच्या निवृत्तीची स्थापना करतील. मी दुसऱ्या वाचनाच्या वेळीं ह्या विचार आपली उमंगी दिली आहे, व तिच्या वाचनाच्या वेळींही देईन, वज विद वेळां कसिटी पुढे जाईल (ह्या ठिकाणी हे उगाचें हद्द दिलें कीं, ही कसिटी

झणजे एकादी सभासदांची लहानशी मंडळी असते असें नाही; तर तिच्यांत कामन्स सभेचें सर्वच सभासद कसत असतात. जर इतकाच कीं ह्या सभेचा अध्यक्ष त्याकर हा नसता 'चेअरमन ऑफ कमिटीज्'. झणून दुसरा कोणी असतो; व फावदा हा कीं ह्या कमिटीपुढें बाहिजे त्यास पाहिजे त्या कलमावर एकापेक्षा अधिक वेळां घोषणां वेंतें. मेहमीच्या सभेंत तसें बोवूं देत नाहींत. ह्या विशेष परवानगीमुळे विलाच्या प्रत्येक कलमाच्या गुणदोषांचें विवेचन करचें ठीक पडतें, आणि एकादें विल ह्याप्रमाणें कमिटीतून एकदां तातून मुलाखत बाहेर पडलें झणजे तिसऱ्या वाचनाचे वेळीं त्याच्यांत येरकार करण्याची आवश्यकता रहात नाही.) तेव्हां इतर सभासदां बरोबर त्याच्यांत सुधारणा करण्यास होईल तेवढी मी खपट करीन.

कारभारी मंडळाच्या एका घटकाच्या तोंडांतून असें उद्गार आल्याबरोबर बादविवादास लगलाच जीव आला, आणि बकस्टनच्या उपसूचनेस इतकीं मते मिळालीं कीं जरी त्याचें प्रत्यक्ष बहुमतच झालें नाहीं, तरी त्या वेळच्या एकंदर स्थितीचा विचार करतां तशा सारखेंच झालें. दुसऱ्या दिवशीं स्टान्ले हा उठला; प्रधानांची ह्या विलसंबंधानें सद्यःस्थिति काय आहे तिचें थोडक्यांत त्यानें वर्णन केलें; आणि शेवटीं असें फळविलें कीं, दाख्यमुख गुलामांच्या ह्या जुलमी नोकराची मुदत बारा वर्षांची पातळी होती ती कमी करून सात वर्षांची केली आहे. मि. बकस्टन ह्यानें गुलामगिरीविरुद्ध खटपट करणाऱ्या मंडळीच्या जमणीचें काम कामन्स सभेंत पहिल्यापासून आजपर्यंत जितक्या उत्साहानें तितक्याच नाराजपणानें केळें होतें; त्यानें ह्या प्रसंगीं आपल्या मित्रांस अशी मसळत दिली कीं, प्रधानांनीं ही जी सवलत आपणास दिली आहे तिचा मुकाब्यानें स्वीकार करावा; आणि हे त्याचें झणवें

अर्थात् सर्वोपयोगी नाही, तरी ज्या लोकांत आपल्यापैकी आपल्या कार्याचे महत्त्व जाणवत होतं, त्यांनीं यत्न केले. ही गोष्ट वेधे तुझ्या लोकांच्यासारखी आहे की, मेकालेनें जें प्रविष्ट केले होतें, ते अर्थात् त्यानें झटले होतें तितक्याच काळांत नाही, तरी उगीच खरे ठरले. ही तत्पुरती पद्धत चार वर्षे अमलांत राहिल्यावर सर्वत्र मळेवाल्यांना ती बंद करून टाकावी, ही गोष्ट पक्कं पडली; कारण ही स्थिति अशी होती कीं तिजपासून जसा नागो लोकांत स्वतंत्रतेचा काय मिळत नाहीता झाला होता, तसाच मळेवाल्यांना पुष्कळ-गिरीचा फायदा मिळत नाहीता झाला होता.

आ संध्यानें मेकाले आपल्या बापास लिहितो, “एकंदर वर्तमान काय घडलें हें जितकें बाहेर आलें आहे, तितकें सगळें वर्तमानपत्रांवरून आपल्यास समजलेच असेल. झाला जे गुप्त इतिहास आहे तो आपल्यास मि. बरस्टन झालकडून कळेलच. माझ्याविषयी झणाल, तर लार्ड आचार्य झाने गड राखी मला असें कळविलें कीं, माझा राजनामा प्यावयाचा नाही असें कदाचिने-टनें ठरविलें आहे. माझ्या सुदैवाने माझी अन्न आणि माझी नेमी-बुक् ही दोन्ही मला सुरक्षित ठेवतां आली आहेत; आणि गुलाम-गिरी विरुद्ध खटपट करणारे, आणि माझे ब्रिगपबीच मित्र, जे वकील एकालाहि राग येण्यासारखें माझ्या हानून काहीं घडून आलें नाही. कारण, प्रामाणिकपणा हाच उत्तम नीति होय, असें झाल्यास मला पहिल्यापैकींही आतां जबाब कारण झालें आहे.”

आ पत्रावर जुलै २७ ही तारीख आहे. पुढच्या साठवण्याच्या त्याच दिवशीं विल्बरफोर्स झाल वेस्ट मिन्सटर आले (इंग्लंडांतिल लडा प्रसिद्ध पुण्यास पुरण्याच्या जागे) अर्धें मेळून पुरलें, मेकाले लिहितो, “आजही त्याला कबानिगळ्या बाजूला, पिढ्या पावली;

आणि काय व आठव सांगपासून दोन कुटुंबांना आत, पुरतें; ही मेला तेव्हां गुलामगिरीचे दिवस संपले, हें पूर्णपणें ठरलेलें होतें. आगल्या अमेरीक्या अमेरिकन संसदेनें गुलामगिरी बंद करून टाकिली, आणि जगा रीतीनें, ज्या जमीनी इतकी छत्र व उदार जाणुन सगळीं पडलीं होती, त्या जगास खेवट्या हात दिली. जगाची मेकाळेच्या अभिनंदनार्थ विहिरीच्या एका पत्रांत लिहिलेला सणतो, "सरोवर तुझाच अस्मानंद मनःपावसाचीच गोंद झाली आहे. माझे वास्तविक व विचारपूर्वक असें मत झालेलें आहे कीं, हा हा हेतु साध्य करण्याच्या कामीं तुझी विलंबी सत्यता केळी आहे, तितकी दुसऱ्या कोणीच केलेली नाही. महत्त्वदायक सत्यता, तर मी मोठ्या आनंदानें कबूल करितो कीं, सा सवें छत्रांत जगपासून इतिपर्यंत तुझीच माझे गुरू आहां, आणि तुमच्याशिवाय माझा हात कांहीं एक झालें नसतें." अशा प्रकारची ह्या जगसाक्षी मति होती; जीं ही माणसें जगडा चालला होता तोंपर्यंत आरोग्य आणि आराम ह्यांचा पाण्यासारखा सार्थ करीत होती, तींच जेव्हां विकसाचा दिवस उभावला, तेव्हां यशाचा जेवढा वाटा मानवी प्रयत्नाचें व आत्मसाधनेचें फळ झणून घेण्यास त्यांत त्यांच्या धर्मोच्चाहि प्रत्यवान नव्हता, तेवढा देखीक वाटा प्रत्येकीं माझा नाही, माझा नाही, झणून सगुं लागलीं !

ह्या देशाच्या मेकाळेच्या पक्षपक्षपातपासून पुढील गोष्टी लक्षांत होतात. ई.स. इ.स. वि.स. दुसऱ्या वाचकाच्या देखीं त्यानें जें मागच केले, तें अनुभववी व दुबार अशा समाजदांत देखीक मिती आंखले हें त्यानें समितेंच आहे. त्याच माग्याच्या संघर्षानें एक बुरा समाज मेकाळेजवळ देखून त्यास झाला, "ज्याच्या आंतलें गुणचें मागच घेऊनानें, ज्या सचन मागणींनीं पडलेलें

वकें जावें वस्तुतः कधीही ऐडिळें नव्हें, त्यांचें उल्लास होण्या-
कारणें आहे. "

जमासदी वस्तुतः त्या वस्तुतःही येवतात कीं जमासदी वस्तुतः
पुस्तकें घेऊन जमासदी येवतात कीं स्वतःच घेऊन येवतात व
आपल्या कनिष्ठांविषीं गोड गोड गोडी करवाव, अगदीं ह्यापत्तेला
दिखतो. वस्तुतःच हें जमासदी कारण लक्ष्यें होतें, व जमासदी जमासदी
जमासदी वस्तुतःच होण्याची किंहीं दिखत होती. त्याच अनुषंगाने
जमासदी वस्तुतःच, " लोंढांत केंद्र अडकला, व तो बाहेर काढू लागले,
जमासदी ती जमासदी किती तरी लक्ष्य लक्ष्य होत जातो, तसें जमासदी
जमासदी वस्तुतःच जमासदी वस्तुतःच आहे. मला अगदीं कंटाळा आला
आहे. मला आणि जमासदी पक्षाचें कांहीही होणें; मला हें
जमासदी लक्ष्य लक्ष्य जमासदी उत्कट इच्छा होती आहे, जमासदी
जमासदी जमासदी किंवा जमासदी वस्तुतःच देखील नाहीं. दोरीपक्षाचें
जावें व जमासदी लक्ष्य लक्ष्य घेऊन जावें. माझ त्यांनीं मला माझें पेंच,
जमासदी बुद्धी, माझी उत्कट जमासदी व तू तिच्या जमासदी वस्तुतःच
जमासदी आहेच, हतकें मला ठेवावें, जमासदी पुरे. इ. इ. "

विस्वरकोटें मला त्या प्रसंगांचें त्याचें पक्ष कारण बटकादार
आहे. तो त्याच जमासदी, " विस्वरकोटेंची जमासदी जमासदी
जमासदी कधी होतों, व ती जमासदी वस्तुतःच ह्यापत्तेला होत. जमासदी
जमासदी ती जमासदी व गोडी लक्ष्य दिखत. त्याचें जमासदी
जमासदी कीं, जमासदी जमासदी जमासदी दिखत जमासदी, व मला
जमासदी जमासदी जमासदी जमासदी. " जमासदी जमासदी जमासदी
जमासदी जमासदी जमासदी होतें, व जमासदी जमासदी जमासदी
जमासदी जमासदी जमासदी जमासदी जमासदी, जमासदी जमासदी
जमासदी, व जमासदी जमासदी जमासदी जमासदी, जमासदी जमासदी, हें जमासदी

पण सर्वोत्तम महत्वाचे पत्र हे होते:—“ मनीन इंडिया बिलाने एक कलम असे आहे की, हिंदुस्थानचा कारभार करण्यासाठी ते सुप्रीम कौन्सिल नेमिले आहे त्याच एक समासद, जे कंपनीचे नोकर माहीत असावेकी कोणी तरी निवडायचा. बहुधा असा संभव दिसतो, किंवा बहुतेक असे ठरल्यासारखेच झाले आहे की, मी एकरुपेस्थान ती जगा मला देणार.

“ ही जागा फार फायद्याची आहे. ती अत्यंत मानाची व महत्वाची आहे. तिचा बर्‍याच पगार दहा हजार पौंड आहे. कलकत्त्याची ज्यांना पुरी माहिती आहे, व त्या इलाख्यांत जे अगदी जीमंत कुटुंबांमध्ये मिसळणारे होते, व मोठ्या हुद्याच्या जागा करित होणे, अशीं माणसे मला खात्रीपूर्वक असे सांगतात की, तेथे मला पांच हजारामध्ये मोठ्या भयक्याने राहतां येईल, व बाकीचा पगार व त्याबरोबर व्याज मागे टाकतां येतील. सारांश, अशा रीतीने वयाच्या ३९ व्या वर्षी ऐन उमेदीत पस्तीस हजार पौंड खिशांत टाकून, मला इंग्लंडास परत येतां येईल. यानेच ज्ञास्त संपत्तीची इच्छा मी कधी केलेली नाही.

“ मला पैसाची फार आवड नाही, व त्याबद्दल काळजीही नाही. पण दिवसानुदिवस जरी मला संपत्तीची उत्कंठा कमी कमी होत आहे, तरी ज्या ज्या माणसाला मोठे होण्याची किंवा दुसऱ्यांच्या उपवीगी पडण्याची इच्छा असेल, त्यांच्यापाशीं खाऊन पिऊन पुरेसी संपत्ति असणे किती जरूर आहे, हेही दिवसानुदिवस मला ज्ञास्त ज्ञास्त स्पष्टपणे कळून येत आहे. हल्लीं माझी स्वच्छ अशी स्थिति आहे की, सोंपयेंत मला नोकरी आहे, सोंपयेंतच मला सर्वजनिक कामेंत पडतां येईल. जर मी माझी सरकारांतली नोकरी सोडवी, तर मला स्वगृहाच पार्लमेंतांतलीही जागा सोडवी.

पाहिजे. कारण मला जमोदर जगलें पाहिजे, आणि मला उदरनिर्वाहार्थें लवचक काम हें मागें पें; आणि सम्बरीतीनें राहतां वेईल इतका पैसा मिळविण्याइतकें लिहिचें, आणि राज्यकारणांत जांग सोडून काम करचें, ह्या दोन्ही गोष्टी कोणासही लवचकें शक्य नाहीं. ह्या ठेकानामागें एडिंबरो रिझर्व्हा एकही ओळ मला पाठवितां आली नाहीं; आणि बरी मला नोकरी नव्हती, तरी माझ्यानें फारसें लिहिलें नव्हतें. एडबर्ग सुलभ्वा झालें 'न्यू मॅग्झीन मागाझीन' हें मासिक पुस्तक नुक्तेंच सोडून दिलें; आणि तें ह्या मुद्यावर कीं, तें चालविचें आणि पार्लमेंतांतील आपली कामगिरी बजावचें, ह्या दोन्ही गोष्टी लवचक नाहींत. कॅवेट झाल आपल्या 'रजिस्टर' कडे इतकें दुर्लभ करचें लागत आहे कीं, त्याची विक्री बहुतेक बंदच पडल्यासारखी झाली आहे. आतां, सम्य ग्रहस्थाप्रमाणें जर मला राहावयाचें असेल तर इहाँ मी लिहितों तसें लिहून चालवयाचें नाहीं; तर नियमानें व फ़दाबित् शेजच्या रोज वेत्सील, लिहितें पाहिजे. माझ्या ठेकानीच्या बळावर आजपर्यंत वर्षाची दोनशेंहून जास्ती रकम मला कधींच मिळालेली नाहीं. मला जर तुलांनें राहावयाचें असेल तर वर्षाचे पांचशेंहून कमी पोंड कधीं पुरवयाचे नाहींत. आणि बहुधा मला स्वतः व्यक्तिरेक आपली पुष्कळांचें पोषण करचें लागेल, असा संभव दिसतो. असल्या कुटुंबाची भावी स्थिति पूर्वीवेळांशीं जाला निराशेची दिसते.

“ कों, एकडे राजकीय कामासंबंधीही जाली मागी स्थिति काळजीचीच आहे. प्रधानमंडळांत हुकळी होण्याचा रंग दिसत आहे.त्यांचें सर्वांचें एक मत हीर्जन्तें झालें आहे. जी दुसऱ्या अंभरीं मनःपूर्वक चांगलों, मागी कणाची नोकरी जाणली

હવે મહિને દેલીઠી સ્થાનના સંભવ હતકા મલ્લ આદે કી, મલ્લ કોમ્પી જાણત પૌંડ રેલ દિલે, તર મી તેજમલ્લ તી કુચીનેં વિક્કન ઢાળીન. જર મી સહાય નોકરીકર ઘણીનેં, તર જલ અમી મીતિ ઘટતોં કી, તાલી રાજકારનાંસ ઝી આજ અમ્ આદે, તી માત્ર સમયેક. જોં જર મી આપલી જાગા સોજન દિલી વ વિકલ્લ સહાય જાગન મિલ્લખોં, તર ગેસ્વા તીન વર્ષાતે જે મી સાસગત સંબંધ બોધિકે આવેત, ત્વાંવેકી વધુતેક તોડાવે તાગતીક. ફક્તદાંત કાંઈ કાઢવાવેતોં, ગરિબી, અપ્રિયતા આણિ કુચા સંબંધાલી તાટાટૂટ સાણિયાવ મલ્લ માથ્યા પુરે કાંઈ દિસત નહીં.

“જા સર્વે અટકણાંતૂન સુટખ્યાના જર માર્ગ નસતા, તર મી વૈર્ષાનેં ત્વાંના તોંડ દિનેં અછતે. કોનારી માનસાલ સમ્વપનાનેં વ પ્રમાણિકપનાનેં તાગતાં જેવે નેદમીંત્ર જાવન આદે; આણિ મી જરી પમીટ મિશનમખેં અછતોં, તરી દેલીઠી મલ્લ પ્રસથ ધુઃખ હોઈ નવે, અલ્લ સંદોક્ષ કરખ્યાદતકી માનસિક લાખનેં મજાવાલી આવેત. જલ જા સંમાલ્લ ધોચ્યાંતૂન પાર પડખ્યાના માર્ગ અછેલ, તર તો સ્વીકારખ્યાલી મલ્લ રખ્ખા આદે. હી જી જાગા મલ્લ વધુતકરન મિલ્લખ્યાના સંભવ આદે, તી જર મી પત્કરિલી, તર એવે જે કુલ્લખા હોજન ટંડે શુરુ જાકે આવેત, ત્વાંતૂન મી કાંઈ વેઠલ સુટેન. મી જેમ્નાં પરત વેઈન, તેમ્નાં સર્વે ગોઠી સુલ્લિયત જાલેલ્લા અસતીક, રાજકીયકલાંવે નવે ઢેઠલ વતલેલે અછતીલ, આણિ નખા પ્રમાંલી ચર્ચી શુરુ જાલી અછેલ. નંતર એકદમ કોળતાદિ પલ. સોદસવાના કિંવા પૂર્વીંદૂન નિણલે વર્તન કેસવાના આરેખ મિરાકર ન વેતાં, પારિજે તલા કર્નનકમ અનુતરખ્યાલ ઠીક પહેલ, ફકલે માથ્યા કુટુંબાવેં વિપત્તીગાહન મલ્લ સંરક્ષન કરતાં વેઈલ; આણિ મી પરત વેઈ ન, તેમ્નાં પ્રમાણિકપનાનેં પોદમખ્યાલી જ્વલ્લ કર્ન વેઈન, કિંવા

इतका शीमेंत होऊन येईन कीं जन्म फल मी नार्दिककडेचा ड्यूक, किंवा वेस्ट मिस्टचा मार्किटच आहे ! आणि मला बोव्य कर्तव्याच्या मर्यादेतून टळण्याचा सोळभरीह मोह न होतां प्रत्येक सार्वजनिक प्रभावाचा संबंधानें वागतां येईल. हिंदुस्थानांत असतांना जीं कामें मला करावीं लागतील, तीं मोठ्या भ्रमांचीं नवून अत्यन्त लज्जान्वय अशीं असणार. त्या देशांत जें जें तुला किंवा जो जो भयका मिळ-
व्यासारखा आहे, त्याचा उपभोग मला घेतां येईल; जें, माझ्या मित्रांमध्यें किंवा एयल्या लोकांना माझा विचार पडून जावा इतके दिवस मला तेथें रहावे लागेल, असेंहि नाही.

“ मी आज जें तुला लिहिलें आहे, तें लार्ड ग्रे, दोघे ग्रांट वंधू, स्टुअर्ट म्याकेंझी, व जॉर्ज बार्बिंगटन, एवढ्यांनाचा माहीत आहे. चार्लस ग्रांट आणि स्टुअर्ट म्याकेंझी यांना राजकीय पक्षांची जेवढी माहिती आहे तेवढी दुसऱ्या थोडक्यांनाच असेल; त्यांचें मत असें आहे कीं, ही जागा जर मी नाकारिली, तर माझा वेडेपणा होईल; आणि तूं गेल्यानें जरी आझाल फार चुकल्यासारखें होणार आहे, तरीं असें आमचें मत आहे, असें ते मला सांगतात; आणि ते सांग. तात तें मनःपूर्वक सांगतात अशी माझी खात्री आहे. पण मला किती व्हाईट वाटणार आहे ! आणि एथून निघून जाणें हें जरी गहाळमणाचें काम आहे, व माझे कर्तव्य आहे असें जरी मी सम-
ज्जतां, तरी माझा देश व माझे कुटुंब धांव्यावर माझे इतकें प्रेम असतां हा वियोग माझ्यानें कसा सहन करवेल ! माझा हा काळ समझानाचा व सुखाचा होणें किंवा न होणें हें तुझ्यावर अवलंबून आहे. ही जागा माझ्या अंदाजामागे जरी मला देऊं जमके तर तूं मजबूतपणेच येशील किंवा नाही ! तुला मी केवढा त्याग कराय-
लाय सांगतो आहे हें मी जाणून आहे. कांहीं खळ घावेतो तुला

किती काळी व मोठ्याच बंधने तोडायी लागतील हे मी समजून
आमैं दिव्दुल्याच्या दरवाज्याक भयका, आणि त्या लकड्याक
घडक्याकें तू एक अन्नगव्य बाई बनून जाशील, त्याचे आनंदोत्सव
झाल्या मोहांत तू पडणार जाशील हे मला माहित आहे. तेव्हां तुलें
मन कळवतबाचें तर एवढें सांगूनच बळव्यालारलें आहे की, तू
अर. माझ्या कोकर जागीस, तर हल्ली मी तुजवर जितकें प्रेम करितों
त्यावेळें सांगल्यास, ज्यास्त प्रेम करावयास लागेन.

४४ " जार्ज बार्बिग्टन यास दुःखा आणि माझ्या प्रकृति संबंधानें
विचारून ठेविलें आहे. तो असें म्हणतो, दुःखाविषयी मला
बहुतेक सुखीच झुका वाटत नाही, व हानीविषयी तर सुखीच
वाटत नाही. स्त्रोवर, त्याचें एकदरित असेंच मला दिसतें की
तेव्हा हवेपासून दुख जितका जात होण्याचा संभव आहे,
तितकाच पायदा होण्याचाही आहे.

४५ " हे सर्व अगदीं अगदीं गुप्त आहे. तुला वाटेस तर हे पण
मार्गरेटच्या दाखविण्याची परवानगी आहेच; आणि मार्गरेटनें
पाहिजे तर एवढ्यांसा सांगावें; कारण नवऱ्याच्या कायदेशीर अधि-
काराविरुद्ध गुप्त तटें मी कधीं करीत नसलों. पण झांच्या पलीकडे
मात्र ही गोष्ट जातां कामा नये. बाबाल मी स्वतः कळविण्यापूर्वी
ही गोष्ट जर दुसऱ्याकडून कळली तर त्याला बार्बट वाटेक, व
वाटनें हे अगदीं रास्तच आहे. आणि हासंबंधानें जर किंचित्ही
बातमी माहेर पुटली, तर स्त्रीस बंधीक जेकांच्या संबंधानें माली
स्थिति खगरी करीशीच होऊन जाईक. हिंदवा "आश्रितमनें हा
नेमजुनीसंबंधानें अडचणी उत्पन्न होण्याचा बरी फारस संभव नाही,
तरी सुखीच नाही असें नाही. झणून थिरेकर जेकांनीं निघड
करण्याच्या, व राबानें ती फक्त करणाऱ्या अगोदर, ज्याला ही गोष्ट

आधींच गुप्तपणें कळविलेली नाहीं, अशा कोणाशीहि त्यातेंचानें जबाबदारि बोलण्याचा माझा इरादा नाहीं.

“आणि आतां मी लिहिलें आहे ह्याच शांतपणें विचार कर. तुला आपला निश्चय करण्यांत पूर्ण वेळ मिळवा असें जर मला वाटतें नसतें तर ही गोष्ट पूर्णपणें ठरे लोपयंत तिजकंकी मी तुलाहि लिहिलें नसतें. शिंदेस्थानची जर तुला अतःच जोकरी वेत असेल, तर माझा गैरहजिरीत ईश्वरदांतील तुली कसति जबाबदारी करण्यांत, व इतरांचे उपकार घेऊनच्या देवकी इतरांकर तुला उपकार करतां जावे अशी तुली स्थिति करझाल, मी होईल तेवढी तजवीज करून ठेवीन. पण माझ्या आंतुल्यांतील ह्या आशीर्वादाच्या प्रसंगी जर माझी लाडकी आई, मकरच्या तिचा प्रेमांचा जो पुरावा—जो दुःखकारक व त्रासदायक पुरावा—मी मजमत आहे, तो मज्ज देईल, तर मज वाटतें त्याबद्दल तिला फसतावा कराय अवगणार नाहीं. तिला मी मी प्रेमाची वाटलात, असा बऱ्याच खगलापासून काहीं बों दूर राहिल्यानें जें तिचें नुकसान होणार आहे, तें जर ज्यास ती आपल्या प्राणापेक्षांहि ज्यास भिन वाटते अशाच्या अमर्याद विश्वा-
कामें व प्रेमानें, भरून घेण्यासारकें असेल, तर ती खरीतच फसताच अवगणार नाहीं.

“आजरे माझी लाडकी माकंयेंटे ! तिला ह्याबद्दल फार बारीक पाहिले, माझ्या व्यवस्थे, तिचें मत वे, आणि तिची उत्तम जबाबदारी व जबाबदारीची बरा प्रेम ह्यांच्या योजनें की तिला मजकूर ती देखील तिच्या फारच्या आपण दोपेंदि घेऊं वा. फार फार लगीतं जमने पुढ-
च्या लोमवारी मी तेवें घेईन आणि माझी जटकाळ जाई. इलीच्या स्थितीत आपल्या स्वतःचंदांतील प्रसन्न (शिव तो कर्मजेंत उतरलाकर त्या देखीं-घेऊन जाणार होय) बांधूळ कराय जमने, मजकूर

कुमारस नम्मा कौशिकाने हुन्करास रामराम बोकावा, हे नो दिसेल, हिंदुस्थानमंतीस त्याच्या कामस प्रमिलंत घुरवाव होते. ह. ह. ”

हे पण कंदनाहून १० आयस १८११ रोजी त्याने लिहिले होते, व अर्थात ते आपली बरीच इना हीस लिहिले होते. ते त्याने लिहिले त्या वेळी त्याच्या मनाची स्थिति निरनिराळी व विचित्रच झालेली होती हे उपस दिले; व ते त्याच्या बहिषीने याचसे तेव्हा तिचेहि कलःकरण ललित झाले असेल व तिला आश्चर्य वाटले असेल, कलं संकट नाही. हल्ली त्या खेकांस हिंदुस्थान भितकें परिचित झालेले आहे, तितकें त्या वेळी नव्हते. हल्ली जशी पार्लमेंतचे सेशन संपल्यावरुन मंडळी हकडे पाव घेते, व पुढेंच सेशन सुरू होण्याच्या वेळारुपंत सर्व हिंदुस्थानस प्रदक्षिणा करून परती विजायतेच जाते, तसे तेव्हा नव्हते. हल्ली जशी सिमल किंवा कलकत्ता येथीस कौशिक सधेत ते आत्र संघ्याकाळी ठरेल त्याची चर्चा उघां लकाळच्या व्याहारीच्या प्रसंगी विषयतच्या खेकांस करता येते, तरी तेव्हा करता येत नसे. त्या गांवडे गांवांतील भटामिमुकांच्या कुटुंबांन व मध्यम स्थितीच्या गृहस्थांना होतकरु मुखस हिंदुस्थानीत नोंकरी मिळाली तर बरीच सपून हल्ली वाटते, त्यांनाच लोट वर्षांपूर्वी हा देश सपवे कोठचा कोना कोपन्यांतल, व रोम भाणि मृतु झांवे माहेर-पर सपून वाटे. त्या मुलीने वेस्तच्या पळीकडे परदेश पाहिल्य मगला, किंवा मली नदीरेळां ग्याल वंद किंवा बादली असा जलसंघ-नांतून कर्षी-प्रवात केळ नव्हता, तिला त्या लकाळ्याला कसाकित उरा मीहेनेह जसतीस त्याचा विचार मनांत घेऊन किती काळजी वाटली असेल झाली, ज्यांना हल्ली डोव्हरहून हुंकरास वेव्हास त्याच्या विमोही आठवटे जागत नाहीत त्यांना कस्यनाही करव्याक-कारणार पडेन. जया रिजतीत आहकच प्रिय नातेचार्दकांस नोव्हेहून निगानवारें झगले करेकरच त्यांच ओकटच निरोप.

देण्यासारखें असे; ज्याना आपण झुज सोडून जात आहों त्यांपैकी परत आल्यावर आपल्या हाडीस किती पडणार नाहींत, हे जर मेकले व त्याची बहीण झाले अगोदर कळलें असतें, तर केवळ्याहि ऐहिक कायद्यासाठी त्यांनी स्वदेशाचा किनारा सोडला असता की काय ■ प्रश्नच आहे. पण हानाची स्वकर्तव्याची कल्पना इतकी बळकट होती की, ह्या शंकांना व भीतींना ती डगमगाळी नाहीं; आणि ज्या स्वदेशत्यागास तिचा भाऊ तिच्या विना तोंड देण्यास कधी तयार झाला नसता, तो स्वदेशत्याग त्याबरोबर अनुभवण्यास ती कबूल झाली. तो तिचा निश्चय ऐकून निश्चित होताता मेकले संजान -संपत्त्याबरोबर लिक्चुरपूलस निघून आला; आणि आपणा दोघांना बाचण्यासाठी होरेस बालपोलची पत्रे आणि आपल्याल्लेच बाचण्यासाठी स्मॉलेटचे ग्रंथ बरोबर घेऊन, तिला एडिंबरो दाखविण्यासाठी पोहोचल्या तांच्यांत पावून साळता झाला. आक्टोबरच्या पूर्वी बोर्ड आफ कंट्रोलपुढें येऊन तो पुनः हजर झाला, आणि त्याचा पत्रव्यवहार पूर्वीपेक्षाही ज्यास्त बरेचवर, व ज्यास्त व्यावहारिक पण कदाचित् कमी विनोदी असा पुनः सुरू झाला.

ह्या त्यांच्या पत्रव्यवहारांत पुढील गोष्टी विशेष महत्त्वाच्या आहेत. ह्या वेळेस त्यानें बर सांगितलेल्या होरेस बालपोलच्या पत्रांवर टीकात्मक एक लेख लिहण्यासाठी तयार केला होता, याविषयी तो झगता; मी होरेस बालपोलवरचा निषेध आतांच पुरा केला; माझ्या आयुष्यातील मुलाच्या खणांपैकी ■ एक आहे. एक त्रासदायक काम पुरें झालें आहे. माझ्या मनावरचें एक ओलें निवाल्यासारखें झालें आहे. जर तो मला मुलाच वाचून दाखवावयाचा असता तर मला कांय अन्नद वाटझ असता, पण तो नेमिपरकले एकदम गेल्याच वाडिजे; हे पण मी संपविलें कीं त्यावेळेच मी तो आपल्या सुंदर हातांनीं ओल्या पेक्षांज नेऊन टाकीन. त्याच्यावर खेड्या हात झाल्यासाठी

मी आज बहाडेर कार बाजतां उठलें. इतर लोकांच्या खेळांवरून आसत व इतर बहुजनांचा पुष्कळ वेळां मतभेद पडतो, व त्यांच्या स्वताच्या खेळांवरून तर त्यापेक्षांहि आसत वेळां पडले. आणि झगून गेलें मत्त कदाचित् बुभीचें असेल; पण मला वाटतें हा वेळ फार उत्तम बरेल, पाहूं आपण काय होतें तें. पहिल्या आर्मा वेळ तयार करण्यांत मला फारच भम पडले; आणि दुसरा आर्मा मी फार सफाईनें लिहून टाकिला, आणि लोच मला फार आवडतो. ८. ९.

आपणांवरून जसें दिसतें की, प्रधानमंडळीच्या मनांत ही कौतिल्यची जागा झाला देण्याविषयी जरी फार होतें, तरी कंपनीच्या कांहीं डिरेक्टरांच्या मनांत नव्हतें. त्यांची अशी व्यवस्था झालेली होती की, हिंदिया बिल तयार करते वेळीं आपल्याला फार प्रतिकूल गेल. त्याच्या विरुद्ध मुख्यतः कंपनीचे चेअरमन व व्हाइस चेअरमन होते, पण ते इतक्यांत बदलले व नवे अधिकारी झाला अतुल असेच जाले. झामुळें त्याला जागा मिळेल किंवा नाहीं झाले बदल मुळीच हांका राहिली नाहीं.

त्यानें निघण्याच्या-अगोदर एडिंबरो रिझर्व्हा संपादकाशीं अशी व्यवस्था करून टाकिली कीं आपुणें हिंदुस्थानांत असतां तो मी लेख लिहील त्यावरून संपादकानें एकद पैसे न देतां त्यास वाटतील ती नवीं नवीं उन्म पुस्तकें पाठवून पावीं. आ त्याच्या सुचनेसंबंधानें नेरियरानें जुना संपादक जेम्सी याचा सल्ला विचारिला. त्यानें त्यासल्लें त्यास असें कळविलें कीं मेकालेची सूचना अगोदरी योग्य आहे, व ती करून करीतें हे संपादकाच्या फायद्याचेंच आहे.

हा जप्तर झालेला झाला मित्रांसच नव्हे तर प्रधानमंडळीलाही फार वाईट वाटलें; कारण त्याची फारमेंवांत व राज्यकारभारांत विक्रमी झालेली जागा भरून काढणें फारच कठीण होतें; वगळी.

त्यांनीं त्याच खुशाली निरोप दिला, कारण त्यांच्या बोवतेद्वारां त्यांचे किरायातीची जागा देण्याचें वा वेळीं त्यांच्या हातीं नव्हतें; आणि अनुप्य कितीही हुशार असला तरी तो जर करवा साकल पिल्ल असला तरी तो त्याच बालेमेंतां स्वतंत्रपणें काम करचें किती कठीण पडतें, एकाचा प्रसंगां त्यानें विशिष्ट वर्तन केलें असतां ते प्रसंगांत खुश करण्याकरितां व आपली नोकरी कायम राखण्यासाठीं, किंवा मर्यादा मोठी जागा बटवण्यासाठीं केलें असेल, असें लोकांचा वाटण्याचा किती संभव असतो, हा सर्व मोठी त्यांस भयान्य होत्या, कारण ते त्यांच्या भाव आले नाहीत; उलट त्यांनींच ही जागा त्यास दिली असें झटण्यास चाकल.

त्यांच्या मित्रांपैकी त्यांच्या जाण्याबद्दल ज्यास अत्यंत बार्ड वाटलें तो एलिस होय; व तो जाणार हें पाहून जिनें आपणास असत बार्ड वाटलें तें दाखविलें ती लेडी हॅलंड होय. हेरिअर बाल-बोलावरील मित्रांत त्यानें त्याबद्दल जो चांगला चावूक ओढिला सोळा त्याबद्दल तीस बार्ड वाटलें होतें, कारण तो हॅलंड मरण्याचा प्रकार हुना मित्र होता; तथापि जेव्हां तो तिचा निरोप व्याख्यास येला, तेव्हां तिनें मोठा 'सीन'च केला. मेकाले झगतो, "तीस वर्षी-दुर्मी ती जितकी तरुण व सुंदर होती, तितकी जर आजमितीस असती तर तिनें मला वेडच खाविलें असतें; माझ्या जाण्याबद्दल ती अगदीं वेड्यापिशाचाराचें करूं लागली; तिनें माझे हातकें गोडवे गाईले कीं ते मला एवढे चांगल्याची देखील काज वाटते; ती लडकी, चडपडली, मला काजवना, काजवना मेकाले कापून घेताजे. मला सर्व समजतें; तूं जेवल्या कुठेंचाल बघी कात जातेश. तूं त्याचें कारण देणारें करितोस. ते तुला नेहमीं काजवा येतल; तेव्हा तेकनांत तुलाभाच्या संवधानें त्यांनीं तुला काजवा येतल; वं जातो जेव्हा हिंदुराणांत पाठवीत जातेश ! " लेडी हॅलंडची प्रसंगां आज झाली

आजची एक ला वेळचें त्याचें विशेष महत्वाचें पत्र आहे तें लार्ड लाय्न्सडोननें छाप केलिलें होय. त्यामध्ये आपण ही जाण कां पत्कारितो आंचीं कारणें त्यानें कविस्तर दिलीं आहेत; तीं हानत मेकालेलें लिहिता पत्राच्याच घोरप्यावर सरसरी आहेत, झणून तीं प्रचें सांगत नाही. पण शिवाय लार्ड लाय्न्सडोननें जाण कौन येथील सभासदाची जगा मितविषाच्या कार्मी मदत करून छाप छान वर्वातच फसें पुढें आणिलें, व त्यामुळेच आजची स्थिति त्यास कमी आली, हें त्या पत्रांत फार कृतज्ञतापूर्वक त्यानें कबूल केलें आहे.

१८९४ च्या फेब्रुवारीच्या ४ व्या तारखेस त्यानें आपल्या ली-टर येथील मतदात्यांला निरोप घेतला. तथापि त्याचा पार्लमेंताशी संबंध अद्यापि दुटला नव्हता. त्या महिन्याच्या पहिल्या मंगळवारी पार्लमेंत भरलें. दुसऱ्या दिवशीं सेशन लाय्न्सपासून ज्यानें एवढ्या अवधीतच दोम भाषनें करण्याची संधि साधून घेतली होती, ती सोकोनेस मजक्या सुटीच्या दिवसांत हलचा प्रतिनिधि मि. हिल हा कांहीं बोलला होता तें सभेपुढें आणण्यासाठीं तिसऱ्यानें उठला. त्या राहत्याच आपल्या मतदात्यांना सांगण्यास दुसरे कांहीं अधिक सामलें न मुचलामुळे ती त्यास असं कोरून गेलीं होती कीं एक पेरिण सभासद, जो कीअर्शन विलाच्या (कायद्याच्या जोरावर देवांत शांतता राखण्याचें विल) प्रत्येक मार्गाबद्द मोठ्या दोडग-ईनें बोलला होता, व ज्यानें त्या विलाच्या प्रत्येक कलमाबद्द आपलें मत दिलें होतें, तो प्रधानाकडे जाऊन सगळ्याः “हा वि-याच्या एक अगुहि काढून घेऊं नका, नाहीं तर पेरिण एका भाषणासय देखील राहतां बाबकाचें नाहीं.” हा भाषणासंघानें प्रधानाचा प्रतिनिधि वा हद्दीनें सोकोनेसनें लार्ड लाय्न्सार्च वक्त असें हुटकुन विचारिलें कीं, हिल साहेबाच्या हा सगळ्यांत फय सय आहे

तैं संग्रह. लाई अस्वार्थ पावकून जाऊन त्या लेणीं ची त्यास स्फूर्ति
 झाली तद्दुनुरुप त्यानें ह्या प्रसंगीं वर्तन केलें; ती स्फूर्ति अशी होती
 कीं, ओकॉनेल आणि त्याचें प्रसिद्ध शिष्यमंडळ झोच्या तडाक्यात
 मरीच मि. हिल यास होतां होई तोंपर्यंत देऊं नये. ओकॉनेलनें
 झटलें तशाच प्रकारच्या निश्चित व ठरीव शब्द प्रचलनापाशीं कोणी
 येऊन बोललेला नाही. अनें लागून, हे लाई साहेब आजली असें
 बोलून गेले कीं, कांहीं ऐरिश सभासद उघड उघड ज्या प्रकारचीं
 भाषणे करितात, त्यापेक्षां “ भिन्न विचार त्यांच्या लाजरी, सभा-
 पणांत येत असतात; असें मानण्यास मला चांगला आधार आहे,
 असें जर मी ह्या प्रसंगीं प्रसिद्धपणे सांगितलें नाही, तर ती
 आपलें कर्तव्य केल्यासारखें हिणार नाही. ”

हे त्याचे शब्द मोठ्या उदार बुद्धीचे पण मोठ्या वेधेपणाचे
 होते. ओकॉनेल लागलीच उठला, व त्यानें त्यास विचारिलें कीं,
 तुम्ही ज्या ऐरिश सभासदांना अनुसंधून बोललां, त्यापैकी मी एक
 आहे कीं काय ? आणि लाई साहेबांनीं आश्वासनपूर्वक त्यास
 उत्तर दिलें कीं ‘ नाही. ’ इतक्यांत स्वीकारनें तें प्रकरण तेथच्या-
 तेथेंच विलविण्याचा प्रयत्न केला. पण तें अगोदरच वेतसाहेब
 केलेलें होतें. झणून निर्नराळे ऐरिश सभासद एकामागून एक
 उठले, व त्यांनींहि आपापल्यासंबंधानें तोच प्रश्न केला, व तेच
 उत्तर त्यांच मिळालें. शेवटीं शॉल उभा राहिला, व त्यानें अला प्रश्न
 केला कीं, ज्या सभासदांना अनुसंधून आपली सरदारसुद्धेबांचीं
 स्वारी बोलली, त्यापैकी मी एक आहे कीं काय ? लाई अस्वार्थनें
 उत्तर केलें. “ होय. आपण त्यापैकी एक आहां. ” शॉल ह्यानें
 “ आपला देश व आपला देश यां समस्त ” असें सांगितलें. ती,
 ज्या सभासदें सरदारसुद्धेबांना अशी बातमी दिलेली असेल त्यां

‘शुद्ध खेडे व निर्लक्षणाचें भाषण’ केल्लें आहे. व तो आगस्ती जसें झपाळा की, हा आरोप खरा करून दाखविण्याचें सरदारसाहेबांनीं आपस्वा शिरावर घेतलें आहे, अशी त्यांच्या भाषणावरून माझी समजूत झालेली आहे. नंतर मीग कामन्ससभेंत अशा कांहीं ‘सीन’ दाखला कीं तो त्या सभेस अत्यन्त लाजिरवाणा होय; सगळे फाजील वाहणे, आपल्या त्रीदास अनुसरून, पुढें घुसले; आणि न शोभणाऱ्या, न समजणाऱ्या, व कधींच संपावयाची नाहींशि भाषणाऱ्या-हमरी-सुभर्मांत तात्कालीन तास निघून जाऊं लागले. स्पीकरसाहेबांनीं शील्ल्य असें आश्वासन देण्याविषयी आज्ञा केली कीं, सभायज्ञाच्या बाहेर हा तेंटा मी नेणार नाहीं. त्यानें ही गोष्ट कबूल करण्याचें नाकारिलें, आणि त्याला शिस्तीप्रमाणें सार्जंट ऍट बार्म्स ह्याच्या ताब्यांत लाग-लेच दिलें. नंतर स्पीकरसाहेब लार्ड अल्यार्पकडे वळले, व त्याकडून त्यांनीं तेंच आश्वासन मागितलें. त्यानें पार्लमेंतास शोभेल अशा भाषेनें, मी शील यास दंडयुद्धास आव्हान करणार नाहीं झणून वचन दिलें. इतकें झाल्यावर हान्सार्डमध्ये (पार्लमेंतांतील संभाषणाच्या वेगळे एकंदर वातव्या ज्यांत दिल्या असतात अशी पार्लमेंताच्या अधिका-रांमार्फत प्रसिद्ध होणारी त्याच्या कृत्यांची वृत्त) सरळ भाषेंत पण हुबेहुब रीतीनें वर्णिलें आहे त्याप्रमाणें = मि. ओकॉनेल हा शेजारी बसणाऱ्या सभासदास कांहीं बोलला, तें पुष्कळ सभासदांस ऐकूं गेलें नाहीं. लार्ड अल्यार्प लागलांच उठला, आणि मोठ्या टाळ्यांच्या गजरांत व बऱ्याच रागानें त्यास अनुलक्षन असें विचारिता झाला कीं, प्रस्तुत सभासदानें जे हावभाव आतां केले, त्यांचा अर्थ काय ! त्याचें ओकॉनेलनें उत्तर दिल्यावर, सरदारसाहेब पुनः अशा कांहीं शब्दांचा उपयोग करते झाले कीं, त्यांचा असा स्पष्ट अर्थ झाला कीं, ओकॉनेलला ‘आव्हान’ करण्याचें जरी आपणास कारण

दिसत नाही, तरी त्याने आम्हांत केव्हांत ते जागरण्याचाहि आपला इरादा नाही. यामुळे सरदारसाहेबहि सार्जेटच्या स्वाधीन झाले. तथापि इतर सभासद जेवण्यास उठण्याच्या पूर्वी त्यांच्या कानावर अशी वार्ता आली की, आपल्या हद्दी सोक्त्यांनी स्वीकृतचें बोलणें घेवटी कबूल केल्यामुळे त्यांची अटकावांतून सुटका झाली आहे. हें ऐकल्यामुळे अर्थात् त्यांचें जेवण त्यांस व्हास्त गोड लागलें.

प्रस्तुत ह्या अडचणींतून निघून जाण्यास एकच मार्ग होता. फेब्रुवारीच्या दहाव्या तारखेस ह्या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी झणून एक कमिटी नेमिली; तिचे सभासद मोठे समजूतदार झणून ज्यांची कीर्ति होती, असेच निवाडिले होते. हिला यानें आपले साखिदार बलाविले. पहिल्या सक्षीपार्शी मुद्यांचें असे सांगण्यास कांहींच नव्हतें. दुसरा सक्षी मेकाले होता; पण त्याने एकदम ह्या कामाचा निकाल करून टाकिला; कारण त्यानें सांगून टाकिलें की, खासगी संभाषणामध्ये जो मजकूर आपल्या कानीं आला असेल तो सामने गैरशिस्त होय, असें मी समजतां; हें त्याचें झणणें कमिटीस इतकें पसंत पडलें की, त्यांनीं प्रत्यक्ष टाळ्या वाजविल्या. अशा रीतीनें शाहजवणाच्या एका वाक्यानें ह्या मूर्खच्या गोंधळाचा योग्य तो निकाल लागला. हिला साहेबाच्या लक्षांत आपली चूक आली. त्यानें जाणखी पुरावा घेऊं नये झणून कमिटीची विनंति केली; आणि पुनः कामन्सची सभा भरली तेव्हां अगदीं पक्षात्तापपूर्वक त्यानें आणिलेल्या आरोप मार्गे घेतला. खर्च अस्वार्थ झालेहि रात्री. लुशीनें कबूल केलें की, सामान्य माणूस ह्या नात्यानें मागे वळून वेढेपणाचें झालें खरें, व प्रधान या नात्यानें तर अस्त्यच वेढेपणाचें झालें; जाणखी तो असें झगला की, शील यानें आपण असें बोललें नाहीं असें झटलें तर तेंच खरें असें कबूल करणें हें मागे कर्तव्यच.

आहे.” तथापि ह्या कृत्यावरून शील ह्याच्या बदलचें आपलें मत ज्यास्त चागलें झालें आहे, अशा प्रकारचा ठसा त्याच्या ओल्यांच्या मनावर उठावा, अशा प्रकारचें स्वरूप त्याला कांहीं आपल्या माषणास देतां आलें नाही. शीलने ह्या दोन माष्यांबद्दल तिच्या तिच्या किमतीप्रमाणें आपली मान्यता दाखविली; आणि अशा रीतीने ह्या घाणेरक्या कामांचा निकाल लागला.

मेकाले निघतां निघतां फेब्रुवारीच्या १५ तारखेस लार्ड . लॅण्डस-जोन ह्यास लिहितो:—“ निघण्याच्या पूर्वी आणखी एकदा आपल्यास भेटावें असे माझ्या मनांत होतें; पण ह्या कामन्स सभेंतल्या मूर्खीच्या बाजारांमुळे मला तसे करतां आले नाहीं; तथापि आपल्याला दोन अक्षरे लिहित्प शिवाय मला इंग्लंड सोडणें बरें दिसत नाहीं. तुमचा माझा जो संबंध त्याचें मला नेहमी किती कृतज्ञतापूर्वक स्मरण राहिल, व तुमचे आणि तुमच्या कुटुंबाचे कुशलबुद्धा ऐकण्यास मी नेहमी किती उत्सुक असेन, हे एथे सांगण्याची जरूर नाहीं. आपला, इ. इ. ”

प्रकरण ५ वें.

हिंदुस्थानांतील कारकीर्द.

—:O.—

फा लमोय एथील विहग लोकांनीं आपल्या मेयरास-
हित येऊन त्यास भिंभप दिला, व त्यास परमे-
श्वरानें सुग्री ठेवून हजलदास सुरक्षित परत आणावें,
असें झटले, तेव्हापासून त्याचा जो सुखाचा व
जलदीचा जलप्रवास झाला त्याची फटाळवाणी एकतानता मोड-
ण्यास सांगण्यासारखे वाई एक झाले नाही. इकडे येणाऱ्या वर्षावर
त्या वेळी जशा प्रकारची प्रवासां मदळी सामान्यतः असे, तशाच
प्रकारची ह्या प्रमगाहि हां. हा त्या मदळीत फारसा मिसळला नाही;
ह्याची पुस्तके बरा की हा बरा. जेवणाऱ्या वेळीं इतरांनीं बोल-
ण्याचा काय प्रसंग येईल तो, बाकी त्याच्याशी ह्याचा एक शब्दहि
कधीं होत नसे. ह्याची बघीण मात्र मदळीत फार मिसळले. "तिने
सकाळीं स्त्रियांबरोबर पुस्तके व धर्मव्याख्याने वाचावी, व संध्या-
काळी पुसपांबरोबर नाचावं;— प्रवासांमध्ये मी फार आनंदाने एक-
सारग्या वाचांत होतो, व जसजमा मी जास्त वाची, तमतसा मला
ज्यास्त आनंद होई. ग्रीक, ल्याटिन, स्प्यानिश, इतालियन, फ्रेंच
आणि इंग्लिश द्विपत्री, चतुष्पत्री, अष्टपत्री, आणि द्वादशपत्री
ग्रंथांच्या ग्रंथ मीं पालवे वातले."

जूनच्या दहाव्या तारखेस तारु मद्रास येथें थांबले; आणि ज्या-
न्हासार्थी कायदे बनविण्याकरितां मेकालिची नेमणूक झाली होती, ते

याच्या प्रथम दृष्टीस पडले. प्रथम त्याला दिसला तो अर्थात् ज्याने बंदरावर घल्हावून नेले तो होईवाला होय. त्याच्या संबंधानें तो झणतो. " तो जेव्हां आमच्या ताबावर आला, तेव्हां त्याच्या अंगावर एका पिंवळ्या अणकुचीदार टोपीखेरीज कांहीं एक नव्हतें. दो आमच्या मधून इतक्या धटपणाने व अदबीने चालत होता की, तें पाहून व त्याचा तो रंग आणि त्याची ती दिगंबरवृत्ति ही अवलोकन करून मी हसतां हसतां मेजो. मागून दुसरे गृहस्थ आले, त्यांनी जी बातमी आणिली, ती बऱ्याच्या उलट. ह्या वेळीं लार्ड विल्यम बेंटिक हा गव्हर्नर जनरल होता; त्याची प्रकृति विघडली असल्यामुळे नीलगिरी पर्वतावर उटकामंड येथें ती सुधारण्यासाठीं तो आलेला होता. सरकारी काम विशेष महत्वाचे असल्यामुळे त्याच्या कौन्सिलची सभा तेथेच भरणे जरूर पडले; आणि ज्या अर्थी कौन्सिलचा दुसरा एक मेबर बगाल्यात गव्हर्नर जनरलच्या बदली काम करण्यास राहिलेला होता, त्या अर्थी इंग्लंडाहून नवीन कौन्सिलर येई तोपर्यंत कोरमच (सभेचे काम सुरूहोण्यास अवश्य लागणारी समसदांची संख्या) बनत नव्हते, झणून सत्वर निघून येण्याविषया त्याजकडून मेकालेस समान आले; आणि त्याची बहीण बगेबर असल्यामुळे तो मोठ्या पंचाईतीत पडला. कारण हिंदुस्थानात पाऊल ठेविल्याबरोबर व जून महिन्याच्या ऐन अमलात, तिला एकदम चारशी मैलांच्या स्थळप्रवास करावयास लावावे, हे त्यास बरें वाटना. बरें, तीस एकठी कलकत्यास पुढें पाठवावी, तर तीहि पंचाईतच. इतक्यांत सुदैवानें कलकत्याचा विशप विल्सन ह्याने पत्र त्याच्या हातां-
 ■ पडलें. त्याचा व ह्याच्या बापाचा स्नेह असल्यामुळे त्याने ह्यास आपल्याकडे उतरावयास येण्याबद्दल आग्रहपूर्वक लिहिले होतें. झणून ह्याला त्याच तर्वावरून पुढे कलकत्यास गेली, व विशपकडे

उतरली; लवकरच लेडी विलियम बेटिक हिची तिची ओळख होऊन ती हिच्यावर माया करू लागली.

इकडे मेकालला हिंदुस्थानांतल सगळेंच नवीन, झणून तें पाहण्यांत ता गार्क झाला, व त्याच्या बाह्यीच्या वियागाचे त्यास तितकें वाईट वाटले नाही. तो झणाला: "तीन महिने समुद्रावर घालविल्य वर जमिनीला पाय लागणे ह्यांतच एक मोठी मौज वाटते, पण अशा ह्या देशांत उतरणे झणजे किती तर्ग भरा ! काय ती पांढरी पागोटी, काय ते पायघोळ आगर ये, काय ती काळा कुळकुळात तोंडे ! तेथली झाडे देखील निराळी: वातावरणाला वास येतो तो देखील ग्रीष्मग्रहातल्यासारखा; आणि एथील शिल्पकाम एथील बनस्पती इतकें विलक्षण ! " या देशांतल प्रत्येक देखावा त्यास आनंददायक वाटला; तो देखावा स्वतः चांगला झणून, व त्याच्या चपल व माहितीने भरलेल्या मनात तेणें फरून पृष्ठळ आठवणा व कल्पना जागृत होत झणून. त्यानें किनाऱ्यावर पाय ठविल्याबरोबर जी १५ तांफाची सलामी झाली, त्यावरून देखील त्यास असे स्मरण झालें की, आपण इहं ज्या देशांत आलों, तेथे लढवय्यें व राज्यकर्तें झणूनच आपणाम राहिले पाहिजे.

मग्नस येथे उतरल्यानंतर नी गिरीस जाण्यासाठी एका आठवड्यानें तो निघाला: तेव्हा त्याजबरोबर पाल्मवीवाल्यासहित इक नोकर माणसं होती. ता रात्रीचा प्रवास करीत असे, व दिवसा ऊन टाळण्याकरिता विश्रांति घेत असे. या देशाबद्दल जे पाहिले ठसे त्याच्या मनावर उमटले, ते तो दिनचर्यारूपानें लिहून आपली बहीण मार्गरेट हीस पाठवीत असे. १५ ताम प्रवास केल्यावर तो अर्काट येथें येऊन पोहोचला, आणि तेथून हैसूर प्रांतांत शिरून बंगलोर येथें गेला, त्याच्या साहित्यिक श्रीरंगपट्टण पाहण्याची फार

प्रत्येकास माहीत आहे. खरोखरच, मला असे मानण्यास कारण आहे की, ज्या थोड्याशा मंडळीला थोडे बहुत तरी ग्रीक येतें आहे, त्यासर्वांचें मत याहून निराळें आहे—वाकी तें चुकीचें आहे ह्यांत संशयच नाहीं. ” अशा रीतीनें आमचा हा वाद संपला त्या राह-स्थानें मजकडे अशा मुद्देनें पाहिलें कीं, जणूं काय मी त्याला फार दुष्ट मानुस भासलों; आणि, माझी खात्री आहे कीं त्यानें इतक्यावेळांत एवढे शोधून काढिलेंच आहे कीं, जर टामसपैकी ‘टी,’ बाकिंमटनपैकी ‘बी,’ आणि मेकालेपैकी ‘एम्,’ हीं अक्षरें गाठून भाशें नांव तामिल भाषेंत लिहिलें तर त्यांतून ही दुर्दैवी संख्या निघेल. ॥

मेकालेच्या दुर्दैवानें तो जेव्हां निलगिरीला गेला तेव्हां पावसाळा होता. “ पाऊस जणूं काय पुरांनींच पडत होता. धुकें इतकें असे कीं १०० याडींच्या आंतलें देखील दिसण्यास मारामार पडे. सग-ळ्या महिन्यांत मला दोन तास देखील फिरावयास मिळालें नाहीं. ” तो कधीं त्रासावयाचा नाहीं, पण आतां त्रास लागला; आणि त्याच्या कोपस्थाना वेळ बालविण्याची त्याच्यासारखी साधनें (वाचन वगैरे) नसल्यामुळे ते तर उद्योगाविना अपणास टांगून घेण्यास तयार झाले. उदकामंड येथें नवीनच वस्ती झालेली होती; त्यामुळे पावसाळ्यांत वेळ बालविण्यास जीं इतरत्र साधनें असतात, तीं एथें अद्यापि तयार झालेलीं नव्हतीं. सभोवती जंगल झणजे मी झणत होतें; तेथें गेल्यास “ शान्टी हल्लींच्या पायीं सांपडून रुपयाएवढाले तुकडे हो-ण्याचा, व व्याघ्रमुखीं पडण्याचा, फारच संभव; आणि हीं जनावरे रानाचें मैदान सोडून येथें कां येतात झणाल तर इतके युरोपियन लोक ज्या कारणासाठीं हिंदुस्थानांत येतात तेंच कारण; एथें जें फर्दी मिळेल त्याच्या आशेनें तीं ही बार्ड ह्या कोसण्यास तयार

होतात. ” मग काय विचारतां ? आपण बरे, आणि आपली पुस्तकें बरी, अशा रीतीने त्याने तेथे दोन महिने काढिले.

सरते शेवटी लार्ड विलियम ब्रेटिक ह्याने त्यास रजा दिली, आणि पूर्वाच्याच थाटाने तो घाट उतरून लागला. निलगिरी उतरून खाली आल्यावर तो पावसाच्या व धुक्याच्या वासातून मुक्त झाला, व त्यास हायस वाटलें. त्या वेळी तो वर्णन करितो:—“एक तासभर घाटाखाली उतरल्यानंतर पाऊस आणि दग ह्यांतून आर्क्षी बाहेर पडली; आणि हेंसूचे मैदान आमच्या पुढे पसरलेलें दिसू लागलें; तें मैदान ह्याजे वृक्षांच्या पानांचा एक विस्तृत समुद्रच होता, व त्याच्यावर सूर्याचा चकचकीत प्रकाश पडलेला होता, सृष्टिसौंदर्याची जी ठरीव वर्णने आहेत तसली ओढून ताणून करण्याचा मला सवय नाहीं, पण खरोखरच माझ्या डोळ्यांत आनंदाचे ऊंच लागले. मी पाहिल्यांतून एकदम खाली उतरलो, व त्या विशाल खोल डोंगरांतून चालतच निघालो. दोन तासांत आर्क्षी मरासरी ३००० फूट खाली उतरली असे. रस्त्यावर जेथे जेथे नवे वळण लागे, तेथून तेथून खालच्या अमर्याद अरण्याचा काही तरा नवीनच तऱ्हेचा देखावा दृष्टीस पडे. हें जें जगाच्या उत्पत्तीपासून अस्तित्वांत असलेलें व सृष्टीनेच लावून दिलेलें विशाल जंगल त्याच्यामध्ये व आमच्या विलायतेमध्ये मुद्दाम हुशार माळ्यांनी दोभेसाठी तयार केलेली जी रांने त्याच्यामध्ये, जें साम्य दिसतें तें पाहून मी चकित झालों. डोंगरांच्या पायथ्याशी येऊन पोहोचल्यावर आमच्या नजरेस जे देखावे पडले, ते नंदनवनांतीलच की काय असा भास होई. असे गंगानुक्षिप्त वृक्ष मी कधी पाहिले नव्हते. पावसांत असे शकडें वृक्ष आमच्या डोळ्यांखातून गेले की, त्यापैकी अगदी लहान वृक्ष इंग्लंडांत जे विशाल ओक ह्यातून दाखवितात, त्यांच्या तोडीचे होते. ”

अशा रीतीनें मग्रास येथें परत येऊन कलकत्त्यास जाण्यासाठीं तो आगबोटीवर चढला, व वेळ जाण्यासाठीं ह्मणून पोर्चुगीज भाषा शिकू लागला त्याच्या अगोदरच किती भाषा अवगत होत्या, हें आधीं आलेच आहे. त्यां ही नवीन भर पडणार होती. त्याची नवीन भाषा शिकण्याची पद्धति त्यानें एके ठिकाणीं अशी वर्णिली आहे कीं, कोणतीहि भाषा शिकावयाची ह्मणजे त्या भाषेतील बैबल नात्कावयास मी अगोदर सुरवात करितो. अर्थात् सर्व भाषेतील बैबल एकच असल्यामुळे ते समजण्यास नवाशिक्यास सोपें पडतें; आणि त्याची विलक्षण स्मरण शक्ति, व तासच्या ताम वाचांत बसण्याची संवय ! मग काय विचारातां ! चार महिन्यांत तो नवी भाषा आपलीशी करून घेत असे.

पण यासमयीं त्याला पोर्चुगीज भाषा शिकण्यास फारसा वेळ मिळाला नाहीं. तारुं फारच आपाठ्यानें गेले, व त्याचे बंगालच्या उपसागरांत फाय ते आठ दिवस भोंडले, व पुढे हुगळी नदींत दोन दिवस. नेथें गेल्यावर आपला बहीण गव्हर्नर जनरलच्या बंगल्यांत राहिलेली असून खुशाल आहे. असे त्यास आढळून आलें; तेथें तो प्रथम उतरला, व दोड महिना त्यानें तेथेंच काढिला. नवंबरच्या १५ वीच्या सुमारास मेकाले स्वतंत्र राहू लागला, व जरूरीपेक्षां जरा ज्यास्तच सईल हाताने स्वर्च करूं लागला, कारण ही त्याला मेहमी संवयच असे.

ह्या वेळींच्या त्याच्या पत्रांपैकी अत्यन्त महत्वाचें झटले ह्मणजे त्याची बहीण हिचे कलकत्त्यास लग्नाचें जमले, ह्यासंबंधानें त्यानें दुसरी बहीण मार्गारेट हांस लिहिलेलें होय. तिच्यावर या वेळीं ज्याचें प्रेम जडलें, त्याचे नांव ट्रेव्हेल्सन असें होतें. त्याचें वय या वेळीं अवघें १८ वर्षांचें होतें. तो फार हुशार, फार प्रामाणिक, व फार

उझासी अंता माणूस असे, तो २१ वर्षांचाच असतां सर **एडवर्ड कोलब्रूक** ह्याच्या हाताखालीं दिल्ली येथें त्यास नेमिलें. कोलब्रूक हा फार हुशार व लोकप्रिय माणूस असे, पण लांच फार खाई. टेबलेंव्यस्ये यास त्याने आपली विद्या शिकविण्याचा यत्न केला. तो त्या मोहास पडला नाहीं, इतकेंच नाही, तर उलट त्याने त्याची कृणकृत्यें उघडकीस आणिलीं. त्या वेळा पुष्कळ लोक ह्यास शिष्या देऊ लागले, व याच्याशीं बोलेनासे देखील झाले; पण तो डगमग ये नाहीं. जेव्हां कोलब्रूकची चौकशी होऊन त्यास नाकरीवरून दूर केलें, व **गव्हर्नर जनरल** याजवर फार खुश झाला; व त्यांन यास पाहिजे तें **मान** झणून सांगितलें. यानें आपल्याकरितां कांहीं एक न मागता आपला भाऊ लष्करांत श्रोता त्याची बदती करण्यास सांगितलें; पण तो स्वकृतीनेच बदतीस पात्र झालेला होता. नंतर यास लाडें बॅटिकर्ने परराष्ट्रीय कामाचा अडर सेक्रेटरी नेमिलें, व तेंहि काम तो फार शिताफीने करूं लागला. मेकाले त्याजवर फार खुप झाला, व आ. पल्या बहिणीवर त्याचे प्रेम जडत आहेसे पाहून तो तीस सर्वांशीं योग्य वर जाणून, त्याच्या त्या प्रेमसंवादणीस व्यत्यय न आणतां त्यानें आनंदानें उत्तेजनच दिले; पण आतां आपली दुसरी बहिणीहि आपणास सोडून जाणार, हा विचार मनांत येऊन त्यास फारच वाईट वाटलें. त्यावेळीं तो आपल्या पत्रांत झणतो:—“मला स्वतःला काय वाटलें असेल हे सांगण्याची जरूर नाहीं. मी जेव्हां माझ्यापासून गेलीस, तेव्हाच माझे अतःकरण बहुतेक फुटलें होतें; पण त्या वेळीं माझी नान्सी (हाना हिचें लाडकें नांव) तरी होती; माझे चुसरे सर्व आत माझ्यापाशीं होते; माझे मित्र माझ्याजवळ होते, मी आपल्या स्वदेशांत होतों. आतां मला माझ्या मनाचा आधार, व आपलपोंटेपणानें ■ ‘मागल्यावेळींचें

समाधान ह्या शिवाय दुसरें कांहीं राहिलेलें नाहीं. पण मी कुरकुरत नाहीं. जें जे मी भोगीत आहे तें मी स्वतःवर ओढून आणिलें आहे. विचारशक्ति व अनुभव ह्यांच्या अगदीं उघड उगड सांगीची मी आवेहेलना वेली आहे. पांसा कसा पडेल ह्याचा अंदाज केल्याशिवाय मी आपले सुख पणास लाविलें आहे. मी बोरूवर टेंकलों आहे. मी वाळूवर इमारत उभारिली आहे; आणि, विशेषेकरून, मला अशी खबरदारी घेतली पाहिजे की, ती शिक्षा माझ्या पत्नीकडे दुसऱ्या कोणास भोगण्यास लागूं नये. इ. इ. ”

दुसऱ्या एका पत्रांत तो असें म्हणतो:—“ तिरसटपणा व संशय ह्या घुर्णकडे माझ्या मनाचा कल ज्यास्त ज्यास्त होत आहेसें मला वाटतें. माझी बुद्धि कायम आहे; आणि कांहीं वर्षें तरी तिच्यांत मी सर्वस्वी गर्क होऊन जाईन असें मला वाटतें. माझी ज्ञानतृष्णा कायम आहे, ती कमी झालेली नाहीं; ह्या उलट सर्व गोष्टी घडत आहेत, त्यांनीं ती ज्यास्तच बळकट होत आहे; सर्व युगें व सर्व राष्ट्रे यांच्यातील जीं उत्तम मनें त्यांच्याशीं संभाषण करीत वसण्याची माझी हौस; आपली वर्तमान परिस्थिति विसरून भूत, भविष्य, दूरचे, व कात्पनिक, असे जें असेल त्याच्याच सहसांत राहण्याची माझ्या आंगची शक्ति, हीं सर्व कायम आहेत. पुरूषें म्हणजे माझे सर्वस्व असें मला वाटूं लागलें आहे. मला जर आतां कोणी पाहिजे त्या रीतीचा आयुष्यक्रम अनुसरण्याची परवानगी दिली, तर युनिव्हर्सिटीमध्ये आदण जीं भव्य संग्रहालये पाहिलीं कीं नाहीं त्यांपैकी एकांत मी आपल्यास पुरूषें घेईन, आणि पुस्तक हातीं घेतल्याशिवाय जाग्रतावस्थेतील एकही तास घालविणार नाहीं. इ. इ. ”

ह्या वियोगापासून आपल्या भावांस हेणारें दुःख सधेल तितकें कमी करावें म्हणून ह्यानें नवऱ्यास असें सुचविलें कीं, आपण

सर्वांनी एकत्र राहिले; ह्या सूचनेस तो मान्य झाला, व मेकाले तर ते ऐकून आनंदितच झाला. पण अशा रीतीने त्यांचा आयुष्य नदीचा प्रवाह पुनः संथपणाने चालू होण्याच्या पूर्वी त्यास मध्येच एक विघ्न आले. जिला झणून (मार्गरेटला) मेकालेने पत्रे पाठविली होती तिला ती पोचण्याच्या पूर्वीच तिचे डोळे मिटले होते. ही दुःखकारक बाती हिंदुस्थानांत येऊन पोहोचली तेव्हां ती नूतन वधूवर बराकपूर येथे आपला हर्नामून (लग्नानंतरचा पहिला महिना) घालवीत होती. ती लागलीच कलकत्त्यास परत आली, आणि ह्या महत् दुःखाच्याच भरांत आपल्या भावाच्या घरी रहाण्यास त्यांनी सुरुवात केली; इकडे मेकाल सरकारी कामाच्या पुरांत आपले दुःख होईल तेवढे बडवून टाकण्याची खटपट करू लागला.

ह्या वेळी हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रांस कायद्याने पूर्ण स्वातंत्र्य नव्हते. बहुतेक किंवा सगळ्याच पत्रे इंग्लिश लोकांनीच चालविलेली असत. ते ह्या कायद्यास पारसे जुमानात असे नाही. पण त्यामुळेच तो कायदा रद्द करणे, व जे स्वातंत्र्य वर्तमानपत्रे वस्तुतः उपभोगीत होती ते त्यांस कायद्याने देऊन टाकणे, योग्य होतें. यासंबंधाने त्याने जी मिनिट लिहिली होती, तीत तो म्हणतो:—“मी जो कायदा काढून टाकावा म्हणून म्हणतो त्याच्यापेक्षा, योग्य म्हणून दाखविण्यास कमी क्षम्य अशा कायद्याची कल्पनाहि करता येत नाही. राजाधिकाऱ्यांची चाल नेहमी अशी असते की, जुलमी कायद्यांना देखील लोकप्रिय स्वरूप व नांव देऊन ते सुरू व्हावयाचे. पण वर्तमानपत्रांच्या संबंधाने हिंदुस्थान सरकारची वागणूक ह्या कडीच्या अगदी विरुद्ध आहे. राजकाय विषयांच्या बाबेला जबरदस्त नियंत्रणाने बांधून टाकणे ही नीति सम. जग्यासारखी आहे, आणि कदाचित् काही देशांत अशा राजनीतीला

शहाणपणाचींही झणतां येईल (जरी मला ह्याबद्दल बरीच संका आहे). पण सध्या आपणास ह्या प्रश्नाचा विचार कर्तव्य नाही. आमच्यापुढें जो प्रश्न आहे तो वर्तमानपत्रांस स्वातंत्र्य द्यावें किंवा नाही हा नाही, तर तीं स्वतंत्र असतां त्यांस तशीं झणावें किंवा नाही हा आहे. विनाकारण आपणास लोकांमध्ये अग्रिय करून घेणें हें कोणत्याहि सरकारचें शुद्ध वेडेपणाचेंच कृत्य होय..... तथापि हें आम्ही हल्लीं करीत आहों... हां गाष्ट सर्वांस कबूल आहे कीं, वर्तमानपत्रवाल्यांनीं प्रथम परवानगी घेऊन नंतर पत्र काढण्यास सुरुवात करावी, ह्याबद्दल जो हल्लीं आहे, त्या कायद्यानें सरकारच्या कोणत्याहि कृतींवर किंवा कोणत्याहि सरकारी कामदारावर ह्या तितका ताशेरा झाडण्यास किंवा त्याची हवी तिलकी निंदा करण्यास कोणासहि प्रतिबंध होत नाही. तरी 'छापण्याची परवानगी' हे जे शब्द आहेत ते जगावर कोठेंहि इंग्लिशामन असला तरी त्याच्या कानास अगदींच कडू लागतात.....आतां अशा प्रकारची मुभा असतां वर्तमानपत्रवाल्यांनीं हा कायदा काढून टाका झणून जी खटपट आरंभिली आहे ती शहाणपणाची आहे किंवा नाही, ह्याची चवकशी करण्याची आपणांस जरूर नाही. आपल्या ज्या प्रश्नाचा विचार कर्तव्य आहे तो त्यांनीं काय करावयास पाहिजे होतें हा नव्हे, तर आम्ही काय करावयास पाहिजे, हा आहे."

हा मुद्रणस्वातंत्र्यनियंत्रणाचा कायदा कायम ठेवण्याबद्दल काहीं-काहीं असें "कारण दाखविलें होतें कीं, तो नसला तर एकाचा झुठीण प्रसंगीं फार पंचार्हत पडेल. ह्यासंबंधानें भेकाले झणतो:—
■ विलक्षण धोका आल्यास त्याबद्दल विलक्षण खबरदारी घेण्यासाठीं विद्युस्थान सरकाराला जितकी साधनें दिलेली आहेत, तितकी जितकीही 'इसच्या कोणत्या सरकारच्या हस्तीं नसतील, ज्यांना

अर्च्या तासांच्या आंत एकत्र जमवितां येतें, ज्यांचें काम शुभ चालतें, व इतरत्र कायदे करण्याच्या कामाला ज्या नियमांचा माध होत असतो, व ज्यामुळे वेळ लागत असतो, तसल्या नियमांचें बंधन ज्यांस मुळांच नाहीं, अशीं पांच माणसें (एक गव्हर्नर जनरल, व त्या वेळचे त्याचे चार कौन्सिलर) एका बैठकीस असा कायदा पास करूं शकतील कीं, ज्याच्या योगानें हिंदुस्थानांतील प्रत्येक छापखाना बंद पडावा. ”

मेकालेंचें हें ह्मणणें कौन्सिलच्या इतर सभासदांस मान्य झालें, व मुद्रणस्वातंत्र्याची हिंदुस्थानांत १८३५ त स्थापना झाली. तें पुढें लार्ड लिटनच्या कारकीर्दीपर्यंत कायम होतें. पुढचा इतिहास सर्वास विदितच आहे. पण अशा रीतीनें जरी तो वर्तमानपत्रांच्या वतीनें एवढा लढला, तरी त्यांनीं त्यास शिष्या देण्यास कधीं कसूर केली नाहीं. ‘ पसल्या ’, ‘ सोदा ’, ‘ तोतया ’ इत्यादि शैलकीं विशेषणें ते त्यास देत असत. कधीं कधीं वर्तमानपत्रांतून ह्याव्यावर इतके हलकट हल्ले आलेले असत कीं, त्या दिवशीं वर्तमानपत्रें बहिणीच्या टेबलावर टेवण्याची सोय नसे. एकदा ‘ फ्रेड आफ् इंडिया ’ (कलकत्त्याचें स्टेट्समन व ‘ फ्रेड आफ् इंडिया ’ हेच तें बहुधा असावें) या सम्य पत्रानें त्यांना लाज आली तर पहावी ह्मणून त्यांच्या आर्टिकलांतून शैलकीं विशेषणें व शिष्या काढून एकत्र छापिल्या; पण निगरगट्टच ते, त्यांचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. उलट, असल्या अमंगळ शब्दांचा आपल्या पत्रास विटाळ होऊं दिल्याबद्दल या पत्रकर्त्यास मात्र बार्डिट वाटलें, व पुढें तो या फंदांत कधीं पडला नाहीं.

इतकें झालें तरी मेकालें कधीं डगमगझा नाहीं, किंवा वर्तमानपत्रांच्या संबंधानें जें आपलें कर्तव्य त्यांत त्यानें काढीचीही कस

केली नाहीं. उलट हें प्रकरण जेव्हां १८३६ सालीं विल्यम तेस डिरेक्टरांकडे गेलें, व त्यांस हा कायदा रद्द करण्यांत दाखविले- त्या मुत्सदीपणाबद्दल शंका आली, तेव्हां त्यानें पुनः स्वकृतिमंडनार्थ एक लांबलचक व मुद्देसुद्द मिनिट लिहून तिकडे पाठवून दिली. युरोपांतील व हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रांची स्थिति किती निर- निराळी आहे हे दाखविण्यासाठीं युरोपांतील वर्तमानपत्रांच्या शक्तीचें वर्णन करून हिंदुस्थानच्या वर्तमानपत्रांनिपयीं तो ह्मणतो:—“ हिंदु- स्थानांत वर्तमानपत्रे ही त्या दृष्टीने पाहतां फार दुर्बल आहेत. युरोपांतल्या वर्तमानपत्रांपेक्षां तीं फार कमी हित व फार कमी आहित करूं शकतात. ज्या अनिष्ट गोष्टी सरकारास एरवीं कधीं कळल्या नसत्या त्या कधीं कधीं तीं त्याच्या नजरेपुढे आणतात. सरकारी कामगारांवरही त्यांचा कधा कधा त्रिपरिणामी वचक असतो. राज्यकारभार शुद्ध राखण्याच्या कामां त्यांचा थोडासा उपयोग होतो. आतां कधा कधीं सरकारी कृतीस भलतेच स्वरूप देऊन, व आपल्या आश्रयदात्यांच्या मतांतील दुराग्रहांस उत्तेजन देऊन तीं कधीं कधीं लोकांचें मनांत थोडासा उत्क्षोभ उत्पन्न करतात हें खरें आहे, पण हे आश्रयदाते लोक फारच थोडे आहेत. इ. इ.”

कांही वर्तमानपत्रें मेकाले त्यांचा इतका हितकर्ता असतां त्याच्यावर इतकी तुटून कां पडत ह्याचें कारण निराळेच होतें. ह्या वेळीं कंपनीच्या तुलस्वांत जिकडे तिकडे कंपनीचीं कोर्टे असत, व कलकत्त्यासु एक ब्रिटिश सरकारचें हाणून सुप्रीम कोर्ट असे, व एक कंपनीचें सदर कोर्ट असे. त्या वेळीं ज्या दिवाणी कामांत एके पक्षकार युरोपियन असेल त्या कामांत त्यांना सुप्रीम कोर्टापुढें आपलें करण्याचा अधिकार नसे. इतरांचीं अपिलें कंपनीच्या सदर कोर्टापुढें येत. आतां मेकालेनें कौन्सिलपुढें अशी सूचना आणिली

कीं हीं अपिलें या पुढें सदर कोर्टापुढेंच यावीं. सदर कोर्टाचेही सर्व न्यायाधीश यूरोपियनच असत. तात्पर्य, त्याच्या सूचनेपासून कोणास कांहींच अपाय होण्यासारखा नव्हता. तरी याच्याबद्दल यूरोपियन वर्तमानपत्रांत इतकी चळवळ उडून गेली की, ती सूचना अमलांत आणणें किंवा न आणणें हा खरा खुराच फार महत्वाचा प्रश्न होऊन बसला.

यासंबंधानें मेकाले लिहिले—“सदर कोर्ट पसंत कां करावें याचें माझ्या मते मुख्य कारण हें आहे—कीं हिंदुस्थानांतील महाजन-समूहास अखेरपक्षां (अपिलांत) न्याय देण्यासाठी तें कोर्ट आपण स्थापन केलेलें आहे. जर तें त्या कामाला योग्य नसेल तर तें योग्य केलें पाहिजे. बरें, महाजनसमूहास न्याय देण्यास जर तें योग्य असेल तर, त्याच्या अधिकारांतून मूठभर रद्दवाशांकच (इंग्लिश लोकांस) आपण मुक्त कां करावें ? १८१३ च्या चार्टर आक्टा-मध्ये एकपक्षीयपणा व जुलूम ह्यांचा वास्तविकपणा मी नाहीं दृग्गणार—पण दिखाऊपणा, स्वचीत आहे. त्यामध्ये जो भेद केला आहे त्यावरून अशी कल्पना गर्भित होते की, हिंदुस्थानच्या नेटिव्ह्हांस पूर्ण न्यायापेक्षां कांहीं थोडेंसे कमी मिळालें, तरी त्यांची कांहीं गैरसोय व्हावयाची नाहीं, किंवा असे गर्भित होतें की, इंग्लिजांस पूर्ण न्यायापेक्षां कांहीं ज्यास्त मिळविण्याचा हक्क आहे. ज्या खटल्यांमध्ये इतर कोणासहि अपील करावयाचें असल्यास कंपनीच्या कोर्टाकडे जावयास भाग पडनें, त्याच खटल्यांत आम्ही आपल्या देशवांधवांस राजाच्या कोर्टाकडे जाऊं देणें म्हणजे कंपनीच्या कोर्टाची अब्रू कमी करण्यासारखेंच आहे. ह्या करण्यानें हिंदुस्थानांतल्या लोकांना आम्ही असें साहीर करितों कीं न्यायाचे दोन प्रकार आहेत; एक जाडा भरडा प्रकार, जो त्यांचे पुढे

म्हणून आम्ही समजतो. आणखी एक श्रेष्ठ प्रकार, जो आम्ही आमच्या साठी राखून ठेवितों. आमच्या उच्चतम कोर्टावर आमचा भरोसा नाही, असें जर आम्ही मुद्दाम दाखवू लागलों, तर त्यांचा तरी विश्वास त्यांवर असला, अशी आशा आपणास कशी करतां येईल ? ”

नंतर या विलास कोणते युरोपियन विरुद्ध आहेत, व ते बहुतेक बारिस्टर, वर्तमानपत्रांचे कर्ते वगैरे कसे आहेत, आणि लागवड करणारे वगैरे लोक त्यास प्रतिकूल कसे नाहींत, हें दाखवून मेकाले म्हणतो:—इंग्लिश लोकांची इंग्लंडांतली जी राजकीयविषयक भाषासरणी आहे, तीच त्यांची एथेही आहे. पण एकाच शब्दांनीं छंदन व कलकत्ता येथें पार निरनिराळ्या वस्तू व्यक्त केल्या जातात, हें कधीं विसरतां कामा नये. सार्वजनिकमत, स्वातंत्र्यप्रीति, वर्तमानपत्रांचें वजन, हीं वचने एथें आपल्या पुष्कळ कार्नां येतात. पण आपण ध्यानांत ठेविले पाहिजे कीं, ह्या ठिकाणीं सार्वजनिकमत म्हणजे ज्या पन्नास लाख लोकांमध्ये ते राहतात, पण ज्यांचें 'हेताहित, मनोवृत्ति, व अभिरुचि हीं सर्व अगदीं भिन्न आहेत अशा पांचशे इय्यजाचे मत, स्वातंत्र्यप्रीति म्हणजे त्या पांचशेना त्या पन्नास लाखांशीं पाहिजे तसें वागतां येण्याचें बंद व्हावें अतः इतकें कांहीं उपाय योजिले असतां त्या उपायांम ह्यांची अत्यन्त प्रतिकूलता; आणि वर्तमानपत्र म्हणजे ज्यांना त्या पांचशेंचाच आधार आहे अशीं, व ज्यांस त्या पन्नास लाखांच्या वतानें बोलण्यास कांहींच लायूच नाहीं अशीं. ”

ह्या मिनिटीत मेकाले असें म्हणून गेल्या होता कीं हा कायदा जर युरोपियनांस खरोखरच नको असता, तर त्यांनीं विशेष चळवळ करून घ्यायची; तरी कांहीं त्यांनीं केलेली नाहीं. हें त्याका

प्रतिकूल गेलें. कारण ह्या चालक लोकांनींही आपल्यास द्वाचनाव समजून लागलीच कलकत्त्यास सभा भरविली; तींत फारच हास्यास्पद व दांडगी भाषणें झालीं, य ह्या कायद्याविषय विलायत सरकारास व पार्लमेंतास अर्ज करावा, असें एकदाचें कसें बसें ठरलें. पुढें १८३८ च्या मार्च महिन्यांत ह्या आकटाच्या परिणामाबद्दल चव-कशी करण्यासाठी एक कमिटी नेमावी हाणून कामन्स सभेपुढें कोणी सूचना आणिली. पण मेकालेच्या जोरदार लेखणीनें ती हाणून पडली. त्याने असें लिहिलें होतें:—“मला वाटतें की, हा कायदा स्वतः चांगला आहे, व तो पास करण्यासाठी जी वेळ योजिली होती, ती चांगलीच होती. तथापि तो पास करण्यास अत्यंत बळकट कारण हाणजे त्याच्या उलट जो विरोध झाला त्याचें अंतःस्वरूप हें होय. ह्या विरोधवाद्यांचीं वर्तमानपत्रे दररोज असें हाणत होती कीं, इंग्रज लोक हे ह्या देशाचे जेते व मालक आहेत; त्यांची जात राज्यकर्ती आहे; ज्या कामन्ससभेचा अधिकार विलायतेंत कंपनीवर व हिंदुस्थानांत ग-हर्नर जनरल व त्याचे कौन्सिल ह्यांजवर चालतो, तिचे ते निवडणारे आहेत. ते आझांस असें सांगू लागले कीं, ब्रिटिश कायदे मंडळाचे जे हे घटक ते त्यांच्यापेक्षां हलक्या अधिकाऱ्यांनीं. केलेल्या कायद्यांनी कधीं बांधिले जाणार नाहीत. ह्या दोनशें किंवा तीनशें लोकांची ही निष्कायण ओरड ऐकून सरकार डगमगलें नाहीं, हें पाहून ते त्याच्या वर्तनास सार्वजनिक मताचा अपमानकारक रीतीचा तिरस्कार असें हाणू लागले. लुहानद्या गोऱ्या लोकांच्या श्रीमान् जमावास लागीं लोकांवर आह्मी औरावी करूं दिली नाही हाणून ते आझांस स्वातंत्र्यशत्रु हाणू लागले. ही त्यांचीं तत्वे विचारशक्ति, न्याय, ब्रिटिश सरकारची इश्ट, व हिंदुस्थानवासी लोकांचें हृदयमहित, ह्या सर्व गोष्टींच्या किती

विरुद्ध आहेत हें मला दाखवीत बसण्याची जरूर नाही. माझ्या संबंधानें मला इतकेंच झणावयाचें आहे कीं, हिंदुस्थानचा राज्य-कारभार जर ह्या तत्त्वांच्या धोरणानें चालावावयाचा असेल, तर माझे मनोविकार व माझीं मते ह्या दोन्हीं दृष्टींनीं मी असल्या कारभारांत आपलें कोणत्याहि प्रकारचे अंग ठेवण्यास अगदीं ना-लायक आहे, आणि माझी जागा करण्यास अधिक योग्य अशा एकाद्या माणसाच्या ह्वालीं ती मी जितकी लवकर करीन तितकें चांगलें.’

मेकालेच्या अभिरुचीचा व शिक्षणाचा माणूस अधिकारसंपन्न होऊन हक्के आला, व तो आला त्याक्षणींच आला, हें हिंदु-स्थानचें मोठें सुदैव होय; कारण, हिंदुस्थानच्या विद्यावृद्धांच्या संबंधानें ही कार महत्त्वाची वेळ होती. सार्वजनिक शिक्षणाची झणून जी कमिटी होती तिच्या सभासदांमध्ये कधीं सभेट न होणारा असा मतभेद उत्पन्न झालेला असल्यामुळें आज कांहीं दिवस पर्यंत शिक्षणाचें सगळें काम बंद पडल्यासारखें झालें होतें. कमिटींत दहा सभासद असत; पैकीं पांचांच मत असें होतें कीं, प्राच्य विद्यांना उत्तेजन देण्याची जुनी पद्धति आहे तीच तशी कायम ठेवावी, व तिचाच ज्यास्त विचार करावा. ती पद्धत अशी हाता कीं, संस्कृत, आग्नेयिक व पार्श्वीयन या भाषांच्या विद्यार्थ्यांस पगार द्यावे, आणि ह्या भाषांतून पुस्तकें प्रसिद्ध करुण्यासाठीं सदळ हाताने देण्या द्याव्या. दुसऱ्या पांचांचें असें मत होतें कीं, एतद्देशीय मुलांस प्राथमिक शिक्षण देशी भाषांतून द्यावें व वरिष्ठ शिक्षण इंग्लिश भाषेच्या द्वारें द्यावें. मेकाले हक्के आल्यावर त्याला या कमिटीचा प्रेसिडेंट नेमिलें; पण बरील मतभेदाचा सरकार निकाल करी तोंपर्यंत त्यानें तिच्या कामास

हातभार लावण्याचें नाकारिलें. १८३५ च्या जानेवारीच्या अखेरीस हा प्रश्न सुप्रीम कौंसिलपुढें आला; आणि फेब्रुवारीच्या दुसरीस कौंसिलचा सभासद या नात्यानें यानें त्यावर एक मिनिट लिहून ती कौंसिलपुढें ठेविली, तींत त्यानें इंग्लिश शिक्षण वा, असें जे कमिटीचे सभासद झणत होते, त्यांचें मत स्वीकारून त्याचें मंडन केलें होतें.

तो झणतो: “ प्रश्न काय आहे तें प्रथम आपण पाहूं. ज्यांना त्यांच्या जन्मभाषेत शिक्षण देतां येत नाहीं अशा लोकांस आपणास शिक्षण द्यावयाचें आहे. तेव्हां त्यांना कोणत्या तरी परकी भाषेचें शिक्षण दिलेंच पाहिजे. ” नंतर इतर परकी भाषांच्या मानानें इंग्लिश भाषेचें महत्त्व किती आहे, तिच्यांत अध्यात्मशास्त्र, नीति, राजकीय विषय, कायदेशास्त्र, व्यापार, इत्यादि शास्त्रीय विषयांवर कसे अनेक ग्रंथ आहेत, तद्वत्च गण, पद्य, वक्तृत्व, नाट्य, इत्यादि वाङ्मयात्मक विषयांवर किती नामी ग्रंथसंग्रह आहे, हें सांगून तो झणतो:—
 “ हिंदुस्थानांत राज्यकर्त्यांची बालण्याची भाषा इंग्लिश आहे; राजधानीच्या शहरांतून वरिष्ठ वर्गांतलें नेटिव लोक तीच भाषा बोलतात. सगळ्या प्राच्य समुद्रांतून व्यापाराची तीच भाषा झोण्याचा संभव आहे. ” नंतर दक्षिण आफ्रिका व आस्ट्रेलेशिया एथें इंग्लिशच्या नवीन वसाहती वाढत आहेत हें सांगून व तेथें इंग्रजांची माठीं राज्यें लवकरच बनतील, व हिंदुस्थानच्या त्यांच्याशीं निकट संबंध जडेल असें भविष्य करून तो झणतो:—“ आमच्या वाङ्मयाची वास्तविक किंमत किती आहे ती लक्षांत आणिली असतां व ह्या देशाची सद्यःस्थिति ध्यानांत आणतां, आपणास असें मानण्यास फारच बळकट आधार दिसतो कीं सगळ्या परकीय भाषांमध्ये इंग्लिश भाषाच आमच्या घटवर्षीय प्रग्रेस अत्यन्त उपयोगी ठरणार आहे. ”

नंतर एतद्देशीय भाषांतून इतिहास, भूगोल, ज्योतिःशास्त्र, वैद्यक इत्यादि विषयावर जे ग्रंथ आहेत त्यांची योग्यता काय आहे हें सांगून, व त्यांतील एतद्विषयकमते ज्या ज्या स्थळी युरोपियन भाषांतील ग्रंथांच्या मतांहून भिन्न आहेत तेथें तेथें त्यांतच चुकीचा अंश ज्यास्त आढे. ह्या सर्वसंमत गोष्टीवर हवाला देऊन, तो विचारितो कीं, इंग्लिश भाषा शिकविण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगां असतां ह्या भाषांच आपण शिकवीत रहावयाचें कीं काय ?

नंतर, आपल्या भाषेतील ग्रंथ शिकण्याच्या ऐवजीं दुसऱ्यांच्या भाषा शिकल्यानें फायदे वसें होताना, ह्याबद्दल तो इंग्लंड व व रशिया हीं दोन उदाहरणे देतो. तो विचारितो कीं १५-१६ या शतकांत इंग्लिश युनिव्हर्सिटींतून जर केवळ आंग्लेसाकसन भाषेतील नव्वरीच तेवढ्या शिकवून ग्रीक व ल्याटिन ह्या भाषांतील ग्रंथ भांडारास द्यावा असता, तर आज जी इंग्लंडची स्थिति आहे ती त्यास प्राप्त झाली असती काय ? रशियाबद्दलहि तो अशीच गोष्ट सांगतो. तो लणतो कीं रशियाची जी सुधारणा झाली तीस कारण तेथील लोक परकीय भाषा शिकले, व अशा रीतीने आपली ज्ञानवृद्धि करून घेऊन आपल्या भोळ्या समजुतीस रजा देते झाले, आपल्या आभरुचि उन्नत करून घेते झाले, आपल्या देशांत ज्ञानें आणि कला यांचा पाया घालते झाले, हेंच होय. अखेरीस तो म्हणतो:-“ पश्चिम युरोपांतील भाषांनीं रशिया देशास सुधारिलें. त्या भाषांनीं तार्तार लोकांचा जो फायदा करून दिला आहे तो त्या हिंदूंचा करून देतील याबद्दल मला मुळांच शंका वाटत नाही. ”

ह्या त्याच्या लावलचक व मुद्देसूद भिनिटीनें त्या प्रभावा एक दम आणि अखेरचा निकाल लागला. ७ मार्च १८३५ या रोजीं

कार्ड विलियम बेंटिक यानें असें ठरविलें कीं ' ब्रिटिशसरकारचा मोठा उद्देश पाश्चात्य बाह्य व पाश्चात्य शास्त्र यांचा हिंदुस्थानच्या नेटिव्होमध्यें प्रसार करणे हा असला पाहिजे; " प्राच्य विद्यांच्या सद्यापेकीं दांघे कमिटीतून निघाले; किंसेक नवे मेम्बर—नेटिव व यूरोपियन—नेमिले गेले; आणि मेकाले अशा उत्साहानें व लोचोणानें अध्यक्षाचें काम करूं लागला कीं, त्याचें मन त्या कामांत पूर्णपणें आहे. हें सावरून निर्विवाद रीतीनें दिसत आलें.

हे काम म्हणजे खुशालचदीचें नव्हतें. हिंदुस्थानसारख्या विस्तीर्ण देशाकरितां सर्व प्रकारच्या शिक्षणाचा क्रम ठरविणे, त्याचा पाया घालणे, व तो अमलात आणणे इतक्या गोष्टी कमिटीस करावयाच्या होत्या. हें जें काम त्याने अंगावर घेतलें होतें ते पुरें करण्यास त्या वेळीं साधने फार अपुरी होती. व्यवस्थित असें कामगारमंडळ अद्यापि अस्तित्वांत आलेलें नव्हतें. शाळाचे इन्स्पेक्टर नव्हते; मास्तर लाक तयार करण्यास ट्रेनिंग कालेजें नव्हती; म्यानेजर लोकांचें शत्रुभवसीर बोर्ड नव्हतें. ह्या वेळीं काय दोतें झणाल तर आपखुशीनें काम करणाऱ्या व कलकत्याच्या कमिटीशीच प्रत्यक्ष व्यवहार करणाऱ्या अशा जागजागी कमिटी होत्या. मेकालेने प्रसंग पाहून तदनुरूप वर्तन करण्यास आरंभ केला, आणि शिक्षण खात्याचा कारभार व त्यावर देखरेख ठेवणें हें काम मोठ्या उत्साहानें पण मोठ्या नियमितपणानें व मोठ्या खुशीनें तो करूं लागला. एक हुशार माणूस त्याचें काम पाहून म्हणतो:— 'चिडखोर स्वभावाचे असे क्रांतीवादी व हाताखालचे कामदार ह्यांच्याशी व्यवहार करताना मेकाले इतका मनमिळाऊपणा दाखवितो, आणि सारीक सारीक कामांचा इतक्या समजूतदार व छानदार रीतीनें निकाल लावितो, आणि शिक्षणखात्यासंबंधी किंवा शाळांच्या संबंधानें जे विकट

प्रथम पुढें येतील त्यांच्यातील अडचणीचा भाग इतक्या लुप्तरीतिनी काढून टाकितो, कीं आम्हाला तों हें काम इतक्या उत्तम रीतीनें करील, असा अजमास नव्हता. माणूस ज्या व्यवसायामागे लागला असेल त्याची किंमत तो किती मानितो, ही गोष्ट तें काम करतांना तो आत्मनियंत्रण किती करतो, व दुसऱ्यांशीं त्या संबंधांनें व्यवहार करतांना किती सहनशीलता दाखवितो, हें ह्यावरून बहुधा बरोबर समजते. मेकालेला जर ह्या कसाला लाविलें तर असे उघड दिसते कीं, पार्लमेतांतील आपली जागा, किंवा प्रधान मंडळांतील आपली नेमणूक कायम राखण्याकरितां त्यानें कधीहि घेतली नसेल इतकी काळजी हिंदुस्थानांत योग्य आणि टिकाऊ अशी शिक्षणपद्धति कशी सुरू होईल ह्या कामाबद्दल त्यानें घेतली. मोठ-मोठ्या शिक्षणविषयक सामान्यतत्वांपासून तो तद्विषयक बारीक सारीक गोष्टीपर्यंत निरनिराळ्या विषयावर त्यानें ज्या असख्य मिनिटी लिहिल्या आहेत त्या सर्वांमध्ये विशिष्ट आग्रह किंवा आवडी नावडी यांचा गंध देखील दिसत नाहीं; तर जो मनुष्य उपयोगी पडण्यासारखा असेल त्याची तब्यत राखण्याकडे, आणि जें जें साधन इह हेतुसाधक होण्यासारखे असेल त्याचा स्वीकार करण्याकडे, त्याचा कल सर्वत्र दृग्गोचर होतो.

तो किती बारीक सारीक गोष्टीकडे स्वतः नजर पुगवीत असे हे पाहणें असल्यास बक्षिसांकरितां कोणती पुस्तकें निवडावीं, बक्षीस-समारंभाने वेळीं मुलाकडून नाटकाचे वगैरे भाग करून दाखवावे किंवा नाहींत, दाखविल्यास ते कशा प्रकारचे दाखवावे, शाळांमधें गोल किती व कोणते आणावे, पुस्तकालये कशीं स्थापन करावीं, वगैरे गोष्टींबद्दल देखील त्याच्या मिनिटांतून उल्लेख आढे हें थ्यानंत आणार्हें,

देशी भाषांतून ग्रंथ करणारांस उत्तेजनार्थ कांही पैसे लावे, अशी कल्पना कोणी काढिली होती. त्यासबधानें मेकाले हणतो:—
 “एकाद्या भपेत वाझय तयार करण्यासाठी चार पाच असाबी भाळ्याने लावणे, ह्या मार्गाचा जगाच्या कोणत्याहि भागांत आजवर स्पर्शांग झालेला नाही, व पुढं कधीहि होणार नाही. माया ह्या वादत अमतात; रचना यावयाच्या नाहीत. आर्हा! हर्हा! ज्या मर्याचें प्रमण करीत आहे तो जरी मद अमला, तरी त्याचीचा आहे, आणि हिंदुस्थानच्या भाषांत चांगल्या पुस्तकांची भर पडण्यास आह्मांस त्याच मार्गावर अवलंबून राहिले पाहिजे. सुशिक्षित नेटिव्हांचा एक मोठा वर्ग आपण तयार करीत आहे. मरा अशी आशा आहे की, आणखी वीस वर्षांनी ग्रंथ रचनेचे उत्तम नमुने व परिभ्रमास शाल, यांत चांगले निष्णात असे शंकडो-शंकडो कां हजारो-नेटिव्ह दिस लागतील. त्याच्यामध्ये कांहीजण असे स्वर्गत निपजतील की, ज्याच्या अंगी यूरोपियन लोकांतले ज्ञान देशी भाषांतून व्यक्त करण्याची इच्छा आहे व शक्तिहि आहे. मला वाटते की, ह्या देशात उत्तम दर्जा वाढ मय उत्पन्न करण्याचा हाच काय तो योग्य मार्ग आहे.”

शिक्षणाच्या कामी मेकालेने हे जे श्रम केले त्यांची किंमत वाचकांच्या श्रेयस्वर लक्ष्यांत घेण्याकरिता असे सांगणें जरूर दिसतें की, हे श्रम त्याने आपस्वर्पानें शिरावर घेतले होते, व त्याचद्वल त्याला दमडीहि मिळत नव्हती. अशाच प्रकारची आणखी एक कुकाची कामगिरी त्याने हिंदुस्थानची केली; ती कामगिरीहि हिच्या इतकीच टिकाऊ व हिच्या इतकीच महत्वाची होती. १८३३ च्या कायद्यांत एक कलम असें घातलें होते की, हिंदुस्थानांतील कंपनीच्या मुक्तांतील कायदेकानू व त्यांची अंमल बजावणी ह्यांची

चवकशी करून त्यांत शक्य ती सुधारणा करावी; त्याप्रमाणें एक कमिशन नेमिले, व त्याचाहि अध्यक्ष त्याच्याच सांगीवरून मेकालेस यासच केले. हें नवे काम त्याने शिरावर घेऊन पार मारिले. नाहीं तोंच त्याने एक अशी सूचना पुढे आणिली की, जिच्या स्वीकार केल्यानें सगळ्या हिंदुस्थानासाठीं एक क्रिमिनल कोड तयार व्हावे. त्याने असें सुचविलें होतें की, “हें कोड एतत्संबंधी हल्लीचे जे कायदे व बहिवाटी आहेत त्यांची ती केवळ गोळा भेरीजच असू नये, तर कमिशनला योग्य वाटतील अशा सर्व सुधारणा त्यांत गावून दिलेल्या असाव्या. ते तयार करतांना दोन मुख्य तत्त्वे ध्यानांत ठेवावी—होईल तितक्या कमी त्रासाने अपराध प्रवृत्ति कमी करावयाची हे एक तत्त्व, आणि द्रव्य व वेळ वाचव्या होईल तितक्या थोड्या खर्चानें आरोपांतील सत्य काय, तें कळून यावें हें दुसरे तत्त्व.”

ही त्याची सूचना, सरकारनें मोठ्या उत्सुकतेनें, मान्य केली, आणि कमिशन त्या उद्योगास लागले. त्या उद्योगाचे फळ, हिंदुस्थान सरकारासारख्या अत्यंत व्यवहारदक्ष व काम करून घेणाऱ्या सरकारास जितकें लवकर मिळावेसे वाटत होतें, तितक्या लवकर ह्मणोचर झालें नाहीं. त्यामुळे जस्टिनियन (प्रसिद्ध रोमन कायदेशास्त्रज्ञ) च्या वेळापानून कायद्याची कोडे तयार करण्याचें काम आजपर्यंत ज्यांनीं ज्यांनीं केले आहे, त्यांना त्यांना ती तयार करण्यासुद्धां जो वेळ लागला, त्या मानाने आमचा हा विरल ह्मणजे प्रत्यक्ष तयार आहे, असें मेकालेस स्पष्ट करून दाखवावें लागलें.

कमिशनच्या मेवरापैकीं दोघांना आज्ञासुद्धें किंवा इतर काय-
णांसुद्धें कमिशनच्या कामास विशेष मदत कशी करतां आली नाहीं,
व सर्व कामाचा बहुतेक बोझ आपल्यावरच कसा पडला हें दाखवून,

जेकाले झणतोः—“ ज्या कामांत आम्हा गुंतले आहो त्याचें महत्त्व किंवा काठिन्य ज्यांस माहीत नाही अशा लोकांस कोड हें भाषणा-प्रमाणें एकदम बोटून दाखवितां किंवा एकाद्या मासिकांतल्या निबंधा-प्रमाणें सपाट्यानें लिहून टाकतां कां येत नाही याचें आश्चर्य वाटतें. पण मला असें कबूल करण्यास मुळांच लाज वाटत नाही कीं, ह्या कोडाच्या कित्येक भागांवर कित्येक महिनेच्या मद्दिने मला घालवावे लागले आहेत; त्या भागांचा एकंदर नमुना मी दहा किंवा बारा वेळां बदलिला आहे; त्यांमध्ये प्रांभाचा एकहि शब्द जशाचा तसा इल्ली राहिलेला नाही; आणि ते भाग अजून तरी असावे तसे झालेले वाटत नाहीत. अज्ञान लोकांची पोकळ जिज्ञासा तृप्त करण्यासाठीं मी आपल्या कामांत खचीत धाई करणार नाही. जें काम चांगलें होण्यावर लागो लोकांचें दितादित पुष्कळ वर्षपर्यंत अवलंबून राहावयाचें आहे, ते करण्यांत गुल्लेच्या लोकांनीं अशा लोकांच्या ओरडिची बिलकुल पर्वा करतां कामा नये. असल्या कामाच्या महत्वाच्या दृष्टीने पाहतां कमिशनवर होणारा खर्च हा काहीच नाही. कमिशन असल्यापासून जो वेळ लोटला आहे तो त्याचे काम ज्या कालावधींत हिंदुस्थानांत बरें किंवा वाईट उत्पन्न करणार आहे, त्या कालावधीच्या मानानें काहीच नाही. ” नंतर त्याने नेपोलियननें इतके कायदेशास्त्रज्ञ लाविले असतां त्याचें कोड तयार तयार होण्यास ७ वर्षे कसां लागलीं, व इंग्लंडांत असलीं कामें किती मंद चालतात, हेहि दाखविले आहे.

ही भिनिड स्थाने २ जानेवारी १८३७ रोजी खरबडी, आणि वर्ष पुढें होण्याच्या पूर्वीच कोड मजिद झाले. त्याच्या स्थाने भी पूर्णिका जोडली होती, तीत स्वष्टीकरणार्थ एकंदर १८ टिपणें घातलीं होती, व प्रत्येक टिपण झणजे एक निबंधच होता. हें कोड

अत्यंत वाचनीय आहे; कारण त्याच्यात जी उचाहणे लपून दिलेली आहेत ती इतिहास, वाङ्मय व रोजच्या व्यवहारांतल्या गोष्टी, यांपैकी वाढलेली आहेत.

ह्या कोडाच्या संबंधाने व मेकालेच्या यांतील अंगण्या संबंधाने प्रसिद्ध कायदेशास्त्रज्ञ फिट्ज् जेम्स स्टीफन हा म्हणतो:—त्याने मेकालेचें हे मोठे काम इतकें धिड्दाईचें व कल्पकपणाचें होतें कीं, तें एकदम मान्य झालें नाहीं. त्यानें जेव्हां १८३८ त हिंदुस्थान सोडले, तेव्हां तो पीनलकोडाचा केवळ मसुदा होता. त्याच्यामामून जे त्याच्या हुद्यावर आले, त्यांनीं त्याजवर २२ वर्षेपर्यंत खजना केल्या. तीं वर्षे झणजे लढाया व लढायाच्या बातम्या यांनीं भरलेलीं होती नंतर १८५८ चें बंड झालें, तेजेंकरून एकेंदर जुनी शिस्त मोडून पडली.....कायदेकानूवर बंडाचा परिणाम स्पष्ट दिसतो. क्रिमिनल प्रोसिजर कोडाचा कायदा १८५९ त पास झाला. पीनलकोडाचा कायदा १८६० त पसर झाला, आणि १ जानेवारी १८६२ रोजी तो अमलांत आला. तो पास करण्याचें श्रेय सर बार्निस् पीकॉक हास दिलें पाहिजे. मसुदा व कायदा हीं दोन्ही त्याच्या त्याच्या कर्त्यास फारच भूषणास्पद आहेत.पीनलकोडाच्या संबंधानें मला ज्या गोष्टींचा अत्यंत अखंबा वाटतो ती ही की, त्यावरून मेकालेस इंग्लंडच्या फौजदारी कायद्याचें जे विलक्षण ज्ञान दिसून येते, ते त्यानें वकिलीचें काम किती अल्प केले हातें ह्याचा विचार करतां, त्यास प्राप्त झालें कसे ? एकाद्या गोष्टीच्या एकदम मुळाशी कसे जावें, व भुंसापासून दाणा निराळा कसा वाढावा, ही देणगी त्यास विलक्षण तब्येची प्राप्त झालेली असली पाहिजे.....”

आतां मेकाले कलकत्त्यास होता तेव्हां त्याची सामान्य देणगी

कधी असे ह्या विषयीं दोन शब्द सांगूं. सामान्य आंग्लो-हिंदियन पुष्पांचा असा प्रघात असतो कीं, सूर्योदयानंतरचे दोन तास सोंब्यावर बसून बाहेर फिरण्यांत घालवावयाचे व झिर्यांचा प्रघात असा असतो कीं, रात्रीची झोपेत जी उणीव पडली असेल ती भरून काढावयाची. मेकालेचा प्रघात हे दोन तास हातांत पुस्तक घेऊन बंगल्या समोवतालच्या बागेत हिंडून रहावें, असा असे. अशा रीतीनें हा बाबीत असतां रोज सकाळीं नेमल्या वेळीं खाव्या वाळ-माचीनें तेथें यावें, आणि सकाळीं चहावरोबर जी भाकर हा खात असेल तिचे तुकडे कावळ्यांस घालण्याची कर्मणूक करावी; हा विधि चालला असतां सरासरी तिच्या एवढ्या त्या काकांपामुन तिचें संरक्षण करतांना ह्यास पुंरपुरमें व्हांव. कारण त्या काव-ळ्यांनीं ओटीच्या पायरीवर ती बसली असतां ह्या तुकड्यासाठीं तिच्याभोंवतीं सारखें नाचत व खडन असतें. नंतर उन्हे होऊन ती थरांत गेल्या झणजे त्यानें स्नान, पोषाक, ह्या कामास लागवें आणि नंतर न्याहारी करावी.

ह्या विचशीं सुप्रीम कौन्सिलाची किंवा कायदेकर्मगणची बैठक जसेल त्या दिवशीं अर्थात् त्याला आपला दिवस घराबाहेर खर्च करावा लागत असे; पण एरवीं त्याने आपले कायद्यासंबंधाने लि-हिवावाचण्याचें व शिक्षणखात्यासंबंधी सर्व काम आपल्या पुस्त-कालयांच्या निवांत जाग्यांत करीत बसावें. कधी कधी भेटी परत करण्यति त्याची सकाळ खर्च होत असे; पण हा रकम तो फार नाजुकानें करी हे सांगतवयास नकोच. ह्या संबंधाने तो म्हणतो:—
“सुदैवानें एथल्या लोकांस हतका उद्योग असतो कीं ते फार क्वचित् ‘घरी’ असतात. (यूरोपियनांची अशी चाल आहे कीं ते कामास असले किंवा त्यांस कोणाम भेटवयाचें नसलें झणजे

बरीं असले तरी नाही, झणून वर्दी घावयास शिपायास सांगून ठेवितात. ही चाल सर्व विश्रुत असल्यामुळे त्याबद्दल कोणास राग येत नाही, किंवा त्यांत खोटपणाचाहि कांहीं अंश ते मानीत नाहीत.) बरोपदशक खेरीज करून बाकी सर्व लोक कोठें ना कोठें तरी उद्युक्त कामांत गुंतलेले असतात, त्यामुळे आपली काई टाकिलीं झणजे काम भागतें. पण हे पाद्री गृहस्थ मात्र दोन प्रहरीं नेहमीं बरीं असावयाचें; उताणे पडलेले, न्याहारीबद्दल कुरकुर करणारे, टिफिणीचा वाट पहात बसलेले, आणि लेमोनेडसाठीं आरडाओरड करीत रहाणारे.” मधल्या फराळानंतर तो मिसस ट्रेव्हेल्यनशीं तिच्या फायद्यासाठीं ग्रीक ग्रंथांचें भाषांतर करीत किंवा फ्रेंच वाचीत बसत असे. स्यास्ताची वेळ नजरीक आली, आणि बारा सुटला, झणजे तो आपल्या बहिणीबरोबर हुबळी नदीच्या तीराजें गाडीतून फिरावयास जाई, आणि नक्षत्रें चमकू लागलीं झणजे परत येई. नंतर मग मुख्य भोजन व्हावयाचें, व त्या वेळीं पुष्कळ वेळां बरीच मंडळी बोलावलेली असावयाची. हे ठराविक भोजनसमारंभ त्याच बुर्कीच आवडत नसत. तो झणतो:—ह्या भोजनांपेक्षा अधिक मींस दुसरे कांहींच नसेल. जो तो आपल्या शेजारच्या माणसा. पलीकडे दुसऱ्या कोणार्शी बोलावयाचा नाही. संभाषण झणजे अगदीं ठरीव मित्र असवयाचें. आणि ज्या अर्थी मला नेहमीं अत्यंत मोठ्या पदवीच्या—झणजे जमलेंच्या मंडळी पैकीं अत्यंत वृद्ध, अत्यंत कुत्सित आणि अत्यंत गर्दिष्ट अशा—बाईच्या शेजारीं बसवें लागतें, त्या अर्थी इतरापेक्षां माझी दना फारच जास्त होत.”

या वेळीं त्याचे मुख्य मित्र झटले झणजे कलकत्याचे चौक जस्टिस सर एडवर्ड रायन, त्याचा जुना मित्र जस्टिस माल्किन, लॉक मिशनचे सभासद ब्यामरन व म्हाझिऑड कंपनीच्या वृद्ध

नोकरां पैकीं म्याकनाटन. व तरुण नोकरांपैकीं म्यागलस, कॉल्विन, व जॉन पीटर ग्रांट हे असत; ह्यांना तो स्वस्थपणानें जेवणास बोळावीत असे. प्रत्येक शुक्रवारी ही मंडळी ह्याच्याकडे न्याहातीस यावयाची; आणि लॉकमिशनचें त्या आठवड्यांत जेवढे काम झालेलें असेल, त्यांतलं मुद्याच्या प्रत्येक गोष्टावर चर्चा करीत बसावयाची; आणि जो जो मुद्दा निघेल त्याच्यावर कापद्याच्या संबंधानें, इतिहासाच्या संबंधानें, राजनीतिविषयक आणि व्यक्ति-विषयक अशा भाषणाचा असा कांहीं पूर यावयाचा कीं, चढाचे पळे रिकामे होऊन दोन प्रहर होण्याची वेळ आली, तरी मंडळी बसलेलीच; नंतर मग आफिसांत कामें तुंबलेली आहेत, व कागदाचे ढिगारे बाटत आहेत; ह्याची आठवण होऊन, कससंख धाडून, प्रत्येकानें आपापल्या हर्षासाचा रस्ता घरावयाचा.

अशा रीतीनें जरी ह्याचा कलकत्ता येथें आयुक्रम चाललेला होता, तरी त्याला स्वदेशीं केव्हां जाईन असे बरचेबर फार वाटे. तो लिहितोः—“इंग्लंडास येण्याकरितां मी किती कुरतों आहों. आणि हा देशत्याग जरी मी बऱ्याच रीतीनें सहन केला आहे, तरी तो मला किती कडू वाटतो, हें तुझांस (बहिर्णीस) सांगू यास मजपाशा शब्द नाहीत. मला असें वाटतें कीं, जणू काय आपल्या देश पुनः एकदा पहावा व मरावें ह्या खेरीज मला दुसरी कोणती इच्छाच नाही. मी तुझाला खात्रीनें सांगतों ■ देशत्याग झणजे हलकी गोष्ट मुळांच नाही. ज्याला त्याचा अनुभव नाश, त्या माणसाला त्याचा बरोबर अंदाज करतां येण नाही. आयुध्यक्रमाच्या सर्व संघर्षांची पूर्ण क्रांति; बहुतेक प्रत्येक शुना मित्र व ओढखीचें मरणस बांधी लाटातूट; वनवासी व त्याच्या सर्व प्रिय गोष्टी ह्यांच्या-मज्जे १५००० मैल पसरलेल्या महोदधि; हें सर्व मला तरी फार

जड जाते. कितीही द्रव्याच्या किंवा अधिकाराच्या खलचीने हें संकट आपल्यावर पुनः ओढून घेण्याच्या मोहांत मी खचीत पडणार नाही. इ. इ. ”

तथापि असेल त्यातच आनंद मानून ध्यावयाचा असा यान्ना स्वभाव असल्यामुळे, ह्यापेक्षाहि धाईट ठिकाणीं आपल्यास जावें व्यगले नव्हतं, त्याबद्दल समाधान मानण्यास तो नेहमी तयार असे. उदाहरणार्थ, गेल्दंतींत एका मित्रास लिहितांना तेथील दुःखांचे वर्णन करून तो म्हणतोः—आह्माला ह्या देशांत दुःखांचा आमचा बऱ्या भोगावा लागत आहे हें खरें आहे. वर्षांतून चार महिने आह्मी भाजन निघत असतो, चार महिने शिजून निघत असतो, आणि बाकीचे चार महिने साधल्यास आह्मी पुनः थंड व्हावें एतदर्थ आह्मास दिलेले असतात. ह्या वेळीं ऊन भट्टीसारखे प्रज्वलित झाले आहे. पावसाच्या छोट्यांनी मुरून गेलेल्या जमिनीतून, ओल्या घोगडीतून जशी वाफ निघावी, तशी निघत आहे. समोवर्ती सवन झाडझाडोचा कुजत आहे. पण आमचें वातावरण जरी गरम आहे तरी आमचे तडे सोमाले आहेत. आमच्या येथें आमच्या लहानशा स्केलावर चळवळी आहेतच, पण पत्तीचे सुसरीशी जितकें साम्य आहे, तितकें त्याचें ओकानेलशीं आहे. ”

१८३७ चा पावसाळा फार रंगट गेला. तो ह्याच्या बहिणी-शिवाय बाकी सगळ्यांना भोवला. तिचा नवरा व तिची लहान मुलगी ही बरचेवर आजारी पडली. खुद्द मेकालेला देखीक एकादश्यापादन ताप भरला, पण दोन तासातच उतरला; मात्र त्याच्या अस्वस्थपणा पुढे १५ दिवस कायम होता, पहिल्या वेताप्रमाणें हा जर आणखी एक वर्ष इकडे फादता, तर याबपाशीं आणखी एक

काय वरपांकी पुंजी अस्त अस्त अस्त, वन ही त्या मोठांच वरपांकी नाही. सिवाय, त्याचा बुद्धि जनरल कॉलेज मेकाले हा का सुमारस वारला होता; त्याने यास आपल्या मृत्युपत्रांत दहा हजार पौंड लिहून ठेविले होते. तो झणतो, मला एकट्याला एवढे शब्द पुरे आहे; आणि मी लग्न करीन असे काहीं दिसत नाही. असे झणून तेवढ्यावर तूत राहून त्याने निघण्याचा बेत केला. आपली कॉलेजच्या संबंधाची, लोकमिश्रणसंबंधी, व शिक्षण साधनासंबंधी, सर्व अर्जेंट राहिलेली कामे पुरी केली, आणि बहीण, देवदास व त्यांचे असलेल्या यांच्या समवेत १८३८ च्या पहिल्या पंधराव्यांत त्याने जहाजावर पाय ठेविला.

या वेळच्या त्याचा पत्रव्यवहार बहुतेक एलिस त्याच्याशीच झाला आहे. त्यांत बहुतेक आपण ग्रीक, फ्रेंच, इंग्लिश वगैरे पुस्तके कोणकोणतीं वाचिली व वाचीत आहां, त्यामध्ये आपल्या कोणाबद्दल काय घाटते, वगैरे गोष्टींबद्दल विवेक उद्देश आहे. तीं पत्रे वाचिली झणजे झाले सरकारी व सार्वजनिक कामे इतकी करावयाची असतां इतके इतर वाचन करण्यास वेळ कसा सांठवे, झाले खरोखरीच फार आश्चर्य घाटते. कालेजांत शिकलेली पुस्तके पुनः वाचणे, आणि त्या वेळच्या व मोठे वयातील वाचनामध्ये केवढा फरक पडतो, हे पाहणे हे किती असामी करित असतील बरे ! पण मेकाले त्यांपैकी एक होता, व त्याचा अशा संदर्भात बहुधा वर मंत्र लागेल. तो झणतो:—लहानवर्षी कोणताही शब्द अडळा की शब्दकोशाकडे धांव घ्यावयाची, कोणतेही शब्द अडले, झणजे त्याचा अर्थनिर्णय अगोदर करून घ्यावयाचा, व फक्त अर्थपेक्षा, शब्द शब्दाच्या अर्थाकडे विशेष लक्ष घातल्याने, अशी प्रवृत्ति असते; वण हल्लीची माझी वाचनप्रवृत्ति असावी

किपळी आहे. अडलेला शब्द वाक्यार्थास विशेष महत्वाचा नसला झणजे मी तसाच सोडून देतो. एकादें वाक्य अडलें तर आणखी एकदा वाचून पाहतों; अर्थ लागला तर वरेंच, नाहींतर केळी त्याच्यावरून मंडूकप्लुति, व चालला पुढें. प्रसिद्ध ग्रीक इतिहासकार थ्यूसिडॅडिस व हिरोडोटस ह्यांची तो फारच प्रशंसा करितो, व एकंदरीत त्यातिनपेक्षां ग्रीक भाषेतील ग्रंथ त्यास विशेष आवडत असें दिसतें. ह्या जुन्या ग्रंथांच्या वाचनाशिवाय इंग्रजी, स्पॅनिश, फ्रेंच वगैरे भाषांतील ग्रंथांचें त्याचें वाचन चाललेलेंच असे; आणि त्याशिवाय तो कादंबऱ्या इतक्या वाचा का, सामान्य दोन माणसांस तेवढेंच त्याचें वाचन पुरेसें व्हायें.

इतकें तो वाची तेव्हां तें कसें तरी ओरवाडून टाकीत असेल असें कोणास वाटण्याचा संभव आहे; पण तशी मुळीच रियात नसे. एकादें वाक्य, किंवा वचन, किंवा प्यारा, बरासा वाटला झणजे त्याच्याखाली त्याच्या योग्यतेनुरूप एक, दोन, तीन रेखा काढावयाच्या असा त्याचा परिपाठ असे: शिवाय पृष्ठाच्या बाजूस त्याबद्दल आपलें काय मत असेल तें नमूद करून टाकावयाचें, अशीहि त्यास सवय असे. इतकेंचसें काय, पण पुस्तकछपाईत जीं अशुद्धें राहिलीं असतील, किंवा जे विराम चुकले असतील, ते देखील तो शुद्ध करित असे; जणू काय हा प्रुफराइजरच आहे, व त्याला ह्या पुस्तकाची पुनरावृत्ति काढावयाची आहे !

दुसरी एक गोष्ट ह्या पत्रव्यवहारावरून व्यक्त होते ती ■ कीं, तो जरी राजकारणांत पडला होता, व द्रव्यविषयक स्वातंत्र्यप्राप्त्यर्थ त्यानें जरी नोकरी पत्करिल्ली होता, तरी त्याचें सगळें अंतःकरण आपण आपलें आयुष्य अध्ययन व लेखन ह्यांत घालवानें, ह्या गोष्टीकडे असे. पुढें जो इंग्लंडाचा इतिहास त्यानें लिहिला, त्याचीं

स्वप्न त्याला एव्हांपासून पडून लागला होता, व पुढें तो कोणत्या धोरणावर लिहावयाचा, ह्याचा नमुना तो एव्हांपासून मनांत रेखा-
दून ठेवून लागला होता. त्याच्या पत्रांतून वारंवार असे उद्गार दृष्टीस
पडतात. “ज्याला पुढे येण्यास राजकारणाजिवाय दुसरा मार्ग नसेल
त्याने त्यांत पडावें हें ठाक आहे. पण ज्याला वाङ्मय व राजकारण
हीं दोन्हीं द्वारे खुली आहेत, त्याने वाचन व लेखन ह्यांतील मजा
सोडून देऊन, स्वच्छ हवा, मनार्ची शांति, उच्च बुद्धीच्या व मनोवृ-
त्तीच्या आत्म्यांशीं समागम, इत्यादि पायदे सोडून हौस आव्
कामन्स मधील घाणेरडी हवा, रात्रीची जाग्रणे, भिकार भागणे,
स्वपक्षाची अवघट सेवा, ह्या गोष्टी कां पत्कराव्या हें मला समजत
नाहीं.” बाकी तो असेंहि मागून ठेवितो कीं, हे सगळे माझे पथले
(हिंदुस्थानांतिल) विचार आहेत. लंदनमध्ये मी गेलों ह्याजे काय
होईल तें नकळे. तथापि पुढें जरी तो पुनः पार्लमेतांत शिरला, व
खुद्द मुख्य प्रधानमंडळांत जरी त्याचा प्रवेश झाला, तरी त्याची
वाग्विवावरची भक्ति, व तिची विशेष आवड, हीं यत्किंचित्हि कमी
झालीं नाहींत. नवे नवे ग्रंथ वाचावयास मिळावे ह्याणून तो नवीन
भाषा शिकावयास देखील मार्गे पुढें पाहत नसे. हिंदुस्थानांतून परत
जाते समयी जहाजावर जे तीन चार महिने मोडतील, तेवढ्या अव-
धीत त्यानें जर्मन भाषा शिकण्याचें ठरविलें, व शिकण्यास निघ-
ण्याच्या पूर्वांच सुरवात केली. तो जें लिही तें केवळ द्रव्याच्या
लालचीने नव्हे, हें त्यानें हिंदुस्थानांत येते समयी नेपियरशीं जो
ठराव केला, त्यावरूनच दिसतें. त्याचे लेख इतके लोकप्रिय असत,
तरी अमुक लेखाबद्दल मला अमुक द्या, असा त्यानें रिद्धाकारांशीं कधीं
करार केला नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर वेकनवरचा लांबलचक निबंध
तयार झाल्यावर त्यानें जेव्हां क्लेव किंवा टॅपल (इंग्लिश-मुस्तदी,

सर विलियम टेपल, १६२८-९९) याजवर लेख लिहिण्याचें सन्नात आणिलें, तेव्हां तो नेपियर यास कळवून झणतो, “ह्या विषयावर तूं दुसऱ्या कोणास लिहावयास सांगितलें असलेंस तरी पंचादशीत पडूं नको. माझे लेख प्रसिद्ध न झाले, किंवा त्याबद्दल मला कांहीं मोबदला न मिळाला, तरी चालेल. कारण माझे लिहिण्याचे भ्रम मी लिहीत असतां जो मला आनंद होतो, त्यानेंण अक्षय येतात.” याचें सांव शुद्ध विद्याप्रिय !

प्रकरण ६ वे.

क्याबिनेटांत प्रवेश.

ज्या जहाजांतून निघाल्य तें चाळण्यांत फार मंद अशी त्याची प्रसिद्धि होती, व ती त्यानें या वेळीं हि खरी करून दाखविली. त्याला विलायतेस परत जाऊन पोहोंचण्यास सहावा महिना उजाडला. हा इतका विलंब लागल्यामुळे व केप आव् गुडहोपला वेढा घासल्यावर त्या तावांस फार वादळी हवा लागलेली कळली असल्यामुळे, लंदनांत अशी अफवा उठली कीं तें तारूं बुडून त्यावरचे सर्व लोक तस्तत् झाले. हें ऐकून किती तरी विहगपक्षीय लोक कंपनीच्या द्विप-सांत खवकशी करण्याकरितां लंदन येथें गेले. ह्यावरून त्याच्या आपास व भावंडांस काय वाटलें असेल याचा सहज अंदाज होतो. हें गेल्यापासून त्यांस अगदीं कसेसेंच झालेहें होतें. त्यांना त्याच्याविना घर उदास दिसूं लागलें होतें. त्याची एक वहीण लिहिते:—“जेव्हा गेल्यापासून आझास सूर्य मावळल्यासारखें झालें आहे. त्याच्या जाण्यानें जी खिन्न पडली आहे, ती कधींच मरून येण्यासारखी नाहीं. तो असा कांहीं विलक्षण प्राणी. आहे कीं, त्याच्या वरचेवुर वरीं येण्यानें आमच्या ह्या एकतालीस आयुःक्रमास एक प्रकारचा ताजेतपाने-पणा येत असे; पण हल्लीं दिवस असे उजाडत आहेत व मावळत आहेत कीं त्याबद्दल आझास कांहींच मज्ज वाटत नाहीं; आमुळें कधीं कधीं काळांत ह्या जमाच्या देखील कसदा आलाजातलें दिसतें.”

जसजसे दिवस ज्यास जात चालले, तस तशी ह्या स्थितींत सुधारणा झाली नाहीं. पुष्कळ माणसांचें असें होतें कीं, त्यांचें ह्या जगांतलें काम संपलें झणजे तेव्हापासून तो त्यांचे डोळे भिटव लोंपयत त्यांची बरे दुःख, आशा, व निराशा ह्यांमध्यें जात असतात. ते आपल्या जीवास कंटाळून जातात, व त्यांत हें जग एकदां केव्हां सोडून जाईन असें होतें. तशी झालारी मेकालेची या वेळीं स्थिति झालेली होती. त्याची प्रकृति अशक्त होत चालली होती, त्यात होळ्यांनीं बरोबर दिसेनासें होतें लागलें होतें; आणि इतके दिवस विक्रहित करणांत त्यानें इतके भ्रम केलेले असल्यामुळें आतां आपल्या हातून कांहीं होत नाहीं, असा विचार मनांत येऊन आपण विरुपयोगी व निराश्रित झालें असें त्यात वाटावयास लागलें होतें. सिबाय परबल्लंबपणाबद्दल त्याला आतां फारच वाईट वाळत होतें, अशी त्याची अवस्था झाली असतां, त्याचों-मुलें जलप्रवास करीत होती त्या अवधीत त्याची प्रकृति फारच बिचबळी, आणि ते महिना संपण्याच्या पूर्वीच, त्यांची याची पुनः भेट न होतां, त्यानें परबल्लंबचा रस्ता धरिल्ल. गुलामगिरी बंद करण्याच्या उद्देशांत ज्यांनीं याच्यासारखेंच तनमनधन खर्च केलें होतें ते बहुतेक-विल्वरफोर्स, हेन्रीयान्टन, वॉशिंग्टन, वेगरे-ह्यांच्या आर्षांच निघून गेले होते. विल्वरफोर्सप्रमाणें झालाहि याची योग्यता जाणून वेल्समिन्स्टर जावे येवें पुरिलें.

मेकाले परत आल्यावर, जें काम त्याच्यासाठीं पुढें जावयाचें यांचें होतें, तें बरेंच अग्रिय होतें. त्यानें हिंदुस्थानांत असतां-च जेम्स म्यार्किटस ह्याच्या १९८८ च्या राज्यक्रांतीच्या इतिहास-कारक टीकल्लक वेळ लिहिला होता, त्या ग्रंथाचा संपादक ह्या-वेळीं त्याच्या फौजी होता; त्यानें त्याच्याबद्दल खरीत-काम-काम-काम

प्रवास जोडून त्याच्या लहानपणाचा गोडी काढून त्याकडून करेच फाजिल्याचाचें किहिलें होतें. म्हाकिंटासकडून मेकाळच्या मनांत फार पुष्पशुद्धि असल्यामुळे त्यानें त्या अभ्यासारेणु व्यापाराकडून काढलेल्या करेच जोडे मारिले होते. त्याकडून त्या गड्ड्याचाच राग येऊन तो तूड येण्याकरितां त्याची विल्लवलेल परत येण्याची वाड पाहत होता. झणून हा येतां जणींच त्यानें वाळ दंडमुद्राच आग्रह्य केले; व बहुतेक या दोषांचे वार उडण्याचा वेळ आला होता; पण बाप्पा एका दोषांमित्रांच्या मध्यस्थीनें तें टळलें. त्यांनीं जशी तोंड काढिली कीं, काढेल वानें म्हाकिंटाशची नालस्ती करण्याचा आपला उद्देश नव्हता असें झणवें, व नंतर मेकालेनें त्याजवर एवढा ताशेरा ओढत्येव्हिल आपला वेद प्रदर्शित करावा. ही तोंड दोषांतही मान्य झाली, व तो तोंडा मिटला.

यावेळीं सरघास्टर स्काट्यास मरून पांच सहा वर्षे झाली होती. त्याचें प्रसिद्ध व विस्तृत चरित्र त्याच्या जांबई लसार्ट यानें लिहून प्रसिद्ध केले होते; त्याजवर टीकात्मक लेख लिहावयास नेपियरानें वाळ विनंति केली. पण काव्य बगेरे वर टीका करणें हा आपला विषय नाहीं, व शिवाय स्काटचे ग्रंथ जसे आपणास प्रिय आहेत, तरी त्याचें वर्तन आपणास सर्वांशीं पसंत नाहीं; त्यानें केताबाहिर स्वर्ण करून, व बंधांत पडून अलाव्यस्त कर्ज करून, तें फेडण्यासाठीं ग्रंथ आगगाडीच्या वेगानें सरडण्याचें जें काम सुरू केले, तें आपणास पसंत नाहीं, असें सांगून, व स्काटविषयक जेव्हा एवढेचें लिहिलें तेव्हां बरोबर नाहीं असें सुचवून, त्यानें तें काम नाकारिलें; व शिवाय संपादक लाई जेम्सी हा तें करण्यास सर्वतोपरी योग्य आहे अशी त्यानें शिफारस केली.

जोडून केले वार जाल्यापासून बाकी जीकडिकडों वार मारली

होती, व पराकांभी आणि मेजवानीची आमंत्रणे रोम मजबास ला-
गाई होती; मजबूत लढावा दिवस येदी देण्यांत व येण्यांत जात असे.
होण्यां जो का शिकविले कंदाळका, व उंदरन खेळून कोठें तरी
लेक्यांत तारुन राहें, व आपल्या इतिहासलेखनाच्या ह्म उचो-
गुल लावणें, असे विचार बाब्या मनांत येऊ लागले. परंतु हे सर्व
निमित्त करण्यापूर्वी आपल्या वारलेल्या बहिणीच्या लहान्या मुलांत
प्रकटा पहावें म्हणून तो लिम्बस्मूल येथें गेल; आणि मंतर बापाच्या
मुखूचे कसेरें जें दुःख झालें होतें त्याचा विचार पडावा म्हणून
इरासी हेरा व विशेषतः पोपाचें निवासस्थान जें रोम शहर ते
पाहावयास आल्याचा त्यानें वेत केला; व तदनुरूप आक्टोबरच्या
१५ वीच्या सुमारास त्यानें प्रयाण केलें. त्यास वृष्टीसौंदर्याचें तितकें
मीठ लागून वर्णन करायचास वेताचेंच येत असे. पानें हिरवीं होती,
आकाश निळें होतें, शेतें सुपीक दिसत होती, डोंगर वृक्षवल्लींनीं
आच्छादित होतें, इतकें लिहिलें कीं झालें याचें सृष्टिवैभवाचें वर्णन.
यामुळें या वेळची याची रोजनिशी फारशी मनोहर वाटत नाहीं.

तो इदलीदेगांत फिरत असतां त्या वेळचा मुख्य प्रधान त्याहें
मेलकनं यानें अस वान आउन्सोकेटची जमा देऊं केली. त्या
जमाचा पयार सालाच्या १५०० पांड होत. तथापि त्या कामगा-
राचा क्याबिनेटांत प्रवेश नसल्यामुळें, व आतां नोकरी कराय-
साची तर क्याबिनेट प्रधानाचीच करायबाची असा बाब निश्चय
असल्यामुळें, याचे ती नाकारिली. आणि उलट असा निरोप पाठ-
विला कीं, लहान व्हान जागा करणें माझ्या मनास पत्करत नाहीं,
व तुमच्या बरोवरीची जागा मागण्याचा माझा अधिकार नाहीं; एत-
दर्थ मला तुझी नुसता पार्लमेंताचा सभाबद्द पुनः होण्याकड काहीं
कमय कराय, तर मी कुणीचें होईन, आणि मी स्वतःच जाईन.

तर तुमच्या, झगजे झिगपझाच्या, मी जितका उपयोगी पडण्याचा संभव आहे, तितका परतत्र असता नाही. कारण स्वतंत्र सभास-
दाच्या झगण्यास कामसुस सभा जितका मान देते, तितका प्रवा-
नाच्या ओशाळ्या मनुष्याच्या झगण्यास देत नाही.

अशा रीतीने नाकारणीचे पत्र लाई मेल्वर्न यास लिहिण्यावर त्याच विषयावर लाई लाण्ड्सडोन यासहि रोमवेयून एक पत्र लिहिले, त्यांत बरीच कारणे उचितर दाखवून त्याने आणखी असें बरेंही होते की, जरी माझ्या मनाचा कल बाकीचे आपले आयुष्य बंध-
लेखनाच्या शांत कामांत खर्च करावे असें आहे, तरी झिगपझास कदां हुजार अशा मंडळीचे असावे तसें पाठविल नाही, हे जाणून त्या पक्षासाठीं पार्लमेंताचा सभासद होण्यापासून माझ्या स्वात्त्याचा, प्रज्याचा, व वेळ्याचा मेवठा व्यय होण्याचा संभव आहे, तेव्हा करण्यास मी तिष्ठ जाई. आणि नोकरी नाकारिल्यामुळे प्रज्यारुढ्या जरी माझे कोडे नुकसान होणार आहे, तरी तेणेंकरून कोर्तास माझा उपयोग व्यस्त होणार आहे; बाकरितां तें मी उीतण्यास तयार जाई. हे त्याचे झगने त्याच्या सर्व मित्रांस पत्रेंत पडले; व ते प्रसुत झग नाकारिलीस तें बरे केलेंत, असें ते त्यास झगाले,

१८१९ च्या फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्याच्या अलेरीस मेकाले फ्रांत्साच्या वाटेनें लंदनास परत आला. बा वेळीं त्यावरून तारेबाचे 'चर्च जॅम्ब स्टेट' (धर्मसंस्थान आणि सरकार) हे पुस्तक नवीन प्रसिद्ध झालें होतें. त्याची कृति.जरी बाचे विलकूळ पत्रेंत नमूदी, तरी त्याची एकंदर लेखनशैली बाल बरीच आवडली व त्याने त्यावर प्रसिद्ध पत्र गोड भाषेत असा टीकात्मक लेख लिहिले-
बरी रिबंस्त लिहिला. तेव्हापासून त्याचा बाचा काय कीर झगला, बापूनी रोम देवे याची त्याची एकदां मुखासत झाली होती.

हजनें हा लेख पाहून त्यास एक आभारप्रदर्शक पत्र पाठविलें; त्यांत त्यानें असें लिहिलें होतें कीं आपण विरुद्ध पक्षाचे (ग्लाइस्टन या वेळीं टोरी पक्षाकडे होता) असून प्रस्तुत लेखांत मनाची इतकी समता ठेविली आहे कीं, ती विरुद्धपक्षाच्या ठिकाणीं बहुतेक असंभाव्य दिसते. हे पत्र मेकालेस किती आनंदले याची एक साक्ष अशी कीं, त्यानें तें आपल्या नेहमीच्या शिस्तीस अनुसरून वाचून झाल्यावर जाहून टाकिलें नाहीं. मेकालेनेंहि त्यास फार गोड गोड असें उत्तर लिहिलें; त्यांत असें नमूद केलें होतें कीं, तुमच्याबद्दल तुमच्या विरोध्यांकडून देखील जी हकीकत मला कळली आहे, त्यावरून मला तुमच्याबद्दल अनुकूल ग्रह होऊन गेला आहे, व तो प्रस्तुत पत्रानें ज्यास्तच वृद्धिंगत होणार आहे.

वा दोन्ही पक्षांवरून विरुद्धपक्षांमध्ये या वेळीं जो कट्टपणा असेल जरी दिसून येतें, तो हल्लीं कोणास खरा देखील वाटावयाचा नाहीं. कारण हल्लींच्या मनु अगदीं बदलला आहे. हल्लीं विरुद्धपक्ष राजकीय कारणांच्या संबंधानें एकमेकांशीं किती जरी भांडत असले, तरी एकमेकांविषयींची सम्मान बुद्धि बंगरे वांत विलकूल कमी करीत नाहींत. अर्थ तोच, पण शब्द गोड, व भावणशैली अवाग्य, अशी हल्लींची तन्हा आहे. पण १८३९ त स्थिति अगदीं भिन्न होती. भिन्नकारभाराचा आतां अंत होण्याचा समय आला होता, व राजकीय कारणांच्या संबंधानें तो आर्जावाणीचा प्रसंग होता. आणि असा प्रसंग आलेला असला झणजे ज्या अनिष्ट व गर्हणीय गोष्टी घडून येत असतात त्यांची या वेळीं समृद्धि झालेली होती. सर्वत्र निकीत्या द्वेष करणें, लाजगी रंतीनें एकमेकांस शिष्यादेणें, इत्यादि गोष्टींना असा ऊस आला होता कीं, सर रॉबर्ट बालफोर याच्या अभिकारभ्युत्पीपादन (१७४२) तसा कोणी कधीं पाहिला नसेल.

मेळवनेच्या प्रधानमंडळाने देशाच्या फार मोठ्या कामगिऱ्या बजाविल्या होत्या; आणि सर्वांत मोठी कामगिरी बजाविली होती ती ही की, त्यांनी आपल्यास अधिकारारूढ करून घेऊन आजपर्यंत आरामे अस्तित्त्व कायम ठेविले होते. असे झणण्याचे कारण असे. १८३४ च्या नवंबर महिन्यांत कामन्स तसेच विंगपक्षाचे प्राबल्य असतां हि राजाने आपल्या स्वेच्छेच्या व खुशीच्या जोरावर देशा प्रधानमंडळ नेमिले. त्या वेळीं लार्ड जान रसेल याने मोठ्या पैपाने व पारुकीने जो ह्या विंगपक्षाकरवी ह्या प्रधानमंडळावर हुरा केला, तो कर कर पाहणारास जरी केवळ आपखपोटेपणाचा (आपल्याला अधिकार मिळावा झणून) वाटण्याच्या संभव होता, तरी त्याचा वास्तविक उद्देश इंग्लिश राजनैतीच्या तत्त्वांपैकीं अगदीं मुख्य अशा तत्त्वाचा एकदाचा कायमचा निकास काढून घ्यावा, व त्याची अवचित स्थापना करून द्यावी, हा होता. लरोसरच पाहतां तर राबर्ट पीलच्या ह्या वेळच्या राज्यकारभाराविषय नीं नीं मते दिलीं गेलीं, व नीं नीं भाषणें झालीं, तीं सर्व यथायोग्यच होती. त्यांतील प्रत्येकापासून हद्द कार्यसिद्धीस मदत झाली. राजाने पाहिजे ते झणून नेमिलेले प्रधान कबूल करण्याच्या ऐवजीं ते नेमण्याचा वास्तविक अधिकार लोकांमध्ये आहे, राजास नाही, हें तत्त्व सिद्ध करण्यासाठीं लागेल तितका वेळ व लागेल तितकी शक्ति ह्यांचा खर्च करणें हें योग्यच होतें. विक्टोरिया राजीच्या लग्नासाठींच वृद्ध झालेल्या लोकांस ह्या १८३५ च्या ठेवानाची इकीकत वाचून चमत्कार वाटतो. कारण लोकांची निवडणुकीच्या वेळीं अशी इच्छा दिसून येईल त्याप्रमाणेंच प्रधान निवडावयाचे, त्यांच्या इच्छेबाहेर कधीं जावयाचें नाही, हें तत्त्व तितें आपल्या दीर्घकालीन व सुखकारक कारकीर्दीत असे काय स्थापनच

जाईलें आहे, आणि असा रीतीनें तिनें सन् १९८८ च्या अठराव्यातीनंतर ही एक दुसरी महाकांतिच प्रचलून आणिली आहे. आणि ही कांति तिनें हळूहळू व गडबड मुळींच न करितां चढतून आणिली आहे, ही गोष्ट तर तिच्या विशेषतः भूतपासक व लोकांत विशेषतः हितकर झालेली आहे. पण सध्याची स्थिति अशी असल्यामुळे, लोकांच्या इच्छेकडे मुळींच लक्ष न देतां वाढत ते प्रचान नेमावयाचे, हा जो तिच्या जागीचा प्रभाव, ज्यापासून त्यानें देशाचे इतके नुकसान केले, तो प्रभाव त्याचा मुख्य चषका भिन्नियम हा पुनः काढू पाहतो, असें पाहून विद्यमान राजकारणी लुकांत किती राग आणून आले, व त्यांचीं मनें किती असह्य झालीं असलीं, त्याची सध्या करतून देशांत कारणाची मुख्यतः कळते, असे; पण अशी त्यांच्या मनाची स्थिति झालेली असल्यामुळे पीडित अभिजातभूत करणे हेंच लोकांच्या पुढाऱ्यांचे सध्याचे कर्तव्य आहे, असें त्यांत वाटते, व ही गोष्ट सध्या होई तीपर्यंत ते त्यांच्या मागील कांत नवल नाही. पण अशा रीतीनें ते जे निश्चयाचे व थिरानें लढले, त्याचा सारा अर्थ रचाल करीत न समजल्यामुळे व ज्यांत तो समजला नाही त्यांत ते करणे केवळ आपल्यासाठीं वाटल्यामुळे, परिणाम असा झाला कीं त्यांत अनेक नवे माझू उदयात आले, व त्यांचे झुने सध्या पहिल्यापेक्षा त्यांचा व्यास होत चढत आले. राग, भीति, आणि गैरविश्वास यांच्या काट्य तेनेंकरून उचलून लावल्या, आणि त्यांची वेळ आली तेव्हां त्यांना अधिकारभूत करी तोपर्यंत त्या यांच्या मागील; १८१५ च्या बाद-विजायांपेक्षाही जे मनोविचार छत झाले ते १८४१ च्या काळात विजायांपेक्षाही वेळीं विद्यमान राजा की लढत असताना त्या लढताना लढताना, त्या लढताना लढताना.

सरकारच्या कार्यात अडथळा आणून त्यात बाध आणण्याचा, ही जी विकटपणाची एक चुक आहे, व जिच्या होमरूमच्या देवी देविका समानदः एवढा फायदा येत होते की त्यांनी काढल्यासारख्या बरेचसे बरेचसे; त्या युद्धाचा उपयोग विस्तारितपणे करीत बरेचसे पूर्वीच्या व नंतरच्या तीन देशांत येवढा जेही झेकनी, व विशेषतः लार्डच्या समेतीत दोरी मुलगांनी, केस, विस्तार कोणी कधीच केस नसेल; व त्यात त्यांत विस्तार का आले, तिथेच काही कधीच कोणत आले नसेल. मेकाले विहितीः—

“ लार्डच्या समेत प्रचारांची स्थिति किती घोरपणाची आहे, याबद्दल लार्डच्या होमरूम मजपांनी बरेच बोलले. त्यांच्या कोळ्या पहिला बळ जो लार्ड द्या तो त्यांचेविरुद्ध आहे, शिवाय, ज्यांनी लष्कराच्या लोकांत आज एवढी आहे, तो डपूक आज वेळी- बळ लार्डच्या विरुद्ध आहे; शिवाय विंडस्ट, आकरडीन, एलेन- कडे, आणि इतर हे आहेतच; आणि झेपेकी प्रत्येक जण आज- ज्या (विश्व पक्षीय) बाजूच्या अगदी उत्तम बसल्या आहेत हेहीच पुढील कारणासारखा आहे. आणि अशा रीतीने बसतृत्वविषयक मेकाल त्यांच्याकडे असून शिवाय त्यांत संख्याविषयक मेकालच्या आणून झुजोरा आहे. ” हे जे दोन प्रकारचे फायदे दोरीपक्षाच्या काळूस हा वेळेल होते, त्यांचा त्यांच्या अग्रणींनीं फार शिताफीनें काढून फायदा फायदा करून घेतला. प्रथम लहानच होता. देखील- लांटीक प्राटेस्ट धर्म संस्थानांची जी मिलकत होती तिच्या मज- कोणत सुधारणा केल्यामुळे काही जास्त वेळे उत्तम काढण्याचे होते; त्यांचा उपयोग लष्कर देशांतील सार्वजनिक विद्यालयाकडे करून, व त्यांच्या शिक्षणाकडे ते वेळे कार्य करण्याचे ते कोणत्या कार्ये- विद्यालया, प्रोटेस्टंट आहेत की रोमन कार्यालया आहेत, इकडे जाऊ

नये, अशी प्रधानांनीं खूबना पुढें आणिली; त्यावर विरुद्ध पक्षाचें जशी प्रतिस्पर्धा आणिली कीं, हा चर्चेचा पैसा चर्चेच्याच अभि-
 काष्यांच्या स्वाधीन करावा, व त्याचा त्यांनीं पाहिजे तशी वास्तव्य-
 कावावी. हा वादप्रश्न ठेरीपक्षाच्या लोकांस मोठा सोईचा होता,
 कारण आशी स्वदेश आणि स्वधर्म क्षांच्या करितां मांडत आहों,
 जसें दाखवून अज्ञानजनमत प्रधानांविरुद्ध करण्यास त्यांस चांगली
 सोच होती. (ह्या ठिकाणीं एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं,
 येथेंदात तीन चतुर्यांसांहुन आस्त प्रजा जरी क्याबलिक वर्गची
 आहे तरी ह्या वेळीं तेथें जी सरकारी धर्मसंस्था होती ती प्रोटेस्टंट
 होती, व तिचा सर्व अर्थात् कराच्या उत्सर्गातून इगर्जे पुढमर्त्ये-
 करून क्याबलिक लोकांनीं करसमानें दिलेच्या पैसांतून भागत
 होता. शिवाय, तेथील युनिव्हर्सिटीचा व कालेजें हींही त्याच सर्व-
 त्वाने चालत असून तीं प्रोटेस्टंट वर्गीच असल्यामुळे तेथील चतुरांनीं
 त्यांचा काडीचा उपयोग होत नसे; व त्यांच्या शिक्षणाची पुढती
 कांहीं सोय नसे. हा अन्याय पुढें करेच वर्गींनीं प्लेडसून जहे-
 वाच्या कारकीर्दीत मोडला गेला.) हा तंटा चार वर्षे चालल्यानंतर
 तेवढीं प्रधानांनीं हार खाहरी, पण त्यांच्या बीगालें त्यांचें वजन
 व त्यांची अडू ह्यांस एवढा धक्का बसला कीं त्यांतून ते पुनः कधीं
 बरे उठले नाहींत. पण विरुद्ध पक्षाला तरी हा जो जय मिळाला
 तो महत्त्वच पडला. कारण येणेंकरून समजूतदार लोकांचा ऐरित
 धर्मसंस्थेवर जो कांहीं थोडासा विश्वास होता, व त्या लोकांमध्यें
 जो तिचा थोडा बहुत मान मरातब होता, तोहि कमी झाला.
 आणि त्यामुळे पुढें पुष्कळ वर्गींनीं (वर सांगितल्याप्रमाणें प्लेड-
 सूनच्या कारकीर्दीत) त्या संस्थेचें सगळेंच धावें लावें माळें.
 जरी; पण, एवंच शिवा प्रधानमंडळाला जी जगा टीलीं

बार बाकी जगदी झणून सांगितलें, त्या प्रसंगां त्यांनीं आपली
 जेकमिपण जातां कमी होत चालली आहे, व आपल्या हातून
 जातां देवाचें हित होण्याचा संभव नाहीं, असें जाणून आपल्या
 कामाचा एकीनाश दिला. तेव्हां अर्थात् तदन राणीनें विरहपक्षाचा
 अग्रणी जो सर एवढें पीळ, त्यास बोलावणें पाठविलें, व अग्रि-
 मराणीं दुर्ने हातां येण्याचा हुकूम त्यास केला. पण या वेळीं एक
 विचक्षण प्रभ उत्पन्न झाला. तो असा; त्या पक्षाचे प्रधान अस्त्येक
 त्या पक्षाचेच बहुतेक वर्षे ननें लोक जगावयाचे, असा जगाम्यताः
 निश्चय आहे, तदनुसार व्हिक्टोरिया राणी गद्दीवर बसली, तेव्हां
 तिच्या सैन्याच्या झणून त्या बायांची (सरदारांच्या बायका वहि-
 नींची वगैरे) नेमणूक झाली होती, ती त्या वेळचा मुख्य प्रधान
 जो लार्ड मेल्बर्न त्याच्या पक्षाच्या झणजे व्हिग पक्षाच्या केव्हीचीच
 झाली होती. तेव्हां अर्थात्च तदन राणीला गद्दीवर बसल्या-
 नंतर त्यांच्या मित्य अहवाल झाल्यामुळे त्या तीस फार आवडूं
 जमल्या होत्या. पण आतां जेव्हां तिनें पीळ बाळ नवीन प्रधान-
 मंडळ कनिष्ठाविपरी आला केसी, तेव्हां तो रीतीप्रमाणें आपल्या
 पक्षाच्या बायांच्या नेमणुका राणीच्या सेवेचीं करूं लागला. राणी
 त्या वेळीं जगदीं कडानच होती. तिला वास्तवी गौम काय आहे,
 हे समजेना, व जोडांमुळे ती आपल्या आजवरच्या मैथिलीत रस
 लावयात व झा नव्या बाया ठेवून व्यावयात कणूळ होईना. पीळ
 बाळ असें घटके कीं, विरह पक्षाच्या झा राजकारणी बाया जर
 झा कौटव्या मनाच्या तदन राणीजवळ अशाच उरूं दित्या, तर
 त्या आपल्या विरह नेहमीं तिला शिकवतील, व आपलें कारभाराचें
 काम सुरळीत चालणार नाहीं; झणून त्यानें नवीन प्रधानमंडळ
 तयार करणाचें नाकारिलें, तेव्हां राणीनें लार्ड मेल्बर्न झाल पुनः
 अधिकारपत्र व्यावयात सांगितलें, व त्यानें ते मान्य केलें.

हैं त्याचीं करणे चुकीचीं होती; व त्याचीं फळे त्यांस व त्यांच्या पक्षास बरेच दिवस भोगाचीं लागलीं. एकदां राजी-
मासा दिला कां, व पुन्हां परत बेटला कां, तशीं त्यांचे पोरनें
शाला. बहुमत साधारणपणें आपल्याविषय जाऊं लागले इतके
केवळ अधिकार किंवा द्रव्य यांच्या लोभानें जें प्रधानकीस
चिकटून राहतात त्यांची कडी स्थिति होते हें सर राबर्ट बाल्फोर
झाच्या उदाहरणावरून दुसऱ्या जार्जाच्या वेळीं व्यक्त झाले होते. तें
उदाहरण यांच्यापुढें असतां, व समर्पी अधिकारावर लाय मारिली
तर ती आपल्याति कर्तबगारी असल्यास आपल्याकडे पुनः बाळग
कसा येती याचीहि दोषे मुत्सदी पितापुत्र पिट बांच्या संबंधानें उदा-
हरणें होण्यापुढें असतां, लार्ड मेलबर्न यानें जें बार्थक्यजनिता वेदाचीं
प्रदर्शन केले, त्याचा परिणाम असा झाला कीं, पुढें दोन वर्षांनीं
सर राबर्ट वील हा त्याच्या मानेवर पाय देऊन पुनः अधिकाररुढ
झाला; व तो अधिकार त्यानें पुढें ५ वर्षे चालविला, व किती तरी
महत्त्वपूर्ण ठेवण्या अमदानीत करून टाकिलीं. असे.

पण अशा पेंतीनें पुनः अधिकाररुढ झाल्यावर कामन्स सभेंत
होतील तितके आपल्या बाजूचे हुशार व बोलके सभासद आपले
जमी मेलबर्न यास तादाजिक उत्कंठा झाली. बरोचों एडिंबरोच्या
एका सभासदास लार्ड केल्यामुळें कामन्स सभेंतील त्याची जागा
दिकामी झाली होती; झणून ती मिळविण्याची सततच करण्यास
प्रधानमंत्री मेकालेस विनंती केला, व तो निवडून कसा झणून बस-
कट सटपट केली, आणि तोंत त्यांस बराहि आले, कसेंहि झालें तरी
शिष्टावकाची कास आपण कधीं सोडणार माहीं, असें मेकालेस आ-
वाहन देऊन, व त्या पक्षाची महती गाऊन तेथील शिष्टमतदात्रींची
अनें आपल्याकडे ओढून घेतलीं, व बहुमतानें ती निवडून आली.

मित्रद्वय वदत्याह्वय प्रथम जे त्यांनी कामकाज केलेंत वांछापुत्र केले, ते शीक लोकांचा प्रसिद्ध इतिहासकार मि. ग्रेड कने व्यावृत्त विल पुढें आपल्याविषयी परवानगी मिळवली कारण सृजन कमेपुढें जालेली होती, तिच्या संबंधानें होय. ही सृजन सुधारणेच्या हस्त प्रकाशमानाचें वार्षिक होऊन वसली होती, कारणे दर वर्षी ती लक्ष्मणें वावी, व प्रत्येक वेळी पराजित व्हावी. इतके दिवस अशी चाल होती की मित्रद्वयाने वेळी मतदारांनीं मेलें वाचवाची ती चवथांतमेर वावी. त्यामुळे योग्य माफकास मत दावें असें मतदारांचे मनांत आणेंत तर्हि भीडभाड, अप्रमद, भीति इत्यादि कारणांनीं अयोग्य परंतु भीमान, किंवा बहिस्त्याच्या, अशा उमेदवारास मत दावें लागत असे. तर ही गैरसोय दूर व्हावी, व प्रत्येक मतदारास आपला अधिकार योग्य रीतीनें चालवावासा वाटत्यास त्याच्या मार्गांत अडचण येऊं नये कारण ही नवी चाल पाडण्यास सुधारणेचे पाहिले होते; हीहि सुधारणा पुढें ग्लाडस्टनच्या अमदानीतच अमलांत आली. ह्या वर्षी ह्या प्रभास जगास नवीनच येण्यासारखें कारण जाणें होतें; लार्ड मेस्वर्नच्या न्यायविनोदास आपणास लोकप्रिय करून घेण्याची दुसरी कांहीं युक्ति न मुजल्यामुळे त्यांनीं आपलांत असें ठरविलें होतें की आपल्यापैकी जे सुधारकेच्या मताचे प्रधान असतील त्यांची ह्या प्रभावर पाहिले तसें मत दावें. ही मेकालेत ह्या वेळीं चांगली खंयि चांपडकी आणि ज्या प्रभावर हल प्रधानांचें ठरीव मत झालेले नसेल अशा प्रभांच्या संबंधानें प्रधानमंडळातील परकांत त्यांच्या सदसद्विवेकबुद्धिप्रमाणें मत देण्याची व बोलण्याची सुभ्र असली ही गोष्ट पूर्वकाव्यावृत्त करीं समत झालेली आहे, ह्या बद्दल त्यानें ऐतिहासिक, व विशेषतः चाकल्या पिटच्या दीर्घकाळीन काव्यावृत्त अनेक उदाहरणें दिलीं, हीं उदाहरणें देऊन त्यानें

विचारिलें:—“ आणि ह्या ज्या गोष्टी बडव्या त्या ठेव्हां जो मुसंडी मुख्य प्रधान होता त्याच्या दुर्बलतेमुळे बडव्या काय ! नसे. मि. मिट हा मनुष्य असा होता की त्याच्या अंगां येवें व इतरांवर आप वरविण्याची शक्ति ही मरलेली होती ही गोष्ट त्याचे सगू देखील कबूल करितात. बरे, त्यानें अशी मोकळीक आपल्या लोकत्वांत दिली झणून त्याच्या कारभार दिला पडला काय, किंवा त्याचे अनुयायी घाबरले काय, किंवा विशेषवाद्यांचे हस्ते परत करण्यास ते तोंगेकरून असमर्थ झाले काय ? काहीं नाहीं; उलट, त्याच्यासारखें प्रबल प्रधानमंडळ दुसरे कोणाचेंच झालें नसेल; आणि आपल्या घटकांस असले स्वतंत्र्य दिल्यानें त्याचे बळ ज्यास वाढलें, त्यांत मुळीच शंका नाहीं.”

ह्या वेळीं मेकाले, लार्ड क्लेव याच्या कारकीर्दीवर लेख लिहिण्यास बसू लागला होता; इतक्यांत तूं सेक्रेटरी एट वॉर (क्लेवरी ह्या त्याच्या सेक्रेटरी) हो, व तुला आझी क्याबिनेटांत घेऊं, अशी लार्ड मेकाले याजकडून यास सूचना आली; ती त्यानें लागलीच मान्य केली. पण जो माणूस द्रव्य, पदवी किंवा राजकी आचार, ह्यां पैकीं काहींहि नसतां राजकारणांत शिरून खाळीशीच्या आंतच क्याबिनेटांत आपला प्रवेश करून घेतो, त्यानें आपल्या विषय जें जें काहीं झणतां येण्यासारखें असेल तें झणावयास लेक कधीं तोडावयाचें नाहींत, ह्या गोष्टीबद्दल आपल्या मनाची तयारी ठेविवीच पाहिजे. टेम्स वर्तमानपत्रानें सर एवर्ट पीक हाची सरकारी आज्ञापत्रें सारखी जाळविलेली होती; तेव्हां त्याचा निमन कारमाच्याशीं अर्थात् तंट होताना; त्यास त्यानें नव्या प्रधानाच्या विषय लागली ह्याची आतां मर घातली. कित्येक आठवडे ह्या आठवडे त्या वर्तमानपत्रानें ह्याच आपल्या मुख्य अधिकार्याच्या

मि. वेंकटरा मेकाळे (पडवळ्या मिनेषा मेकाळे) हातून हाताने. पुढे हात व हाक हात येव्हां राणीचे प्रीतिर्कोविल्ल (विषाळचे मुत्तरी) नेमिले, तेव्हां तर त्या वर्तमानपत्रात देहभानच उरले नाही. "काय! ही माणसे प्रीतिर्कोविल्ल! काय! विडलर क्वातल (राणीचा बाडा) मध्ये अतस्मा माणसांचे काड घालले आहेत काय! ५: ! राणीसाहेबांच्या दोन आवडत्या मकडांच्या गोवनीच मृत्यूने ज्या दोन जागा रिकाम्या झाल्या आहेत त्या भरून काढण्याची देखील मांजी योग्यता असेल नसेल." तेव्हांच्या टेम्ब पत्राच्या वा भावेंत व हातांच्या त्याच्या भाषांतरणीत केवढा तरी फरक पडला आहे !

झावेळी मेकाळेच्या हातून अशी एक गोष्ट चुकीने पडली की, तेथेकरून त्याची टा उडविण्यात त्याच्या देहभावांत एक अस्तव कारण सांपडले. मी प्रचानकीची जागा पत्करिल्ली आहे असें जेव्हां त्यानें शीतीप्रमाणे आपल्या एडिकरो एयील मतदारांत कळविले, तेव्हां तो विडलरक्वातल येथे होता; सगून साहजिक त्याच वाण्याचें नांव त्यानें आपल्या पत्राच्या शिरोभागांत घातलें. मम काय विचारतां ! झाडीच वाण्या घटेल जोहोंकडून सुरवात ! व त्यांत टेम्बच्या पहिल नंकर !

ही त्याची नजरचूक त्यात पुढे कितीएक महिने पर्यंत मोंबळी; त्याच्याकर झालेबचानें वर्तमानपत्रांतून, सुद्ध पार्लमेंतांत, व इतर उभांतून, किती तरी टीकांचा व यद्वांचा सारला बर्बाव घालला होता ! सुद्ध प्रसिद्ध कादंबरीकार प्याकरे झानें देखील हा चुकींत आपल्या एका कादंबरींत स्थान दिले; व त्यामुळे तिला ज्यास्तच आपुल्य आले. पुढे मेकाळे जेव्हां बाल्ल तेव्हां झालेल आपल्याच बाहेर बाईट घाटले असें प्याकरेनें त्याच्या मृत्यूत अनुत्सृष्ट निहितांना कबूल केले.

मेकालेला ही जी मोठी जागा मिळाली तिनें तो फुगून गेल्या मारी, व त्यामुळे त्याला ज्या शिष्या मिळूं लागल्या त्यांसाठी तो खयमगला नाहीं. त्यानें आपलें मुख आपल्या हातांत ठेविलें होतें; त्यासाठीं तो लोकांच्या नेहरनजरेवर किंवा सम्राज्ञीबरेवर कधींच अवलंबून नसे. दिजंबर १८३९ र तों नेपियरला लिहितो:—
“ट्रेसचा तूं फारच वाढ करितोस ! असल्या पत्रकारांनीं मला शिष्या दिल्या काय किंवा माझ्या ओढ्यां गाडल्या काय !—दोन्ही सारलींच ! त्यांच्या या उर्मटं लिहिण्याला मी मुळींच भीक घालीत नाहीं. झाबरून त्यांचें प्राबल्य दिसत नाहीं किंवा वाढत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर उलट त्यांचें दौबल्य मात्र दिसतें व वृद्धिंगत होतें.” या थडेची त्यानें बिलकूल दूरकार केली नाहीं ही गांध, त्याच्या दिनचर्या लेखांतून किंवा इतर कोणत्याहि पत्रांतून तीस मुळींच उल्लेख सांपडत नाहीं, झाबरून स्पष्ट होते.

लोकांनीं आपल्याशीं न्यायाचें वर्तन केलें काय, किंवा अन्यथाचें केलें काय, दोन्ही सारलींच, असें त्यास मानण्यास झा वेळीं एक विशेष कारण झालें होतें. आकस्मिक रीतीनें अशी एक सोष्ट घडून आली कीं तिनें त्याला पुष्कळ दिवस गृहसुखाचा चांगला उपभोग घेण्याची संधि प्राप्त झाली. तां हिंदुस्थानांतून परत गेला तेव्हां त्याजबरोबर त्याचा मेव्हणा फर्लेकर इस्लंदास गेला होता हे माये सांगितलेंच. त्याची रजा आतां संपत आली होती, व तो आपल्या बहिणीस पुनः तिकडे घेऊन जाणार, व अशा रीतीनें आपल्या मुलांत मोठीच खिड पडणार, अशा चिंतेत मेव्हाले होता. इतक्यांत सुदैवाने ड्रेव्हेल्सन नास सिजोरीवर असिस्टंट सेक्रेटरीची जागा सरकारांतून मिळाली. झा जागा कायमच्या असतात; प्रधान-संबंधक बदलले तरी या जाग्यांवरील सेक्रेटरी व रजा मिळत

जाले. अशी सोय असल्यामुळे ही मेडळी जातां नेहमी तेथेंच सर-
कार असा हा सोम पडून आला. त्यामुळे मकालेस दुपट अकलान
जालें, आणि ते लोकंच्या निदांची व यक्षांची निवडून पर्त
करितास आला.

हें वर्ष जसे त्याला मुखाचें गेलें, तसेच कार उपयोगाचेंहि गेलें.
प्रधानकी पत्करिस्यामुळे इतिहासलेखनाचा उपयोग त्याला अर्थात्
सध्या वाजूस ठेवावा लागला. त्याने आपल्या साक्षाचें काम पार्ले-
मेंतांत इतक्या दक्षतेने व इतक्या सभ्यतेने चालविलें की, तेथेंकरून
त्याच्या कामास कारला व्यवय कधीच झाला नाहीं. शिवाय ती
वेळच अशी होती की, लष्करी खात्याच्या प्रधानकीस कामस
सभेकरून कारला त्रास पोहोचूं नये. कारण त्या वेळीं ह्या खात्या-
कडे पार्लमेंत स्वतः कारसें लक्ष लावीत नसे, किंवा राह्यांची
कारमा पैसाही लावीत नसे. पुढील सालच्या सार्वाथदुर्लची अंदाज
पत्रकें जेव्हां त्यानें सभेपुढें आणलीं, तेव्हां काय तो एकदांच मते
वेण्याचा प्रसंग आला. तो जोसेफ ह्यूम ह्यानें आणिला होता, व
वानें जितके मिळियन्स (दहा लाख) मागितले होते. तितकीं
देखील मते त्यास मिळालीं नाहींत. १४ मार्च १८४० रोजीं
मेकाले एलस यास लिहितो:—“मी आपल्या अंदाजपत्रकांतून
चांगल्या रीतीनें पार पडलों. आंकडे व वारीक तारीख गोदी ह्यानें
अखेरेलें असें भाषण कोणत्याहि प्रकारची चुकी केव्हाशिवाय किंवा
अडसळत्याशिकाय मी केले; सर्व प्रकारच्या प्रभांसां समर्थक उचें
दिलीं; आणि दोन तासांच्या आंत सहा मिळियन्स पौडांचा परवाना
मिळविला. माझा इत्ती बहुतेक सर्व वेळ सरकारी कामांत जातो,
आणि जीं बोर्डींगी भिनिटें फुरसत मिळेंत ती मी आपली बईन
व तिची मुलगी ह्यांच्याभां जांवितां. तात्पर्य, पोचुक चढवनें व

उतरणें हें चाललें असतां जेव्हा वेळ नाचावयास मज मिळेल, (ह्या दोन व्यापारांना त्यांना बराच वेळ लागतो, व त्याची एक स्वतंत्र सोलीच असते), त्या शिवाय मुळीच मिळत नाही. मज वाटतें कांहीं दिवस असे राहिल्याने माझा फायदाच होईल. हिंदुस्थानांत असतां व परत येत असतां मी फारच 'बुड्यांतला किडा', बनून गेलों होतों. असें झगळत कीं व्यापारानें असपचनास मदत होतें; आणि झगून कांहीं महिनेपर्यंत पार्लमेंटला सपाटून काम केल्याने कदाचित् माझे वाचन माझ्या मनास जास्त पोषक होईल."

पण बॅर आर्चिबाल्डाच्या कामासंबंधानें मेकालेचें तारुं जरी याप्रमाणें संय धाण्यांत स्वस्थपणानें चाललें होतें, तरी सुमान्य रामचाराच्या छटांत जेव्हां तें सांपडलें, तेव्हां तें बरेंच डळमळूं लागलें. १८४० चें सेशन सुरू झालें नाहीं तो थोडक्याच दिवसांत सर जॉन बार्ड सुल्य या गृहस्थानें प्रधानावर आपला विश्वास नाहीं असा अर्थाची सूचना कामन्स सभेपुढें आणिली. ह्या सूचनेस टोपीपडानें अर्थात् मज आणि कंठ ह्या दोहोंचा पूर्ण आभय दिला. मेकालेचें झगणें सभेनें शांतपणें ऐकूं नये अशी ही पहिलीच—व शेवटलीच—वेळ वेळून ठेपली. ह्या सूचनेवर बादविवाद सुरू झाल्यापासून दुसऱ्या रात्री सर जेम्स मेहाम ह्यानें आपल्या जुन्या पद्याला इतकें कापून संभाषण केलें होतें, व 'विडसर न्यायल' च्या मोडीला उल्लेख करून त्या भाषणास इतका भीठमळस झाला होता कीं, विरुद्धपक्ष अगदीं शेफारस्यासारलें करूं लागला होता. जेव्हां मेकाले त्यास उक्तर यात्रयास उठला, त्या वेळेस विरुद्धपक्षाचें डोकें फिरून गेल्याची चिन्हें इतकीं स्पष्ट दिसून येत होती कीं, त्याला आपल्या भाषणास सुरवात करवांना, मेहरबानी करून मी काय केलों तें ऐकून तरी ह्या, अशी प्रस्तावनाच करवी लागली. पण

प्रश्नच तो असें येतून येला; "हजिांवे प्रधानमन्त्रक विधानक चान आहे किंवा नाही हा प्रश्न आपसापुढें आहे. तेन्ना क्याबिनेटांतल्या पहिल्या प्रधान जो बोलवण्यात उठेल त्याला ज्या जीदा-चांवरून व सौजन्यावरून इतिका लोकानी एकवेळ प्रसिद्ध होती, त्याचा घोडाला तरी माग आपसाकडून मिळेल अशी मी आज करितों. "क्याबिनेटांतल्या पहिल्या प्रधान" हे शब्द त्याच्या कोंडानून सोडर पडले नाही तोंच विशदपणाच्या उभातरांनीं "मुळक प्रधान" असा त्यांच्या शब्दांचा मतलाच अर्थ मुद्दाम करून अशीं रीतीनें बोलणां दान्यांचा गजर घुरू केल्या कीं, तो ऐकून गुर जोफोनेच कारखानेही पावकून जावे. असा रीतीनें "प्रथम प्रांते अधिकारधराः" अशी स्थिति सात्वावर मेकाळे जरी आपले भाषण पुर्ण केव्हापिषाच खालीं स्वतः नाही, तरी त्याच्या भाषणांत उत्तम किंवा वाहजिकपणा कांहींच राहिल नाही.

नंतर कांहीं दिवसांनीं वाची व तर जेम्स ब्रेहामजी हादर वाकत गांठ पडली; तेव्हां त्या प्रसंगीं आपसा तोंडून कांहीं राम केव्हाकारले किंवा उद्धटपणाचे भाषण निघालें नाही ना ! झगून त्यानें वाच विचारिलें. मेकाळे झगतेः—“कांहीं नाही. वाची मला इतकेंच वाटतें कीं, 'विडकर क्यातल' ज्या बत्तावरून ज्या बद्द बर्तमानपणांवरून वेत अततात, त्यांना आपल्या भाषणां जर उठेल त्याच नसत, तर तें जास्तीच प्रसंशनीय झालें असतें.” वा केव्हीं चीन देशाचीं लडार्ह सुरू झाली होती. झगून, एमिलच्या ७ घोड तर जेम्स वानें अशीं एवज सात्वाच व भेंपुढें आणिली कीं, चीन देशाचीं इंग्लंडाच लडार्हच ओढून नेले हें प्रधानांचें कृत्य गद्दनीच आहे. त्या केव्हींहि मेकाळे त्याच्या मागून उत्तर साववाच उठेल; आणि ब्रिटिश सरकारच्या निगाणाची घोरकी गजून त्यानें

सगळ्या सभेकडून टाळी घेतली; कारण असलें भाषण कोणासही नेहमीं रुचावयाचेंच.

१८४० आणि १८४१ ह्या दोन सेशनांत ऐर्लंडांतील मत-
दारांच्या नोंदणीसंबंधानें अनेक लोकांनीं अनेक विलें आणल्यामुळे
त्यांच्यावर रागाचे व घोंटाळ्याचे अनेक वादविवाद झाले. ह्या
वादविवादांत, मेकालेला हिंदुस्थानांत असतां जें कडकडीत कायदे-
दिवक्षण प्राप्त झालें होतें तें उत्तम प्रकारें विस्तृत आलें. शिवाय ह्या
त्यांच्या भाषणांतून दृष्टान्त आणि अलंकार झांचीहि नेहमीं प्रमाणां
रेलचेल होती; परंतु दुर्दैवानें त्यांचे रिपोर्ट कोणी घेतले नाहींत.

असें चाललें होतें तर एकदगंत व्हिग प्रधानमंडळाचे दिक्क
भगवयास लागले होते. त्या मंडळाची आतां अशी चमत्कारिक
स्थिति झाली होती कीं, त्यांना कारभारांत यापुढें राहण्यांत शोभा
नव्हती, व तो सोडण्याची सांग नव्हती. ऐर्लंडांतील नोंदणीसंबंधानें जें
त्यांचें मुख्य विलें तें दुसऱ्या वाचनाच्या वेळींच पालयें पडवयाचें,
तें पुढें कमिटींत पडलें. १८४० सालीं राष्ट्राच्या अंदाजपत्रकांत
खर्चापेक्षा उत्पन्नाची उणीव एका मिलियनपेक्षां कमी झणून दाख-
विली होती, ती ह्या वर्षीत २ मिलियनवर जाऊन पोहोचली; बरें,
ह्या खर्चांतून त्यांचें सारें सुस्थित नेण्यास लोकप्रियतेची छाट
त्यांच्या उपयोगीं पडेल अशीहि या वर्षी आशा नव्हती. कारण
प्रगति पाहिजे झणून झणजारे जे लोक होते, त्यांचा समळा उत्साह
व त्यांचा सगळा उद्योग हीं या वेळीं दुसऱ्याच एका कामाकडे
स्वर्ण होत होती; आणि त्यांचे जे पुरस्कर्ते होते ते प्रधानमंडळांत
नव्हते, व कारते पार्लमेंतांतहि नव्हते. तो उद्योग कोणता झणाल
तर बाण्यावर कर बसविण्याच्या संबंधानें जे कायदे गेल्या पंचवीस
वर्षांत पसार झालेले होते ते रद्द करून द्यावें हा होय. पण ह्या

प्रभातें महत्त्व व हा वेळची त्याची स्थिति ही बरोबर समजण्यासाठी त्याचा थोडासा पूर्व इतिहास देणें जरूर आहे.

१८१५ सालें वाटवल्या रणांत नेपोलियन बेनापाटीचा पराभव होऊन जें सप्टेंबरी २५ रोजें फ्रान्ससी जावें असलेलें महायुद्ध संपलें, त्यांत शेवटीं जरी इंग्लिशांस जय आला, तरी त्यांना त्या-बद्दल विचक्षण स्वर्न लागलेला होता. त्यामुळे करांजें मोठें वाढलेलें होतें; व्यापारबंधा बसला होता; उद्योग नाहींता झाला होता; मजुरीचे दर कमी झाले होते, आणि जिनसांचे भाव वाढले होते. अशी स्थिति होती तरी जमीनदारांस खुश करण्यासाठी त्या वेळच्या प्रधानमंत्र्याने असा कायदा पसार करून घेतला की, इंग्लंडांत गव्हाचा दर, दर कार्टपस ८० शिलिंग होईतोपर्यंत बाहेरच्या मुलखांतून इंग्लंडांत धान्य कोणी आणूं नये. याचा उद्देश अर्थात् बाहेर देशांचें धान्य इंग्लंडांत न आल्यामुळे तेथल्या धान्याचे दर वाढून जमीनदारांना चांगली किंदायत जावी हा होता. पण येथेंकरून गरीबगुरीबांची स्थिति पारच शोचनीय झाली; धान्याचे दर मनस्वी वाढले, व त्यांना जी अर्धीमुर्धी माफर पूर्वी मिळत होती, तीहि मिळण्याची पंचाईत पडूं लागली. तेव्हां हा जुलमी कायदा रद्द व्हावा, व धान्याचा व्यापार अनिबंध चालावा, एतदर्थ काहीं सज्जन लोकानीं सटपट सुरू केली. त्यांच्या प्रयत्नांस काहींसें यश आलें, कारण १८२८ सालें असा एक कायदा पसार झाला की, तेंथेंकरून बाहेरून येणाऱ्या धान्यावर एक फिरेता कर बसविला; व त्यासंबंधानें अशी तजवीज केली की, धान्याचा भाव जसजसा वाढत जाईल तसतसा तो कर कमी व्हावा, व कमी होईल तसतसा वाढत जावा.

हा कायदानें १८१५ मध्यें घडलेल्या अन्यायाचें जरी अल्प

जस बुरीकरण लाळे तरी कारळे लाळे नाही. हे पाहून कीर्ती बळनदार व परोपकार बुद्धीच्या गृहस्थांनी 'बाग्यावरील कारावेकडे लक्षपट करणारी मेढळी' झणून एक सभा १८१८ साली स्थापन केली. तिचा उद्देश, सभा भरवून, लहान लहान, लघु केल प्रसिद्ध करून, अर्थ करून, बरीरे कायदेशीर रीतींनीं ह्या चान्व विषयक कायद्याविरुद्ध लोकमत जाणत व सुनिश्चित करवें, हा होता. ते लोकांत असें शिकवूं लागले कीं, अप्रतिबंध व्यापार असले हें सर्वांसच व सर्वच जिनसांच्या संबंधानें फार फायदेशीर आहे; पण बाग्याच्या संबंधानें तर विशेष फायदेशीर आहे. कारण बाग्याची जरूर भीमतापासून तों गरीबांपर्यंत सर्वांसच आहे. सरकारांत सर्व भागव्यालाफी जर एखाद्या मालावर कर बसविलें झालें, तर तो बाहेरून येणाऱ्या इतर मालावर अगोदर बसवावा, आणि अगदीं निरुपायच झाला, तर अलेरीत बाग्यावर बसवावा.

हे झणजे अगदीं बरींकर असल्यामुळे, व गरीबांच्या आणि मध्यम स्थितीच्या लोकांच्या फायद्याचें असल्यामुळे, अर्थात् लोकांत तें बसूं लागले, आणि लोकमत तिकडे ज्वास्त ज्वास्त वाहूं लागले. ह्या मताचे मुख्य पुरस्कर्ते रिचर्ड कॉन्वेन व जॉन ब्राइट हे होते; आणि शिवा पक्षाचे लोक जात्याच सुधारनेच्छु व प्रगतिप्रिय असल्यामुळे स्वातंत्र्यांतीक ज्वास्त ज्वास्त लोकांचा कळ तिकडेच जात होता. उच्च उच्चपंथी, टोरीपक्षाकडे बहुतेक जमीनदार मेढळी असल्यामुळे, व त्यांना बाग्यावरील कर रर होवें म्हणून ह्या बायत नसल्यामुळे, ते ह्या मताविरुद्ध होते. ते झणत कीं बाग्यावरील कर काढून टाकिल्यात बाहेरचे स्वस्त चान्व देसांत येऊन इंग्लंडातील शेती कुठेच. त्यांचे प्रतिपक्षां अनिर्बंध व्यापारवादी झमत कीं, हवें व होणें प्रतिस्पर्धेच्या योगानें इंग्रजी शेतीमज्जे उच्च सुवा-

कम होईल; ह्या कामा उदात्त वस्त, किंवा निदान विस्तीर्ण
इतने तरी, विरक्त मिष्ट कसेल.

असे. अशी ह्या प्रश्नाची सावेळी स्थिति होती. मेकालेवेंहि कम
कर बंद करण्याकडे जाऊ लागले होते. १८३९ तच मेकालेने आपल्या
दिनचरेंत असे लिहून ठेविले होते; “आम्हाचा व्यापार अर्धवर्ष
असावा अशी मी ओरड हल्लीं करू आहे ती फारच जोरदार दिली.
तेव्हा पत्र देखील त्याला अनुकूल लागले आहे. तें होईल ही मला
आशी होतीच. प्रधान कर आपल्या हाव भातां चांगल्या सेव्हेरील
तर ते एक विक्रीतील, किंवा निदान अनुनिशी तरी मनेकरचे न
त्यांच काढून टाकतां येईल. त्यांच्या हल्लीं पाने फार उपज आली
आहेत; मात्र ती नीट करी सेव्हेरील हे त्यांना समजले पाहिजे.”
हे हे मेकालेने उदार विचार ते या वेळीं निरुपायामुळे प्रधानांवेळीं
अत्यंत मित्रा प्रधानांत देखील तमत होऊ लागले होते; आणि
अनिर्वच व्यापारवादी या नात्याने आतां आपण देशापुरे ह्या वाक्याचे
अस्य विंग कोकानी निश्चय केला. ३० एप्रिल १८४१ रोजी ते.
विबरण लिहिलेला पत्रांत मेकाले लिखतो:—“आमच्या पत्रांचे बरे
वार्तद आज रोजी काय तें ठरावयाचें आहे. आमची चांगली क-
रारी होईल किंवा आमच्या अंगावर तरी वाजू येईल, काय होईल
ह्याचून झालें तें मला समजतच नाही. माझी इच्छा सगळीच तर
आमच्या पत्राचा फायदा व्हावा अशी आहे. स्वातंत्र्य आणि
स्वातंत्र्य वाचतां, भाषणस्वातंत्र्य आणि ऐकनस्वातंत्र्य वाचतां, जी
सुख आहे, मला पाहिजे तें सर्व मजपासीं आहे; थोडेच प्रत्य,
कष्टमुक्त, चांगली प्रकृति आणि मनाचा उत्साह. जाहीरीला कर हे
नूं म्हणता मनेकरचे निघाळे तर त्याच पुनः मान देण्यास मी कसूच
होईन असें मला वाटत नाही.” कसरी वेकरीने हे कसूच कसली

लिहिले, आणि त्याच संध्याकाळी लॉर्ड जॉन रसेल यानें कामन्स सभेमध्ये अशी नोटोस दिली कीं, मेच्या ३१ रोजी मी अशी सूचना पुढें आणीन कीं, धान्याच्या व्यापारासंबंधाचे जे कायदे अद्वैत त्यांचा विचार करण्यासाठीं कॉमन्स सभेची कमिटी बसवी.

पण ३० एप्रिल आणि ३१ मे यांच्या दरम्यान पुष्कळ गोष्टी घडायच्या होत्या. त्या वर्षाच्या बजेटामध्ये एका मुख्य सूचना अशी होती कीं, परदेशांतून आपल्या देशांत येणाऱ्या साखरेवरचा कर कमी करावा. आतां साखर ही या वेळीं स्पेन देशाच्या बसहर्तीतून गुलामांच्या मेहनतीनें तयार होत होती, आणि इंग्रजांच्या बसहर्तीतून गुलामगिरी काढलेली असल्यामुळे, स्वतंत्र कामकर्त्यांच्या मजुरीनें तयार होत होती. अर्थात् परकी साखरेवरचा कर यांच्या बसहर्तीतील लागवड करणारांच्या फायद्याचा होता; तो या सूचनेनें कमी व्हावयाचा होता. इंग्लंड येण सूचनेवर काई सॅन्डन यानें उपसूचना आणिली; आणि ती अशा चुकीनें आणिली कीं, गुलामगिरी २६ कणारे जे जे होते त्यांचा आश्रय लीस सहज मिळाला. या उपसूचनेवर आठ रात्री वादविवाद झाले. त्यांत क्लाइस्टन साहेबानें फार नामी भाषण केलें; आणि शेवटच्या वाक्यांत असा कांहीं उल्लेख आणिला कीं, तो ज्याच्या विरुद्ध आणिला होता त्याप्रच तो फार पसंत पडाला. पुढच्या त्याच्या वैभववाची चिन्हें हल्लींच्या त्याच्या उच्चतम सम्यतेमध्येच व्यक्त होत होती. तो क्षणालः “ परकी साखरेवरचा कर कमी करण्याचा विचार ज्या प्रधानमंडळानें केला आहे त्यांच्याशीं आणखी एका नोंदाचा निष्कर्ष घेतीनें संयोग झालेल्या आहे. गुलामगिरी बंद करण्याकरितां जो प्रयत्न उद्योग झाला त्याची माहिती मला अर्थात् ऐकियच आहे; पण ती जर माझी माहिती चुकीची नसेल, तर त्या उद्योगामध्ये

असा एका मणीसार्या अंग होतें की जो विस्फोटकाचा वा कामांत गुप्त ओढीदार आणि त्याच्या शक्तीचा केवळ सादच होताना त्या माणसाचें औदार्य पसर लागू होतें, बुद्धि पसर तीक्ष्ण होती, उद्योग अभात होता, आणि स्वभाव हलका अस्वार्थी होता की गुप्तपणें मेहनत करण्यांत, ऐहिक कीर्ति नको झणण्यांत, आणि त्याबद्दल बक्षिस मिळावयाचें तें परलोकीं मिळेल असें मानण्यांत त्यास संतोष वीटें. त्या माणसाचें नांव ह्यागरी मेकाले असें होतें, आणि त्याचा मुलगा प्रसुत क्याबिनेटाचा एक-बटक आहे. ”

१९ मेच्या अगदी पहाटेस लॉर्ड लॅंडन ह्यांच्या उपसूचनेस ११ मिनेटें ज्यास्त मिळून ती पसर झाली; अर्थात् प्रधानमंडळाचा पुरा बराबरा झाला. असा पराभव झाला झणजे प्रधानांनी आपल्या कामाच्या शक्तीनामा दाखवाचा ही गोष्ट साधारणपणें ठरल्यासारखीच आहे. तेव्हां तें वर्तमान प्रधानांच्या तोंडून ऐकण्याकरितां दुसऱ्या दिवशीं कॉमन्स सभेत सभासदांची अगदी गर्दी झाली. पण राजधान्याबद्दल तोंडानून एकहि अबाधर न काढतां बान्सटर ऑफ थि एक्सचेन्जरनें (जमाखर्च लात्याचा प्रधान-१८७१) पुढें येऊन मुकाब्यानें अशी नोटिस दिली की, साखरेवरच्या जकातीच्या उत्पन्नाचा आंकडा जमाखर्चाच्या कामीं समोर मी रीतीप्रमाणें मंडणार आहे; तेव्हां प्रधानांच्या शत्रूंना व मित्रांना दोषांनाहि काढावेचें आश्चर्य वाटलें. ओलेमंडलीचें हें आश्चर्य जरा कमी होतें न होतें हतक्यांत लॉर्ड जॉन रसेलनें सभेपुढें अशी खूबना माहिती की, सभेचें काम आतां थांबून पुनः सोमवारी सुरू व्हावें. तेव्हां अर्ने जेम्स डार्लिंग्टननें आश्चर्य व तिरस्कारयुक्त अशा एकाच वाक्यानें त्यास असें विचारिलें की घान्याच्या कावयांचा प्रश्न आपण कधीं पुढें आणणार ! ‘ चवथ्या जूनस ’ असें उत्तर मिळाल्यामुळे तो विषय तितकाच राहिला.

एक हा गोडीचा एवढ्यानेच निकाल झाल्याचा नव्हता. पणने कूनस जो धान्याबरीळ करसवंपानें बादविवाद सुरू झाल्याचा तो एकीकडे राहून, प्रधानांवर आपली विश्वास नाहीं अशा प्रकारची सूचना लगेपुढें आणीच आलेली होती; व तिच्याबरीळ बादविवादाचा तो पांचवा दिवस होता; ती सूचना कॉन्सर्वेटिव पक्षाचा अग्रणी सर रॉबर्ट पील यानें अगदीं संघ व सप्रमाणी असें भाषण करून पुढें आणिली होती; आणि तें भाषण झाल्या व त्या प्रसंगाला अगदीं उचित असेंच होतें. मेकाडेनें त्याचें हें मुद्देसूद व पूर्वीच्या अशा प्रसंगांच्या माहितीनें ओतप्रोत भरलेलें भाषण पदपद लक्षपूर्वक ऐकिलें होतें; त्याच रात्री तो त्यास उत्तर घाल्याला उठला, आणि त्यानें हि लार्ड सॅबलॅंड, मि. पिट, आणि लार्ड स्ट्राम्बरूक, या प्रधानांचा असाच पराजय झाल्या असतां त्यांनीं रात्रीनामाहि कला दिला नाहीं, व पार्लमेंतरि बरखास्त कसें केलें नाहीं, हें मोठ्या चुकीदार रीतीनें दाखविलें. पण प्रधानमंडळ आज इतके दिवस दुर्बल झालेलें होतें व लोकामध्ये त्याची पत इल्ली इतकी अजर जात पाळलेली होती, कीं प्रत्यक्ष राज्यम (इंग्लंडच्या राज्यानीतीच्या त्यांचा इतिहासकार) यानें जरी अजली पूर्वीची उदाहरणें गोळा केळीं असलीं, व बयानिंग सारख्या अप्रतिम कस्यानें जरी तीं लगेपुढें मांडिलीं असलीं, तरी देखील त्यांचा काहीं एक उपयोग होऊ नसला. पुढें जेव्हां सर जेम्स ग्रेहाम हा बोल्डपणास उठला, तेव्हां तर दोन्ही पक्षांच्या मुख्य कसब्यांनीं जी परस्परविषयक खगोलीयता अन्तर्पर्यंत राखिली होती तीहि नाहींशी आली; त्यानें सर माथ-बनाच्या सेवटी सेवटी शिन्हा देखीलच मुद्रास केले. पण प्रधानमंडळानें आपली पत अजोदरच इतकी कमी कसून घेतली होती कीं, विरुद्ध पक्षाच्या चुकांनीं किंवा प्रसंगीक भाषणांनीं त्यांचा

काही एक कसदा होण्याचा संभव राहिल नव्हता; सेवटी भरणा सभासदांत एक मत जास्त मिळून विरुद्ध पक्षाची ही हक्क पत्तर लागी.

तीस आठवड्यांच्या आंतच फारमेंत करतात झाले, आणि प्रथम परदेशाच्या मज्हांवर एक कायमची जकात ठरवावी अशी सूचना घेऊन राह्यापुढें गेले. अशा ठेकांतमागून सामान्य निवडणूक झाली आणि अजून एकच नेमणूक प्रश्न घेऊन एकाही पार्टी राह्यापुढें गेली, झगजे तिचा निकाल काय झाल्याचा हें ठरलेच आहे; आणि हा प्रसंगीहि तो तयार झाला. कांई मेळवर्न व त्याचे जोडीदार हांणी जो जाल्याच्या कायद्यांचा प्रश्न हातीं घेतला होता तो कारख उभारां घेतला होता, आणि त्यांच्या पूर्वीच्या इतिहासाकडे पाहतां तो पुनः भरच मीत मीत घेतला होता; आणि शिवाय, त्याचें ग्रहण करण्यास मतदारांच्या मनांची अद्यापि तयारी झालेली नव्हती. सगळ्या जमीनदार लेकांना हा प्रश्न झगजे सगु होता; तिच्या अजून प्रश्न हातीं घेऊन प्रचानांनीं आपल्या राजाकारी लेकांस मतदारांसमोर पाठविलें झगजे पदरांत अपेक्षा बांधून येण्यासच पाठविलें. उत्तरांखंडांत विद्ग लोकांनीं कारणा जागा गमविण्या नाहींत, सग दक्षिणखंडांत त्यांची पूर्तीच धूळघास झाली. प्रचानांच्या अनुयायांचें करोमणें (गहरांमणें) जें इतके दिवस पुर्ण प्राप्तच होतें त्यांतलें बरेच कमी झालें, आणि कौटींमणें तर प्रतिपक्ष्यांनीं बाना मगदीं हुसकूनच आविलें. कांही कौटींमण तर असें झालें कीं तेच प्रतिनिधींची सगळी माळच्या माळच अनिर्वचण्यापारतांजुंची ला- मकी. उदाहरणार्थ, ईसेक्स प्रांतांत असें झालें कीं गहरें व लेडेगांव प्रांतांत दहाच्या दहा सभासद कांसर्वेष्टिष्ट पक्षाचे निवडून आले; आपसावरच्या बारा प्रतिनिधींचा तोच कपू ऐलेंदतीक निवडणु-

कोंबा-निकास समजण्याच्या अगोदरच असे स्पष्ट होऊन गेलें की आग्नीवाचीच्या प्रसंगी प्रधानांना निदाने शंभर मते तरी कमी यावीं. सारांश, १७८४ त घाकट्या पिटनें जेव्हां कोडबोळ्या प्रबल पक्षाचा सामान्य निवडणुकींत अगदी धुव्या उडवून दिला होता, तेव्हांपासून शिगपक्षाचा असा जबर पराजय कधीच झाला नव्हता.

इंग्लंडमध्ये धान्याच्या कायद्यांच्या सुधारणेविषय जी ही वावटळ उठली, तिजपासून नेहमीप्रमाणें स्काटलंड अलिप्तच होतें. तेथें जर उमेदवारांना कांहीं त्रास झाला असेल तर तो सुधारणाशत्रूपासून नव्हे, तर तिच्या मित्रांपासूनच; कारण मतदारांचा कल तिकडेच ज्यास्त होता. मेकालेला ह्या वेळीं कोणी प्रतिस्पर्धीच उभा राहिला नाहीं; त्यामुळे त्याची निवडणूक सहजगत्या झाली. स्काटलंडच्या धर्मसंस्थेत ह्यावेळीं दुफळी उत्पन्न झाली होती, व त्यांपैकीं एक फळी मेकालेविषय असेल त्यांनीं झाला प्रतिस्पर्धी उभा करण्याची भीतिहि घातली होती. पण त्याप्रमाणें या प्रसंगीं तरी कांहीं झालें नाहीं. यापुनारास एलि-सला किलिलेच्या एका पत्रांत मेकाले झणतो “मी कबूल करितों की मला आमच्या भावीस्थितीबद्दल अत्यंत आनंद वाटतो. विषय प्रबल पक्ष हीच गोष्ट मला पाहिजे होती. महाक्रांतीपासून हानोवर घराण्याच्या राज्यारोहणापर्यंतचा माझा इंग्लंडचा इतिहास लिहून होईतोपर्यंत सद्याची स्थिति जर कायम राहिली तर मला मनापासून आनंद होईल. नंतर मग पुनः थोडींवेळें अधिकारारूढ होण्यास माझी तयारी असेल. आझी सरासरी अगदीं ३०० च्या जवळ होऊं हे स्पष्ट दिसतें. हा माझा फार दिवसांचा अंदाज आहे. एडिनबरो एथें मी मोठ्या याटांनै विजयी झालों, व पुनः अगदीं थोड्या लक्षांनीं. मला वाटतें ह्या संबंधानें मी जी एट मार्क शकेन ती आपल्या ह्या देशांत दुसऱ्या कोणत्याच माणसास मारतां येणार

नाहीं. एकलाल बाळीस हवार. बापेसां ज्याची लोकवस्ती ज्यस्त अशा ग्राह्यांन मी आजपर्यंत चारदा पार्लमेंटाचा समावेश मिळून आलों आहे; पण ना चान्ही निवडणुकींज मिळून मला पांचवो वीठ देखील सव्य पडलेला नाहीं. "

• निवडणुकींच्या मंडपांतून जें लोकमत ह्मणोनर झालें, तें अमलंत आणण्यासाठीं जागस्तच्या १९ वीस पार्लमेंत भरलें. राणीच्या मान-पत्राची सूचना पुढें आली नाहीं, तोंच त्या मानपत्राच्या निम्मानें खर्च अशी एक उपसूचना समेपुढें आली. तिचा इत्यर्थ इतकाच होता कीं राणीसाहेबांच्या सध्याच्या मंत्र्यांवर राहणा भरणेना नाहीं. ही उपसूचना दोन्ही सभांपुढें एकदम आणिली. बादशियाच्या पहिल्याच दिवशीं लाडांच्या समेत तिला ७२ मते ज्यस्त मिळून ती पसार झाली, आणि चवथ्या दिवशीं कामन्स समेत ९१ वांच्छा बहुमतानें ती पसार झाली. मेकालेनें आपलें मत आपल्या जोडीदारा-सारखेंच दिलें हें उपडच आहे. पण सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनें पाहतां जी गोष्ट लांबणीवर पडायी अशी त्याची इच्छा होण्याचा संभवच नव्हता, आणि खाजगी दृष्टीनें पाहतां जी होणार झालून तो आज कित्येक दिवस उपड उपड आनंद मानीत होता, त्या गोष्टी विरुद्ध त्यानें आपला कंठ शिणविला नाहीं.

ह्या सुमारास नेपियरला लिहिलेल्या पत्रांत मेकाले झणतो: " निवडणुकींच्या संबंधानें मला मुळींच वाईट वाटत नाहीं. मात्ता जसा अंदाज हाता तशाच त्या बहुतेक शाखा आहेत. कदाचित् मात्ता अंदाज हात आठ मते आझास ज्यस्त मिळावी असा होता; आणि अर्जांमतीं तेवढीं मते कदाचित् आझास मिळतीलहि. हल्लीं मी जितका सुखी आहे तितका मी गेल्या पुष्कळ वर्षांत कधीं नव्हलों असें मी सत्यपूर्वक झणूं गव्हेन. मी हिंदुस्थानांत गेलें त्याच्या-

पूर्वी, प्रबानमंडळ बंदकल्यास, स्वतः केसवीण्या आघातकर राहणवाचें व बहिर्नीत लसुली शिबकिणीचा बंध करवयास क्वावयाचें ह्या निश्चय अज्य अज्य मार्ग नमूदता. हिंदुस्थानांत मी बनवाली होतों. तिकडून परत आल्यावर कांहीं दिवस मी स्वतंत्र होतों. पण बोड-
क्याच मरिह्यांत माती बहीन व तिचीं मुलें यांचा मात्ता विमोग
बडगार, व कदाचित् कावमयाच बडगार, अशी मज्ज बात्ती होती.
मी बात्ती पुढें नव जाण्मी; पण अज्यंत दुर्बल व केवळ 'जीवनार्थ
कज्ज' करणाऱ्या अशा प्रबानमंडळाचा मी एक पटक अज्यंत
यज्येयेची विडी मात्ता पावत होतीच. आतां मी मुक्त झालों आहे.
अज्यां मी स्वतंत्र आहे. मी पार्लमेंतांत आहे, व तेथील मात्ती स्थिति
वितकी उज्जनाची कोणतीही अज्य बकेल, वितकी ओढ. माजें
कुठुंन सुस्थितींत आहे. बाळमयाची सेवा करणास मज्ज पुरवत
आहे; तबानि पैसाकरितां लिहिलें पाहिजे अशीहि याशी अवस्था
नाहीं. मावत्याज्ज ज्या ज्या प्रकारच्या स्थिती प्राप्त आहेत त्यांपैकीं
काहिजे ती निवडण्याची जर मज्ज मुभा असती, तर हल्लीं जी
स्थिति मज्ज प्राप्त झाली आहे तिच्यापैकीं पुढची कोणतीहि स्थिति
मज्ज ज्यास पसंत पडती, असें मज्ज वाटत नाहीं. सरोसराच मी
पूर्वपणें संतुष्ट आहे. "

प्रकरण ७ वें.

सभासदी व इतिहासलेखन.

मानमंडळ वरलें आपलें मेकासेनं पिकवून पुस्तकान
 लवें मारी. त्याचा ठीक हाता तो काग तो पगाराच;
 पण त्यामुळें त्याचें अडळेळें नव्हतें; आणि मोठ्याच
 दिवसांत तो ठोय फिरी पटींनीं तरी भरून बावपाचो
 होऊ. तो आपल्या वेळाचा माळक हाका, त्याचें स्वातंत्र्य त्यांत मि-
 ल्लें, वाटेक तें सोलण्याची, ह्मण होईक तेंहां लिहिण्याची, आणि
 पणत वरेल त्याप्रमाणें राहण्याची, त्यांत मोकळीच मात लावी.
 त्यानं आतां तो आयुष्यक्रम उरविज तो त्याच्या अभिरुचींत अलंकार
 पोच्य असा होता. १८४० च्या शेवटीं मित्तर व मिलेट देखील
 हीं प्रकाम येचें खावचार मेळीं होती; तीं निपून मेकासेनर प्रेड-
 जर्न रूईट मदीक आपलें विन्यास मेकासेनं मोडिलें, आणि
 आखणी चौकांत कांहीं बांगत्या विस्तृत सोव्या भावचानें वेळान
 तेंच तो काळन राहिल. त्याच्या सोव्यांतून विकडे विकडे पुस्तकें
 ठेविलेळीं असून त्यांतलें सामान सुमन करी भीमंती काटाचें नव्हें
 तरी पुस्तकारक असें होतें. त्यांत सोमेच्या बरू मोठ्याच पण
 निवडक होत्या; बोर्डींगी इत्यादिमन चिबें, एक मोटें व पुस्तक
 फ्रेंच पडपाळ, प्रसिद्ध फ्रेंच तत्त्वज्ञ ब्रुलटेर व रुतो वचिं ब्रुलाने
 पुतळे, वगैरे. बापेकीं सेवटच्या दोन चिबा केरी हांमदनें आपल्या
 नवऱ्याचें स्मरण (तो बाप्या अगोदराच निवर्तण होय) समून
 त्यांत दिव्या होत्या.

आपणास मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा मेकालेनें पहिल्या उपयोग जो केला तो टीकाकार या नात्यानें केला. म्लीग नामक एका संस्कारांतील भ्रमोपदेकांनें धारण हेस्तिंग याचें चरित्र लिहिलें होतें; तें असादींच एक पक्षीय उतरलें होतें; झणून त्याचा चांगला समाचार घ्यावा असें मेकालेच्या मनांत आलें होतें; परंतु त्या वेळीं हा कफरी स्वातंत्र्याच तेक्रेटरी असल्यामुळें आपल्या हाताखाल-च्याच बापसावर हात उगारणें शोभणार नाहीं, तेव्हां काय करावें, ह्या विचारांत तो होता. इतक्यांत म्लीगच्या हुद्द्यानें मेकाले ह्या बंधनांतून मोकळा झाला, व नंतर त्याजवर योग्य साक्षेस सादल्यास त्यास चांगलें कावळें. लाई जैववरच्या निबंधा-प्रकारें हाहि त्याचा निबंध चांगला घडला, व लोकांस तो पारच आवडला. पण त्यामध्ये मेकालेच्या हातून एक भयंकर नजरचूक झाली होती, ती त्यास बुध्कळ दिवस पुढें नडली. ती अशी. म्लीग यानें पूर्वी कांहीं पुस्तकें लिहिलीं होती तीं साधारणपणें बरीं होती. असतुस काम त्यानें केवळ पोटासाठीं झणून पत्करिलें होतें, तें काबेरतें झालें. ह्या गोष्टीला अनुळधून मेकाले ह्या निबंधाच्या प्रस्तावनेंत असें लिहून गेला. “ केवळ पैशासाठीं हेस टाकण्याचें काम म्हीनपेक्षां जास्त प्रसिद्ध माणसांनीं जेव्हां जेव्हां हातीं घेतलें आहे, तेव्हां तेव्हां त्यांचेहि लेख बाप्या-सारखेच बाईट उतरलेले आहेत. ‘ म्दिकर आफ् बेक फील्ड ’ एवढ्याच ग्रंथावरून गोल्ड-स्मिथजी किंमत करणें, किंवा नेपोलियनच्याच चरित्रावरून स्काटजी किंमत करणें बरोबर होणार नाहीं; मि. म्लीग हा गोल्ड-स्मिथ नाहीं, किंवा स्कॉटहि नाहीं. इ. इ. ”

या टीकाजी ‘ म्दिकर आफ् बेक फील्ड ’ ह्याच्या एवजी ‘ इंग्लंडचा इतिहास ’ असें पाहिले होतें. पण प्रथम लिहितांना

व मागून पुर्णे तपासतांना, खेन्ही वेळां ही नजरचूक त्याच्या लक्षांत आली नाही. आणि रिब्यूचा पुढचा अंक निघे तोंपर्यंत, झगडे आपली तीन महिने—“ब्रिंकर आफ् बेकफील्ड” वार्ड्ट झणतो असा गव्हरपारसी टीकाकार मेकाले ॥ आहे, असा लोकापवादास त्यास पात्र व्हावे लागले. झाबडल अर्थात् त्यास फारच वार्ड्ट वाटले.

वाच्या पुढचा निबंध त्याने फ्रेडरिक चिमेट याच्यावर लिहिले. त्यांत कांहीं शब्द अनुचित आहेत, व कांहीं ठिकाणी असावा तितका गंभीरपणा नाही, असे दोन दोष तपादकांनी काढिले होते. दुसऱ्या दोषाच्या संबंधाने मेकालेचे असे झणणे पडले कीं एकाद्या देशाच्या इतिहास ग्रंथरूपानें लिहिणें, आणि एकाद्या चरित्रावर टीकात्मक लेख मासिकांतून लिहिणें, ह्या दोन गोष्टी अगदी भिन्न आहेत. इतिहासासारख्या टीकाक ग्रंथांतून व गंभीर विषयांतून विनोदात्मक लिहिणें शोभणार नाही हें खरे आहे; पण ज्याचे आयुष्य चार सहा आठवड्यांच्या वर नाही असा मासिकांतून किंवा त्रैमासिकांतून कांहीं भाग गंभीर तर कांहीं विनोदात्मक असे मिश्र करणें व विषयास रुचि आणणें हें गैर होणार नाही. पहिल्या दोषाच्या संबंधानें तो झणतोः—लिहिण्याचा प्रधान नियम, ज्या नियमाच्या मानानें इतर सर्व गौण होत, तो हा होय कीं लेखकानें जे शब्द योजावयाचे ते असे असावे कीं तेणेंकरून त्याच्या मनांतल्या अर्थ त्याच्या सर्व वाचकांना पूर्णपणें आणि स्पष्टपणें कळून यावा. लेखनशैली शुद्ध आणि भारदस्त ठेवणें झाबडलचे जे सगळे विचार आहेत ते ॥ विचार प्रथम सधून मग वाचतात तितके वाचणे. स्विफ्ट किंवा डायडन यानें योजिले नाही तो शब्द वापच कदा योजावा असा भीतीने, ज्या लिहिण्याचा सगळा जोर वाचकास समजत नाही असेलें लिहिणें, झगडे, आदिभ्रष्ट शब्दयुक्त

बेचशालेचें प्रमाण राखण्यासाठी, जिच्यांतून बेच वेडां येत नाहींत अशी, ऑक्सफर्ड येथील बेचशालेसारखी बेचशाला बांधण्याइतकें विवेकशून्यत्वाचें आहे. एखादी कल्पना व्यक्त करण्यास जर एकादा शब्द योग्य असेल, ती कल्पना व्यक्त करण्यास जर उच्च आणि नीच सगळे लोक त्याची योजना करीत असतील, ती कल्पना त्या शब्दानें जितक्या पूर्णपणें व्यक्त होत असेल तितकी जर बुलत्वा कोणत्याच एकेंच्या शब्दानें होत नसेल, किंवा लांबलचक शब्द-समूहानेंहि होत नसेल, तर ती शब्द लिहिण्यांतून हांकून लावचें झाले तेवढी शक्ति फुकड घालवणें असें मी समजतों. इ. इ. "

वा वेळीं याच्या निबंधांच्या तीन किंवा निदान दोन आधारी अमेरिकेंत निघाव्या होत्या. त्या अर्थात त्यांच्या परवानगीशिवाय फाटिल्या होत्या, व त्यांची विक्रीही चांगली होत होती. त्या जसाच्या तसाच छापव्या असल्यामुळे अर्थात चार्डन लिहिणें व चार्डन छापणें झालुळें मुळांत झालेले जे दोष ते त्यांच्यांत जसेच्या तसेच अवतीर्ण झालेले होते. खंगमन नामक प्रसिद्ध पुस्तकप्रकाशकानें तीन वर्षांपूर्वीच झाल ते स्वतः एकत्र करून पुनः छापविण्यास लागितकें होतें. पण तें तेव्हां याक्य पसंत पडलें नव्हतें. आतां ही बातमी ऐकिल्यावर पुनः त्यानें त्या गोंडीचा विचार केला, व विचारांतीं ते स्वतः छापवावयाचे नाहींत असेंच ठरविलें. त्यास कारण त्यानें असें दाखविलें कीं मासिकांतील लेख, आणि निबन्ध ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध होणारे लेख, हाना छेकमत्त एकाच प्रमाणे जेजीत नसतें. मासिकांतील लेखांत दोषळ चुका असल्या, आत्म-नियोज असल्या, डोक्यापेक्षां शेपूट अवजड झालेकें असलें, एकादी सोद मज्जे अर्धीच सोडलेली असली, तरी चालते, कारण कधीं कधीं त्यांचा केवळ आपल्या पुस्तकांपासून दूर अंतरावर अजतो,

व जवळ जाई तोंपर्यंत थांबावें तर पोह निपुन जातें. झणून कधी कधी हे लेख कार्डनें लिहिणें उर्फ ठासटनें माग पडतें. पण लेखकाच्या लेखनशैलीत जर चटकदारपणा असेल, व त्याच्या लिहिण्यात जर जीव असेल, तर या सर्व व्यंगांमद्वळ मासिकांचे मूळ वाचक त्यात समा करितात. पण तेच निबंध त्यानें जर पुस्तकरूपानें छापण्याचें मनांत आणिलें, तर वाचकांची इष्टि लागू जीव फिरते. ते त्यात नव्या ताज्जुमांत पावूं लागतात; व जर ते त्या ताज्जुमानें चांगल्या प्रयाच्या बबनरात उतरले नाहीत तर त्यात दोष होतात; व हे त्यांचें करमिं योग्यच असतें. द. द.

बरील विचार त्यानें प्रदर्शितकरून वहा महिने झालें नाहीत तोंच त्याच्या कानीं असें आलें कीं अमेरिकेंत छापिलेले त्याचे निबंध तेथेंच लपतात असें नाही; तर त्यांच्या प्रती इंग्लंडातहि वेळें लागल्या आहेत. तेव्हां ते इंग्लंडांत विक्री नये म्हणून काय- लाकडे थांब घेवें, व स्वतः ते न छापवें, झणजे 'न तुला न मम' असें करण्यासारखें होणार होतें. हा विचार मनांत आणून त्यानें आपला पूर्वीचा वेत फिरविला, व चांगमनच्या द्वारा ते त्यानें १८४३ त स्वतः प्रसिद्ध केले. तो निबंधचंद्रमह लोकांत फार आवडला; त्याच्या आदृष्टी करचेवर निघूं लागल्या, व अखोमती लागूं लागल्या, व अजूनहि लपत आहेत. आपल्याकडे तर ते इतके प्रसिद्ध व लोकप्रिय आहेत कीं त्याबद्दल विशेष लिहिणें मुळींच नको. इंग्लंडांत तर त्यांचा लप इतका नियमित व इतका सारखा आहे कीं, एखाद्या सामान्य भरभराटीच्या मानानें तो लपण्याचें कमी होतो व वाढतो; आणि कोळसाचा लप त्या मानानें कमी जास्ती होईल त्या मानानेंच मेकालेच्या निबंधांचाहि होतो, असें खट्यात अतिशयोक्ति होणार नाही. पण हा प्रयाचा असा यी

तीनें जो हा विलक्षण जय शाला त्याचें केवळ व्यापारी दृष्टीनेंच महत्त्व आहे असें नाहीं, तर त्याच्यापेक्षांहि उच्चतर दृष्टीनेंच त्याचें महत्त्व मानिलें पाहिजे, आणि तेंच मोठें आहे. लाखों माणसांच्या मनांत धारुमयाबद्दल अभिरुचि आणि ज्ञानाबद्दल उत्कट इच्छा जागृत करणें, आणि भारदस्त विषयांचें फाळजीपूर्वक व मनःपूर्वक विवेचन करणें हें काम विलक्षण बुद्धीच्या माणसास जितकें शोभतें तितकें दुसरें कोणतेंच शोभत नाहीं, असें स्वताच्या उदाहरणावरून सिद्ध करून दाखविणें, हा कांहीं लहानसहान पराक्रम नव्हे.

हकटे टोरी प्रधानमंडळाची स्थिति फारशी चांगली नव्हती. येरी पक्ष जरी प्रबल होता तरी त्याच्यातील एकोपा दिवसेंदिवस कमी होत चालला होता. ग्लाडस्टनप्रमाणें सर राबर्ट पील जरी त्या पक्षाकडे होता, तरी त्याचीं मतें हळूहळू निरनिराळ्या सुधारणांस अनुकूल अशीं होत चाललीं होती. त्यानें अधिकाररूढ शास्त्रापासून होन तीन वर्षांत जकातीच्या स्वात्त्यासंबंधानें बऱ्याच सुधारणा घडवून आणिल्या होत्या. आवक पदार्थावर कर बसविणें, व विशेषतः कापसासारख्या कच्च्या मालवर (ज्याच्यापासून पुढें कपडे बघौरे बनवावयाचें अशा मालवर) कर बसविणें, हें देशांतील व्यापारास व कारखानदारीस एकंदरीत अपायकारक आहे अशी त्याची खात्री होत चालली होती; व त्यामुळें त्यानें असल्या बऱ्याच आयात जिनसांवरील जकाती अजीबात काढून टाकून किंवा कमी करून त्यांच्या ऐवजीं उत्पन्नावर कर बसविला होता. ही त्याचीं कृत्यें पुरणप्रिय जे त्याचे टोरी पक्षकार त्यांस कशींशींच वाटावयास लागलीं होती, व त्यांच्यापैकीं काहींजण त्याच्याविरुद्ध विस्फावयासही लागले होते. तथापि धान्याच्या कायद्यांच्या संबंधानें त्याचें मत अद्यापि सुधारकांना प्रतिकूलच होतें; आणि तेवज्यावर त्याचा पक्ष कम खालून राहिल्ल होता; तथापि मनांतून कुठकुठच होता.

असल्या ह्या अडचणीच्या प्रसंगां त्याच्या एका तरी विरोध्याने त्याने मनात आणलेल्या सुधारणा तशीत नेण्याच्या कामी त्याचे करीव मदत केली. १८४१-१८४६ ह्या मुदतीत मेकालेने जें वर्तन केलें तें, एकादा मुत्सदी अधिकारापासून दूर असल्या झणजे त्याने कसें वर्तवें, ह्याचा एक किताब होता. तशाप्रकारचें वर्तन करण्यास त्याला एक तसेंच विशेष कारण होतें. आपल्या इतिहासकरील ग्रंथाच्या संवधानें जो त्याचा सारखा व मनःपूर्वक उद्योग चाललेला होता, त्यांत त्याचें मन नेहमी गुंतलेलें असे, आणि त्याच्या फुरसतीला कांहींतरी व्यवधान असे. असें असल्या-मुळे कांहींतरी उद्योग करून वेळ घालविला पाहिजे अशी त्याची स्थिति नव्हती. आणि अधिकारच्युत मुत्सदी ज्या चुका करीत असतात त्यांतील निम्मेचें कारण, त्यांस कांहीं दुसरा चटकदार उद्योग नसतो, झणून ते अधिकारारूढ मुत्सद्यांच्या कामांत ठबळावयळ करूं लागतात, हें अस्तें. पक्षापक्षांचे जे ठरीव संग्राम वेळोवेळीं होत त्यांत तो फारच क्वचित् मिसळत असे, आणि अशा वेळीं तो बोलला तरी तें उत्तम बघतही नसे पण ज्या विषयांबद्दल त्याच विशेष ज्ञान असेल, व त्याचें मत कायम झालेलें असेल, असे विषय पुढें आले झणजे मग त्या विषयांत तो मन घाली, व त्याच्या भाषणाचा परिणाम ताबडतोब दृग्गोचर होई.

ह्या वेळच्या त्याच्या पार्लमेंतीय कारकीर्दीसंवधानें कोणी असें म्हणतें आदे कीं, कामस सभेच्या छायावरील इतके पुष्कळ तास मोडून, आणि बैठकींतून इतके थोडे तास घालवून, यानें पार्लमेंताच्या कृतीकर जेवढा परिणाम घडवून आणिला, तितका याच्या कारकीर्दीच्या दुसऱ्या कोणत्याहि समासदानें कधींच घडवून आणिला नसेल. ह्याचें मुख्य उदाहरण म्हणजे १८४२ चा

कोपीराइट आक्ट (पुस्तककर्त्यांच्या पुस्तकांवरीक हक्काचा कानून) हा होय. १८१४ च्या कायद्याने पुस्तकाच्या प्रती आपणाच्या सर्व हक पुस्तककर्त्यांत प्रथम पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यापासून २८ वर्षांच्या दिलेला होता; पुढें तें पाहिजे त्यानें आपणें. ही मुदत बोडी आहे अशी ओरड ग्रंथकार व प्रकाशक ह्यांनीं सरसी चालविली होती, व सामान्यजनांसहि त्यांची ही उफार बरोबर आहे असें आतां वाई लागले होते. उदाहरणार्थ, मिल मार्टिनो आपल्या हंगवन्त्या इतिहासांत लिहिते:—“ सर वास्टर स्कॉट मेस्यानें त्याच्या कुटुंबाचें मोठें नुकसान झालें आहे खरें; पण त्या कुटुंबाची त्यानें आपल्या अप्रतिम व लोकप्रिय पुस्तकांच्या रूपानें तरतूद तरी करून ठेविली आहे, असें कोणास वाटेळ; पण त्याच्या कादंबऱ्यांचा कापीराइट संपादकाच्या वेतांत आला आहे; आतां त्याचा तो हक निभून जाणार; हा केवढा अन्याय होणार आहे, हें कोणास समजत नाहीं असें नाहीं. ” बईस्वर्य आणि चौदि ह्या कवींची स्थिति ह्याच्या पेक्षाहि चमत्कारीक होती. स्कॉटप्रमाणें त्यांचे ग्रंथ परिष्कापासूनच लोकप्रिय नव्हते; तर आतां कोठें ते तसे व्यावसाय कराले होते; तों त्यांचीक बहुतेकांचा कापीराइट संपण्याच्या वेतांत आला होता.

पण, ह्या सर्वपेक्षांहि अधिकान्यांच्या मनावर ज्याचा विशेष परिणाम झाला, व ज्यानें त्यांच्या विचारसरणीची विशेष लागी पडली, तो टामस कार्ले हल्या अर्थ होय. त्यांत पुढील आत्म-वाचा मजकूर होय. “ तुमच्या अर्जदारानें कांहीं सडेसु मज्जांत भरून निष्कपटबुद्धीनें कांहीं ग्रंथ लिहिले आहेत; त्या अमरदह त्यास द्रव्याच्या रूपानें बहुतेक कांहींच मोबदला आजपर्यंत मिळालेला नाहीं; व पुढें कधीकाळींहि तसा मोबदला आपणाच मिळेल ही काय, आश्चर्य त्यास मानवाच आहे; आणि त्यास असें

काउंटे की, मोबरम कराधित् मिळाल्याच, तर केव्हा त्यात इत्यादी घान मेल्ल, व त्याच्या कुटुंबात असेल, अशाच वेळीं मेल्ल; झगून हुसत्या अर्जदारानीं तुझल अशी विनंति आहे कीं, त्याच्या अंगावर वेऊन केलेल्या उद्योगांनीं ज्या तिन्हाईत माणसांचा पुर्ज्याच केलेच नाही असा माणसांत त्याच्या अस्पत्यस्य कावचांतून घोरून केव्हात आपण निराम छाठ बघेंपयेंत तरी मनार्ई करावी. छाठब-
घांनंतर आपण त्यांत मनार्ई न केव्हात त्यांनीं घोरण्यात कुमाल जातल करावा. ”

१८४१ च्या ठेवानांत काउंटे टास्फर्ड झानें अशें एक पिक पुढें आणिलें कीं तेनेकसून ग्रंथकाराच्या मरणांतर छाठबघेंपयेंत त्याच्या पुस्तकांचा कापीराइट त्याच्या वारसांकडे राहता. मेकालेनें कावराच तममान व इहामप्रचुर अशें नामी संभाषण करून पातळा-
बेलेल्या रमैतहि तें पिक थोड्या म्हांनीं हाणून पाडिलें. त्या वेळीं टास्फर्ड याच अत्यंत वाईट वाटून तो याच अशें खगून बोळका, कीं, बाळबाच्या विश्वात् व परिचित व बाळम्याचें निमक साहेब्या असा निवड मिजानेंच त्याच्यावर आपली काय उगारिली आहे.

काउंटे टास्फर्डच्या अपजवानें कावच होऊन, पण न कावरातां, पुढल्या वर्षीं साई मेहान बानें आपल्या व्यवसाय बंधूंचा पक्ष उचलिल्ल, आनि बरील तत्व कमी आलेच अशास्थानें अमलांत जाल्ल्याच्या उद्देशानें एक पिक पुढें आणिलें. त्यांत त्यानें अशें कलम कातलें होतें कीं ग्रंथकाराच्या मरणा नंतर २५ बघेंपयेंत त्याच्या ग्रंथांचा कापीराइट त्याच्या वारसांकडे राहता; त्याची ही वचना पळेत पळल्याच्या वेतांत आली होती; पण शेवटीं मेकाले उठल, व त्यानें अशी प्रतिसूचना पुढें आणिली कीं पुस्तकप्रसिद्धीपासून ४२ बघें पयेंत त्याच्यावर पुस्तक कर्त्यांचा कापीराइट राहता. त्यानें आपल्या

ह्या सूचनेचें विवरण मुद्देसुद, खुबीदार, आणि जोरदार, असा भाषणानें केलें; तें भाषण जसें मनोरंजक होतें तसेंच खात्रीकारकहि होतें. तो तें पुरें करून जेव्हां खालीं बसला, तेव्हां सर राबर्ट पील त्याच्याकडे मुद्दाम उठून आला, आणि त्यानें त्याला असें सांगितलें की, गेल्या वीस मिनिटांत कापीराइटसंबंधाचे माझे विचार अगदीं बदलून गेले आहेत. एकामागून एक पुष्कळ सभासद उठले आणि त्यांनींहि अशीच गोष्ट कबूल केली; आणि ह्या प्रभावा कोणत्याहि पक्षाच्या हिताहिताशीं कांहीं संबंध नसल्यामुळे जितक्यांचे विचार अशा रीतीनें बदलले, तितकीं मते ह्याच्या बाजूस आलीं. ह्याचा परिणाम असा झाला की, मेकालेख्या झगण्याप्रमाणें लार्ड मेहानच्या बिलांत फेरफार केला, आणि ४२ वर्षांची मुदत बहुमतानें पसंत झाली.

दुसरी एक गोष्ट ह्या वेळीं अशीच घडली. तिच्यासंबंधानेंहि स्वतंत्र कार्यक्रमाचें अवलंबन करून, व मोठ्या हिमतीनें त्याच मार्गाची कसत कायमची धरून, मेकालेनें प्रथम आपल्या पक्षास, व शेवटीं सर्व राष्ट्रांस, आपल्या मताच्या बाजूस ओढून आणिलें. अफगाणिस्थानांतील लढाई १८४२ च्या पाबसाळ्यांत संपली होती. टोरीपक्ष असें झणूं लागला कीं ह्या प्रसंगां हिंदुस्थानचा बचाव केल्याचें भय तेव्हांचा बर्मेनर जनरल लार्ड एबेनबरो यास दिलें पाहिजे; इकडे विशद पक्षाचें असें मत होतें कीं त्यानें हिंदुस्थानचा बचाव करावा तें एकीकडेच राहिलें; पण उलट दुसरे लोक त्या देशाचा बचाव करीत असतां त्यानें त्यास विघ्नें मात्र आणण्याची पुष्कळ खटपट केली. बहुतेक धिंग लोकांचें असें मत होतें, आणि एक धिंग माणूस प्रत्येक योग्य प्रसंगां असें प्रतिपादण्यास तयार होता, कीं राष्ट्रांनै वासावणी करावी असें कृत्य ह्या झटकांद्वांच्या हातून

आत्मसाक्षात्कार झालेला नाही. इतकेच नाही, पण उत्तर पुढे ते काय करतील याबद्दल अत्यंत काळजी उत्पन्न झाली असा-
प्रकारची कल्पना त्यांच्या हातून बसत होती. आदित. मेकाळेजी स्वताची अशी खात्री झालेली होती, आणि लोकांची तो आता अशी खात्री करून देण्यास उपयुक्त झाला होता, की, लार्ड एलेनबरो जों-
पर्वत गवर्नर जनरलच्या कामावर राहिल तोंपर्यंत हिंदुस्थानांत शां-
तता ठेवण्याबद्दल सहामहिन्याची देतील इमी कोणी घेणार नाही.

२० फेब्रुवारीस कामन्स सभेत ह्या गवर्नर जनरलाचे आभार मानण्याबद्दल विनंती करण्यांत आली. त्याच्यावर जो वादविवाद झाला त्यांत विरुद्धपक्षाच्या अग्रणींनी त्या भाषणे केली ती, एकापकी लोटे बोलण्याची किंवा दुसऱ्यापकी कडू बोलण्याची ज्यांस मोठी पंचाईत पडली आहे, असा मुत्तयांनी बघी असली. अशाच नमुन्याची होती. आभारप्रदर्शक सूचना अर्थात् सर्वानुमते पसार झाली; पण मग काय तर टीका आठवण्यांच्या आंत पाहिले तों बहुतेक सगळे विद्वांस, जिचा गर्भित अर्थ लार्ड एलेनबरोची प्रत्यक्ष व पुरी निंदा असा आहे, असा खर्चन स्मित झाले आणिलेल्या एका सूचनेस, गरम अनुमोदन देण्यांत गुंतलेले ! लार्ड स्टानले झाले अर्थात् ह्याचा चांगल्या फायदा घेतला, आणि सेमनची सुरवात आणि नताळला सण, एवढ्या स्थान मुद्दतांत, ज्या पक्षांनी एका सरकारी नोकराचे त्यांच्या ' सामर्थ्याबद्दल व शहाणपणाबद्दल ' आभार मानले, व त्याचीच वर्तणूक " वेडेपणाची, असभ्य, आणि नीच " आहे असें विद्वत् करण्यासाठी स्वर्गपादाळ एक केले, त्यांच्या वर्तनांत किती मेळ आहे, हे सर्वसं बरोबर समजावे असाबद्दल चांगली सवरदारी घेतली. इंद्रेवर्त मेकाळेचे मन त्यास झाले असा उताऱ्यांचे, त्याने

काहीं केलेले नव्हते. समूह त्याचें में का प्रसंगी भावन जाणें तें वक्तृत्व गुणांत गतपिर्वीत मारन हेस्तिम्यची चककरी जाळी असतां बर्फ, शेरिडन, व फौस्त ह्यांचीं श्री भाषणें तांहीं त्यांच्या अगदीं तोडींचें होतें.

आम सपनेवर जेव्हां मोंत घेतलीं, तेव्हां तिचा निष्काळ एकावाच्या आग्रुवें संरक्षण करण्याकरितां जेव्हां एकादें प्रबल प्रधानमंडळ आपली सर्व शक्ति सर्व करितें, तेव्हां जसा ज्वाला तसाच हाव. १४ मार्चला ह्यूक ऑफ वेळिंग्टननें लार्ड एलेनबोरोसास लिहिलें. “ लार्डाच्या समेत जो वादविवाद झाला तो कारण समाधानकारक झाला; आणि मज्ज असें समजलें. आरे कीं कामेन्स समेतही जो तिसकाच समाधानकारक होत आहे.” ह्यूक लारेवांच्या वातमयीतानें वरवरच पाहिलें अगणें असें दिसतें. कारण लार्ड एलेनबोरोच्या बोकेखोर झुलक बुद्धीबद्दल मेकालेनें ज्या मोजून वारकक विन्या दिसवा होत्या, त्या निस्वधान कर्णावर पडल्या नव्हत्या. त्यानें एक भविष्य केले होतें, निदान जाणिलेले होतें. “ तें असें:—पुढच्या पोस्टानें कोणती म्हाकडचेहा आपल्या कानावर येणार आहे हें आज कोण सांगू शकेल ? मज्ज पक्षी स्वामी आहे कीं, त्या पोस्टाची वेण्याची वाट प्रधानांनाहि स्वस्थ चिणानें पहातां येणार नाही, किंवा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डिरेक्टरांनाहि पाहतां येणार नाही. ” त्यानें एक उपदेश करून ठेविल्ल होला. तो असा:— “ ईस्ट. इंडिया कंपनीचें जे डिरेक्टर लोक येथें हजर आहेत त्यांना उद्देशून दोन शब्द बोलल्याशिवाय त्यांनीं वसथें मज्ज बसें दिसत नाही. त्यांच्या शिरावर जी जबरदस्त जबाबदारी आहे, तिचा विचार करण्याची मी त्यांस आग्रहपूर्वक विनंति करितों. लार्ड एलेनबोरो परत बोलल्याच्या अधिकार त्यांच्या हातीं आहे;

આમિ મી અસા મરંચસાકર રાહતોં કી, તે ત્વાચા ઉપયોગ કર-
આસ કાફૂ કરનાર નાહીત. " હે ત્વાચે પ્રવિષ્ઠ સરે ઠરલે, આમિ
હા ત્વાચા ઉપદેસ ત્વાંનીં સમ્મતા: સ્વીકારિલ. આગલી વાપ મહિને
નિપૂન આખ્યાખ્યા અગોદરચ લાર્ડ ઇલેનબરો પૂર્વીપેશાદિ અધિક
ચાર્ટર લેખનો કરતાંના ઠાંપડલા. હા કેઢીં હે કામ સ્વતઃચ હાતીં
લેખાચ મેકાલેમે નિશ્ચય કેમ્ હોતા. કમ્પ્લેસ સમેચ્યા પુકાંત
ત્વાચી નોટીસ આર્થીચ સહજૂ આગલી હોતી, આમિ સિગ્નર
કરાવવાચે માપન ત્વાખ્યા હોવ્યાંત ધોટૂ લગલે હોતે; હતખ્યાંત
૨૬ ઇમિલ ૧૮૪૪ યેઢીં ઠર રાચર્ડ પીલ ચાને સમેસ અસે
કલ્કચિલે કી, કોર્ડ આફ્ ડિરેક્ટરસકહૂન રાનીસાહેવાંચા પ્રધાનાંના
એક લાકિસા આલ્મ આરે; ત્યાંત ત્વાંનીં અસે કલ્કચિલે આરે કી,
" હિંદુસ્તાનખ્યા ગવર્નર જનરલસ પાહિલે તેખાં પરત લેલ્લચિખ્યાચા
જો અધિકાર કાપચાને દિલ્લ આરે, ત્વાચા આઢી ઉપયોગ કેલ્લ
આરે. "

સર્કેમંતાંત મેકાલેચી જી પ્રતિજ્ઞા હોતી, વ જો અધિકાર માનીત,
તે વલ્લાખ્યા વાલ્લ ગુનાંપુલે મુર્ડીંચ ઉસચ લાલેલ્લ નચ્હતા. હાસંચ-
ખને રિપોર્ટર લોકાંના ક્યા આઠવના આહેત ત્વા અગદીં સ્વહ આરે-
ત; વ લગલ્લાંચા મુકતાસ. ટેમ્સ વચ્ચા વાલ્મીદાર હાલો: " તો
હાસમાલ ધોલકેચ કરી, વ તેદિ લેહલ અલ્લ. ત્વાચા કંઠ પૂર્વ વ
ઠચ અલ્લ અલે; પ્લ તયાર હાલેલે વલે ત્વાખ્યાંત હો કમી જાસતી-
પ્લ્લ કરિતાસ તો ત્વાખ્યાંનીં મુર્ડીંચ નેલ. ત્વાચીં માપમેં -અલ્લંત
કાલ્કનીં વૂર્વક તયાર કેલેલીં અલ્લ, આમિ એક સમ્મદિ ન વિત-
ચાં કિંચા વ ગાલ્લાંતો યે ટીં લોલ્લ દાલલીત અલે. "

હાંતલે લેવટચેં જો હાલમેં આરે ત્વાચે યોરેં સ્વીકરન કરમેં
જરૂર આરે. લેલ્લાખ્યા સ્ફૂર્તીંચ મેકાલે પુચ્કલ્લાં લોલ્લ અલે;

आणि कांहीं उत्तम ज्ञानाच्यांचें असें मत आहे कीं अशा प्रसंगीं त्याच्या भाषण शैलींत जी अलंकारांची उणीव असेल ती सजीवपणानें भरून येत असे, जो वादविवाद व्हावयाचा झणून आर्षांच समजलेला असेल अशा वादविवादांत बोलण्यासाठीं देखील जेव्हां ती ठटे, तेव्हां त्याच्या हातांत टिपण नसे, किंवा खिसांत लेख नसे. एखादा वाद पुढें व्हावयाचा असला झणजे आपल्या खोलींतून केन्ना चालतांना, किंवा रस्त्यांतून भटकट असतांना, तो तो विषय आपल्या मनांत बोलवून ठेवी. प्रत्येक विचार असा त्याच्या मनांत उभा राही, तसें स्वास योग्य शब्दांचें शरीर प्राप्त होई, आणि उपमा, दृष्टांत, व अवतारणें झांचा योग्य पोषाक त्यावर चढे; आणि त्याचें भाषण चाललें असतां जेव्हां तो विचार स्वास भाठवे तेव्हांच, ज्या शब्दांच्या योगानें त्यास तिसंठपणा व सौंदर्य यावयाचें, ते सर्व शब्द त्यास त्याबरोबरच आपोआप भाठकट.

स्कांडर्ब पत्राचा एक बातमीदार झणतो, “ तो खोंटेवर जरा वकून उभा राही, आणि टेबलावर जरा ओथंबत असे; पण त्याच्यांत छाप पाडण्यासारखें किंवा नाटकी हावभावासारखें कांहीं नसे. तो फार जलद बोलें; आणि त्याच्या ठिकाणीं स्वर बारीक मोठा होणें हे बहुतेक मुळींच नसे; तरी त्याचा स्वर जात्याच कांहीं कर्कश नसे. तो कांहीं अंशीं एकतान असे, व त्याच्यांत चढउतार कचित् होई. त्याचीं आरोहणें व अवरोहणें अल्प प्रमाणावर होत. त्याचा भाषणप्रवाह फारच अस्खलित असे, पण त्याच्यांत नेटदारपणा फारच थोडा असे, भोत्यांत जी मोहिनी पडे ती त्याच्या भाषणातील अर्थीवरून व शब्दांवरून विशेषतः पडत असे, भाषणाच्या शैलीवरून नव्हे. ”

हेली न्यूजपत्राचा बातमीदार लिहितो. "सार्वजनिक सभा, धर्मविषयक व्याख्यानस्थाने, कोर्टे, किंवा अस्तित्ति वाणी संपादन करण्याची जी नेहमीची साधने आहेत, तेथून काही वेळाच्याची कला शिकून मेकाले आलेला नाही हे स्पष्ट दिसे. त्याची बुद्धि जशी जोरदार तशीच खोलहि असल्यामुळे वस्तुस्थिती कळेची ओळख करून घेण्याच्या हा व्यापकतेची त्या त्यात परंतु पद्धत्याचा संभव नव्हता. जो त्याच्या मनाचा भरलेलेपणा निरंतराच्या विषयांच्या रूपाने उद्भूत होत असे त्याच्या योगानेच तो कसलेका वक्ता बनलेला होता. विचारांचा जोर, भाषेचा जोर, हावभावाचा जोर, हे त्याचे विशेष गुण होते. ओल्याला जणू काय असे वाटायचे की कसपना आणि शब्द हे, प्रथम मला उद्गार मिळावा, प्रथम मला उद्गार मिळावा, अशा अहमहमिकेने वक्तव्याच्या वशांत बुद्बुद्बुद् करित आहेत. त्याच्यांत अंशाअंशाने कमजास्त होणारे किंवा राहून राहून सखल उंच होणारे असे काहींच नव्हते. तो प्रस्तुत विषयाच्या जीवात जाऊन एकदम मिळे, आणि त्याच्या उच्च स्तराचा खणखणीत वेग प्रारंभापासून शेवटापर्यंत सारखा चाले, त्यात स्थूलन होत नसे किंवा स्तंभन होत नसे. हा जोर आणि हा जोम झांच्यामुळेच मेकालेचा रिपोर्टरना इतका बाळ वाटे; आणि जेव्हा तो त्यांच्या नेहमीच्या अनुभवाच्या वाहे-रच्या विषयावर बोलावयास लागे, तेव्हा तर नावे, आणि तासला, आणि परब्या, झांच्या ओघाखाली ते बहुतेक दडपूनच जात. तो लांब चव्हाट बळीत बसणारा वक्ता नव्हता. वास्तविक पाहता त्याची मनःपूर्वकता इतकी मोठी असे की, फारच लांब भाषण करू शकल्यास ती तशी टिकलीच नसती. थोडक्या शब्दांत पुष्कळ विचार दावून भरण्याची शक्ति झांच्या अंगी पूर्ण असे आणि ती प्रत्येक मोठ्या वक्तव्याच्या अंगी असावयाचीच."

एक चवथा साक्षीदार आपल्या जोडीदारांच्या साक्षीत होकार देऊन बोवटीं असें झणतो; " भेकालेची छाप कामन्त समेंत विलक्षण रीतीची पडत असे. त्याचें प्रत्येक वाक्य भोते अगदीं बकाबक गिळून टाकीत. "

१८४३ चें तेशान स्वल्पस ज्ञात्याबरोबर भेकाले स्वेंत नदींतून वर व खालीं केरी करून येण्यासाठीं निघाला. ऑर्लीन्स पासून नेन्ड्स पर्यंत, व परत नेन्ड्स पासून ऑर्लीन्स पर्यंत आगबोटेंतून वलून जाऊन, नदीचा प्रवास व नदीचा देखावा झावड्याची जी त्याची आवड, आणि ज्या शहरांत शिरस्मरणीव गोष्टी घडून आल्या असतील तीं शहरें पाहण्याची जी त्याची होच, ती त्यानें हशी तितकी पुरी करून घेतली. या केरीच्या वेळीं त्यानें आपल्या बहिणीत जीं पयें लिहिलीं आहेत त्यांवरून असें चांगळें ठिडक होतें कीं, त्यानें जर मनांत आणिलें असतें, तर ती कला गुराम शिकल्या शिवाय, मध्यक्रान्ताचें ऐतिहासिक हस्तपत्रक बऱ्याच चांगल्या रीतीचें त्यानें तोंडानेंच बोलून दाखविलें असतें.

एल्लेदांत धर्मसंस्थांच्या संवधानें एकंदर स्थिति त्या वेळीं कशी सोचनीय होती हें मागें दर्शविलेंच आहे. झावेळीं त्या देशांतील व्यापारिक बसोंपदेशकांना कांहीं पगार मिळाला किंवा नाहीं, ह्या प्रमाणाची चर्चा चाललेली होती. दोन्ही पक्षांचे मुख्याण मुखदी त्यांच कांहीं तरी याचें ह्या गोष्टीत अनुकूल होते, व तें थोडें सरकारी किंवा प्रोटेस्टंट धर्मसंस्थेच्या फंडांतून याचें असें धिंगपळाच्या मुक्त्याचें मत होतें; पण दोन्हीपक्षांची सतर फडर मंडळी अंघवतू प्रोटेस्टंट धर्माभिमानांनी असल्यामुळे ते ह्या दोन्ही गोष्टींत प्रतिकूल होते. भेकाले क्रान्तांतून परत आल्यावर त्यास नेपियरनें एडिंबरो येथें येऊन आपल्या मतदारांपुढें या विषयाबरीक आपले विचार

मांडावपास लिहिलें. त्यावर मेकाळेनें असें उत्तर पाठविलें कीं असें करणें सध्या उचित दिसत नाहीं. माझे मत न्यायसिद्ध घमोंपदे-
भाकांस पगार घ्यावे, व ते घाबयावे ते प्रॉटेस्टंट धर्मसंस्थेच्या फंडा-
तून घ्यावे असें आहे. पण छांतीक एकहि मत माझ्या मतदारांस
स्वप्नार नाहीं. ते माझ्या बोलण्यानें चिडून त्याच्याबिरुद्ध उगीच
जास्त चळवळ करूं लागतील, व तें पाहून इतर महाराष्टीक
कोकहि त्यांचें अनुकरण करूं लागतील. अशा रीतीनें तर रायदे-
वील व तर जॉन रसेल ह्यांच्या एकेकज्यांच्या, किंवा दोघांच्या
मिळून, पुढारीपणानें अस्सल कायदा पार्लमेंतास पसार होण्याचा
जर बोधा बहुत संभव असेल, माझ्यामतें नाहींच, तर तो माघ
नव्ह होईल. आतां असें विलच जर पार्लमेंतापुढें आलें तर मी
त्यास आपलें अनुकूल मत देईन, मग त्यामुळे मला माझी जागा
गमावण्याचा प्रसंग आला तरी वेहतर आहे. पण या वेळीं एहि-
करी येथें जाऊन हा वाद उगीच डंबचून काढावा अशी माझी
इच्छा नाहीं.

आ वेळीं वारेर नांवाच्या एका फ्रेंच ग्रहस्थानें आपल्या जाठ-
वणी छानून एक स्वचरित लिहिलें होतें. फ्रान्सांत मोठी राज्यक्रांति
झाली, तेव्हांपासूनच्या गोष्टी त्यांत त्यानें दिसवा होत्या, पण त्यांत
कोटें पार लिहिलें होतें. त्याच्यावर १८४४ च्या प्रारंभी मेकाळेनें
एक छानकणीत लेख लिहिला व त्याची कजिती करून द्याकिली.
मेकाळेनें एकापावर हात उगारिला छानुजे तो त्यास कडें कतीत
असे ह्याचें उदाहरण हा लेखांत चांगलें सांपडतें. तो छानतो:—
“हलक्या सलक्या गोष्टी मिहावयाचा बंद शास्य छानुजे हा खोच्या
गोष्टी मिहावयास सुरवात करितो. आणि काय त्या खोच्या गोष्टी।
मी माझस उज्जकटिबंधांत कधीं गेलेला नाहीं, त्यास गडगाडट व

मादळी पाऊस झणजे काय हें कळत नसतें; ज्या, माफसानें नाय-
गारा नदीकडे पाहिल्लें नाहीं त्याला वयधवा झणजे काय ह्याची
बराबर कल्पना नसते; आणि ज्यानें बरेरचें चरित्र वाचल्लें नाहीं,
त्यास खोटें बोलणें झणजे काय याची कल्पना व्हावयाची नाहीं;
जसें झटलें तरां चालेल. ” आणखी एक “ ज्या ज्या गोष्टी
खोड्या आहेत, ज्या ज्या गोष्टी अप्रमाणिकपणाच्या आहेत, ज्या ज्या
गोष्टी अम्यायाच्या आहेत, ज्या ज्या गोष्टी वाईट झणून प्रसिद्ध
आहेत, जर दुर्गुण झणून कांहीं असेल, आणि जर बदनामी झणून
कांहीं असेल, तर ह्या सर्व गोष्टी बरेरच्या ठिकाणीं भिन्न झालेल्या
आहेत. ” हें वाचून तो “ महातारा सोदा आपल्या बडग्यांत
देखील कापूं लागला असेल ” ह्यांत शंका नाहीं ?

झानंतर त्यानें ह्याच वर्षीं ‘वर्कचें चरित्र व लेख’ या पुस्तकावर
टीकात्मक निबंध लिहावयास हातीं घेतला होता. पण ‘एत थोडी,
सोंगें फार,’ ‘पट लहान, चित्रें पुष्कळ,’ अशी स्थिति झाल्या.
मुळें त्यास तो खोडावा लागला. कारण ■ विषय झणजे त्याच्यावर
अथच लिहावयास पाहिजे असा होता. पण त्यानें त्या लेखासाठीं जी
माहिती तयार केली होती, तिचा उपयोग लई चायम (योरल
पिट) याच्यावर एक निबंध लिहिण्याच्या कामीं त्यानें केल.

सन १८४४ आणि १८४५ या दोन सालीं मेकालेनें पार्लमें-
टांत बरीच बरेचेवर भाषणें केलीं. युनिटेरियन्स (एकेधरवादी)
झणून जो ख्रिस्ती धर्माचा एक फांटा आहे त्याचे आभार मिळवि-
ण्याखरलें एक कृत्य त्यानें या वेळीं केलें. त्यांचीं प्रार्थनेची स्वसगी
देवळें, न त्यांच्या खासगी स्मरणभूम्बा, ह्यांच्यावर मालकी कोणा-
ची? सरकारची किंवा त्यांच्या पंजाबींची-असा एक प्रस वा वेळीं

निघाल होता. त्यांत यानें त्यांचा पक्ष उचकून करा झणून सिद्ध करून दाखविल्या, व त्याप्रमाणें ते विजयी झाले.

दुसऱ्या एका प्रकरणांत ह्या वेळीं अशीच एक कामगिरी यानें मंजूरिल्ली. मासिनीनामक एक इताल्वीतील स्वदेशभक्त होता, त्याच्यावर कांहीं संशय असल्यामुळे त्याचीं पत्रें प्रधानांपैकीं एक सर जेम्स ब्रेहाम यानें फोडिलीं होती. त्याबद्दल त्याच्या विरुद्ध सूचना कामन्स संभेपुढें येऊन वादविवाद सुरू झाला. त्यांत ह्यानें त्याच्यावर असा ताशेरा ओढिला कीं त्याचा परिणाम 'दाल्लान्यांत कुलवी गोळा' सोडल्याप्रमाणें संभेच्या मनावर झाला, व सर जेम्सच्या विरुद्ध ती सूचना पसार झाली.

त्याप्रमाणेंच मेनुथ नामक आयर्लंडांतील रोमन क्यथलिक शिक्षणसंस्थेस पैशाची जी मदत आजपर्यंत होत होती ती ज्यास करावी झणून एक सूचना पुढें आली होती; तिच्यावर मोठा वादविवाद झाला. त्या वादविवादांत मेकालेनें त्या सूचनेस अनुकूल असें जोरदार भाषण केलें होतें. त्यांत त्याचे शेवटचे शब्द हे होते; " होय, महाराज, ह्या विलास, आणि ज्या ज्या विलाच्या योगानें इस्लंड व ऐर्लंड यांच्या लक्षा ऐक्याची हद्द होण्यासारखी असेल अशा प्रत्येक विलास, मी आपला टोका देईन; मग त्यामुळे माझी निंदा होवो, किंवा पार्लमेंतांतील माझी जागा जाण्याची भीति उत्पन्न होवो. कारण अशा प्रकारची निंदा झणजे खरी स्तुति आहे. असें मी समजावयास लागलों आहे; आणि माझ्या विषयीं 'स्पष्टपणें' स्वमत घेऊन दाखवावयाचें झणाल, तर अशा लक्षास्पद अटीवर ती कधीं आपण पत्कारावयाची नाही असा मी निश्चयच केला आहे; आणि मला खात्री आहे कीं ती अशा रीतीनें गमावणें जितकें भ्रष्टास्पद आहे, तितकें दुसरे कोणतेंच असणार नाही."

जागा गमावण्याची ज्यात मुळीच भीति नाही, आणि धैर्य व
निलोभता ह्याचें सहज सोंग आणिलें हजारे जी लागीनें, टाळी
मिळते तिच्याविषयीं जो उत्सुक आहे, अशा स्थरितसाधु वक्त्वाचे
हे शब्द नव्हते. तर ते तो अगदीं मनापासून बोलून होता, आणि
पुर्वभागे आपल्या जाग्यात बोकल घेऊन (आणि तसा तो लवकर
आलाच) अशीं स्वप्नें त्यास पडलीं असतांच तो तें बोलून होता.

ही बुचन हा बेलचा मुख्य प्रमाण सर राबर्ट पील यांचेंच
आणिली होती, व ती त्यांच्या पत्रकारांना जरी आवडत नव्हती
तरी त्यांचीं अनुकूल मते घेण्याची कार लटपट चालूच होती.
बरील भाषणानें जरी मेकालेनें तीस आपलें अनुमोदन दिलें होतें
तरी त्याच भाषणांत तो सर राबर्ट पील यास त्यांच्या गुटणी
विंतीबाबत खरमरीत दोष लाविस्वाशिबाब राहिला नाहीं. मेकाले
हजाला; “ ज्या गृहस्थानीं (टोरीपक्षीच) राइट मानरेबल बारी-
नेटर (सर राबर्टवर) गुलन्यानदां विश्वास ठेविला, त्यांची आज्ञां
गुलन्यानदां फसगत शास्त्रामुळे ते स्वात शिष्या होतात त्या उगीच
नाहींत. हे म्यारोनेट साहेब विरुद्ध पक्षाकड असले (टोरी व बिड
ह्या दोन पक्षांपैकीं जो अधिकारप्युत असेल त्यास विरुद्ध पक्ष—
‘ ऑपोझिशन ’—असें हजालात) हजारे त्यांच्या अनुयायांच्या उच्च
प्रबल मनोवृत्ती त्यांना मुळींच आवडत नसतील, व त्यांच्या उच्च
पूर्वग्रहांबद्दल त्यांना स्वतःला असकल तिटकारा असेल, असा
‘ मनोविकारांचा व पूर्वग्रहांचु करचेकर फायदा घेत असतात. एव
तेच अधिकारपक्ष जालें कीं लागलेच त्यांचें वर्तन बदलतें. ज्या
लाचनांनीं त्यांनीं स्वकार्य लावून घेतलें असेल तीं लाचनें ते हज-
कींच घेऊन देतात. ज्या शिडीनें ते वर चढले असतील ती ते
लाचनें लावीं घेऊन देतात.....रोमन क्याथलिक लोकांचें विशेष

एक दुखी काँही तरी कमी करके समूह उलुङ्ग, मोठ्या, व जस
 होमकाच्या अग्रे प्रोटेस्ट कोकांनी तुलना अधिकाराकडे केले.
 त्याच रोमन स्वायत्तिक कोकांच कारकारी सिमोरीतीस केला देण्याने
 दुखी तुलनाता हे वाढून ते प्रोटेस्ट लोक विविध काळात व
 फुरफुरे काळात त्यांचे आकर्षण आहे काय ? देवाच्या हा टोंका-
 पक्षा त्या टोंकापर्यंत कळवळ उठारी व ओरडा तुलना, काय
 आणि प्रोटेस्ट यांनी वर्कवृत्ती काळाप्रमाणे आमची ही काँही
 भक्तींनी तुलना होऊन जावी, हात नक्क ते काय ? आली
 (मेळवने प्रमाणमंडळ) केव्हा अधिकाराकडे होती तेव्हा ज्या
 लोकानी मेळवणा तुलना देवगीतच काहेत घेतला होता,
 त्याच कोकांनी तर आतां त्यावेळांही त्यात देवगीत त्यांचे अनु-
 मोदन देण्यासाठी तुलने विषय लोक (मी गीत करणारे) जोडून
 आणू लागले, तर ते वाढून बाहेरच्या कोकांच एका आत्म तर त्यांचे
 नक्क ते काय ? आपल्या कुडीचे हे वाह्यमिच्छा परिणाम आहेत. ही
 की त्यादीं भुलें आहारात आर देण्यासाठी तुलना हुकेहुके करून उठ-
 विर्यंत, तीच आतां तुलनाकर फिरकी आहेत व तुलनात आर जाक-
 वात त्याची आहेत...पण हात नक्क ते कोणते ? के लोक कवे-
 कर आहेत असे तुलनात माहीत होतें, त्यांच तुलना कित्येक केसनांत
 कावले जवनीत व सिम्या देत गेली, आणि के लोक कूड आहेत
 समूह तुलनात माहीत होतें त्यांच जव आल्यासाठी केव्हा तुलना
 त्यांची काजीत खुति करीत गेली, केव्हा तुलनात असे वाटतें होतें
 की, काय की आपणा प्रायश्चित्ताचा दिवस कधी देवाक माही ? के
 दिवस आतां आत्म आहे, आणि कित्येक वर्षांच्या कपटीपणामुळे
 प्रायश्चित्त जोगीत ते आपण तेथे करण आहां. "

जसा दीर्घने मेकावेत जसा होत आम्हा काळवने काय व इति

हाउतेलमाचें काम अशीं दोन कामें असल्यामुळें निबंध लिहि-
याच स्वातंत्र्यविस्तार फुरलत तांपडत नसे. १८४५ च्या जांभ्या
जांभ्याच वर्तमानपत्रांतून अशी अफवा उठली कीं मेकलेनें एडि-
म्बो रिव्झशी आपल्या संबंध तोडिल्ले आहे. तेन्हां ती आपण उठवि-
लेली नाहीं अशें त्यानें नेमिकरास लागलेंच कळयिलें; पण त्याबरोबर
त्यानें स्वातंत्र्य असेंहि कळवून ठेविलें कीं इतिहासाचे पहिले दोन
संवध पुरे होई तोपर्यंत आपण हुसना कशाच शिवणार नाहीं.
वास्तविकरीत्या पाहतां त्यानें वायुठें रिव्झंत कधींच लिहिलें नाहीं.

सर राबर्ट पीक व त्याच्या पक्षाचे लोक ह्यांच्यामध्यें मतभेद
कसा वाढत चाल्ले होता, याचें दिग्दर्शन घेयकर दोन पार वेळां
जालेंच आहे. तथापि इतके दिवस चान्वाच्या कायद्याच्या संबंधानें
सरी त्याचें मत त्याच्या पक्षकारांच्या मतांनून फारसें भिन्न नव्हतें.
जण तेंहि आतां (१८४५ च्या अखेरीस) बदल्लें. याच कारण
पेल्डिदाची स्थिति ही जाली होती. त्या वर्षी आयरिश लोकांचें
मुख्य साधन जे बटाटे त्यांच कीड लागून त्यांचें पीक अगदींच
मुळालें होतें; आणि चान्वाच्या कायद्यामुळें बाहेरून चान्य आणण्याची
लाज व शक्ति नव्हती. अशी स्थिति असल्यामुळें आवश्यकतां पुरा
पुष्काळ उठून गेल्ले; लोक सहसराः मरूं लागले; पुष्कळांनीं देश-
त्याग केल्ले, व बरेच जण अमेरिकेंत रहावयास गेले. एकंदरीत
त्या देशाची लोकसंख्या एक चतुर्थांशापेक्षां जास्तीनें कमी जाली.
ही स्थिति सगळ्या चान्वाकरांची अफाट कायम ठेवचें अवघडें गैर
आहे अशी पीकची जाली जाली. त्यानें १८४२ सालीं १८२८
सालच्या चान्वाच्या कायद्यांत काहीं केरबदल करून लोकांत हट
अशी काहीं सुधारणा केलीच होती. तेन्हांपासूनच त्याचे अनु-
सारी त्याबरोबर फुरफुरावयास लागले होते. आतां जेन्हां तो चान्वा-

नरीक कर जमीनगत काढून टाकण्याचा विचार करून घ्यावा, तेव्हा त्याच्या जमिनीदार प्रचनानेही देखील काहीं त्याच्याकर विचरले; पण त्याचा परमजोही बऱ्याच भाग वेगळ्यात त्याच्या मदत करीतनासा झाला; व अशींची समा तर अशींची बसताहून गेली.

हे पाहून निश्चय होऊन त्यानें मुख्य प्रचनकीच्या राखीनास दिला. तेव्हां राखीनें लोंढे जोंम रतेक (जिम पक्षाचा अग्रणी) बस बसवून नेले, व त्याच मुख्य प्रचनकी देऊं करून नवीन प्रचन-मंडळ बनवावयास सांगितले; त्यानें मी आपल्या कोकणांत विचारून मग काय तें मकी कळवितों असें सांगितले. त्या वेळची स्थिति मोठी विकट होती. कारण कामन्तसभेत बहुमत टोरीपक्षाचें होतें. तेव्हां यांनीं प्रधान होण्याचें कबूल केले तरी राज्यकारभार हाक-त्याचा कसा ! अरे, हे पार्लमेंत बरलास्त करून नव्या निवडणुकी करवाव्या, तर आपल्या पक्षाचेच जास्त सभासद निवडून येतात असा काय निश्चय !

हा सर्व गोष्टींचा विचार करून त्यांनीं शेवटीं असें ठरविलें कीं आप्पावरीक कर काढून टाकण्या पुरता घेवून आपण आपल्या हा-थीं संपन्न अधिकार ध्यावा. तसें केल्यास राबर्ट वील व जेम्स मेडसन यांनीं त्यांत मदत करण्याचें वचन दिलें होतें. ते वचन त्यांनीं पा-ळिलें तरी अशींची भीति होतीच. तथापि बस करून पहावयाचा असा त्यांनीं निश्चय केल्या, व मुख्य मुख्य पुढाऱ्यांनीं समा करून कोकणाच्या कोकता अधिकार घ्यावयाचा हे ते ठरवू लागले. त्या व्यवस्थेप्रमाणें मेकासेस पे मासुर जाय वि कोर्सेक (तेव्हाचा पक्षार बांयनास प्रधान) ही जागा घ्यावयाची असें ठरले. ही त्याच कार जोईवार होती. कारण वही करणावकीकडे काम नव्हत पक्षार बर्बाचा झोन हजार पौब होता. वन कोरेन केकेटरी (परराज्याची व्यवहार

करपारा प्रकन) कोणीं आर्वे सावित्रीचीं तंदा पडला. कांई जेला तो हुदा पाहिजे होता, व कांई पामस्टन बागाहि तोच हुदा पाहिजे होता. पामस्टन हा मांडसोर व उतावळी आहे अशी समजूत असल्यामुळे, व पॅरेन सेकटरीचा परावृत्ती संबंध येत असल्यामुळे ते माहुर काम बाचे होती देण्यास कांई जॉन रसेल चुकी नव्हता. पण त्याचें पार्लमेंतांत बजम कर असल्यामुळे त्याका नाचुप करवें ऐदी रड मधुरें. त्याका होम सेकटरी, क्वाहर्तीचा सेक्रेटरी, नौकासाधनाचा मुख्य प्रधान, इत्यादि अनेक जागा देऊं केल्या; पण तो घेवना, व कांई ग्रेवि आपका देका लोडीना. तेव्हां निस्वाय होऊन कांई जॉन रसेलनें रणीकडे जाऊन मुख्य प्रधानकीचें काम लाकारिलें. अर्थात् तर एवर्ट पील पुनः स्वस्थानीं विराजमान झाले.

आ हतक्या पालमेरॉत मेकालेवर एक नवीच घोरफड येऊन पडली. तो प्रकार असा. एडिंबरो येथील त्याच्या मतदारपैकीं म्हाकफलेन नांवाचा कोणी त्याच्या विशेष विश्वासांतला होता. त्यानें रणीकडे रवाना करण्यासाठीं एडिंबरो एथील लोकांचा एक अर्ज पाजकडे पाठविला होता. त्यांत वाहेरून धान्य आणण्यास हल्लीं जे प्रतिबंध आहेत ते सर्व काढून टाकावे अशी विनंति केली होती. मेकालेनें त्यास उत्तर देताना प्रारंभीं असें लिहिलें, “ नवें प्रबन्धमंडळ बनवण्याचा जो बल आहीं केला होता त्याचा बोवट काय झाला, हें तुझांच समजकेंच असेल. आमचे बगळे येत कांई जेनें फुट्ट झालविले. मी आपला करितो कीं सर्वजनिक हिताचें येमैकसून मुकवान न होवो. या प्रबन्धा निकाल करण्याचें काम आपलां तर एवर्टनेंच आपल्या सिरावर घेतलें पाहिजे. तो त्याचा निकाल करूं नकोल हें लक्षांत घ्यावे. आपली त्याचा निकाल करूं नकोल अणतो, असें तितक्या काधीनें बांगतां येत नाहीं. कारण

आली प्रत्येक जन त्याच्या साहाय्य करे; वन इत्यादी जे अधिकार-
पत्र आहेत त्यापैकी बऱ्याच जणांनी आपला साहाय्य करण्याचे
नाकारिले असे. आ एकंदर व्यवहारत माझा जो स्वतःचा भाग
आहे, त्याचा विचार केल्या झाले मला समाधानच वाटते, बाईट
वाटप्यासारखे माझ्या हातून काहीच झालेले नाही. बहिष्वापातून
मी लॉर्ड जॉन बाल असें लागून ठेविले होते की मी सुमण्यापासून
एवढेंच बचन मागतो की तुम्ही बाऱ्याचे कापडे एकदम अजीबात
रह करणे; तुम्ही जर झाला की आली हल्लेखू रह करू, तर
त्यास माही अनिवार्य हरकत आहे, पण एवढा कर. करार तुम्ही
माझ्याशी कराच, तर बाकी सर्व गोष्टीत तुम्ही चांगला तें मी ऐकेन.
सुमण्या लोईप्रमाणे मी कोणतीही जागा पकडीत, किंवा मकी
अपस्मात तत्त्वच राहीन; मला अमकीच जागा पाहिजे किंवा प्रभाव
मंडळांत तमकाच माणूस नको असें झालून तुम्हांत कोणतीही अड-
चल कधीच करणार नाही. जर इतर प्रत्येकजन असा रीतीनें
बागला असेता, तर आ वेळी छिदरल्लखानमंडळ अधिकारारुढ
असेल. तथापि, मी कर झालेच आहे त्याप्रमाणे, झाले तें कदा-
चित् ठीकच झाले.”

दुईवर्षे असें झाले की, आपला प्रतिनिधि कडु अनिर्वच्य आ-
पारमक आहे हे सिद्ध करून दाखविण्याची इतकी चांगली संधि
कायद्याची जी भाककळेंत बाल उतावळी झाली तिच्याभरांत
महाजपणा व मुक्तपुक्त विचार वा दोहोंची मूळ पडून त्यात असें
वाटले की, इतकें चांगलें वन आपल्याशीच ठेवें चांगलें नाही.
सारांश, तें स्वातंत्र्यमानक पत्रांत प्रसिद्ध झाले, आणि देशातील
सर्व वर्तमानपत्रांनी तें वेळें. बाबदल मेकासेल अंतःकरणपूर्वक
बाईट वाढले, व अनेकपैत ती तें विवरण नाही, आपल्या एका

फार दिवसांच्या मित्रांचे व बरोबरीने काम केल्याचे शोध हाल-विचार वा नात्याने आपले जगापुढें प्रदर्शन झालें, हें पाहून त्याच कार दुःख झालें.

उपाटून तडाके ओढण्याचा मेकालेचा स्वभाव वा वयांतहि कायमच होता; पण सार्वजनिक हिताकडे योग्य नजर देऊन व वेळ पाहून तो ते तडाके ओढीत असे. जानेवारी १८४५ मध्ये त्यानें नेपियर याच असं लिहिलें होतें. “ गेल्या सेशनानिपचीं मुद्दी जें आपलें मत लिहिलें त्याबद्दल मी आपला कार आभारी आहे. मी तेव्हां तेव्हां बोललो आहे तेव्हां तेव्हां कामच सभेला माझे भाषण पसंद पडलेलें आहे. मी ज्या वर्तनक्रमाचें अवलंबन केलें आहे, त्याबद्दल खल मुद्दीच बाईट वाटत नाही. पुष्कळ शुद्ध मनाच्या मजलांचें असं मत आहे कीं, राजकीय कामांत मागण्या गोष्टी उकलून काढूं नयेत. माझे दृढमत झालेलें आहे कीं, हें त्यांचें सगळें चुकीचें आहे. आणि मला असं खास वाटतें कीं, माजलांच्या मनाच्या कुलीकडे जर काबाबोळा केला, तर तें नीतीबिंदू होईल, आणि तेथेंकरून सर्व सार्वजनिक नीतिमतेची इतकी राखरांगोळी होऊन जाईल कीं, पांढ मागे ज्या गोष्टी केल्या जाहेत, त्यापेक्षांही जास्त चांगल्या गोष्टी तेथेंकरून साधत असल्या तरी नकोत. ”

हें मेमूच काळजाच्या संबंधाचें व पीलच्या आजपर्वतच्या इतर कुलीकदक झालें. पुढच्या गोष्टीच्या संबंधानें आणि कान्याच्या काव-लाच्यासंबंधानें तो लिहितो: “ पीलच्या बडबडीत परस्परबिंदू वर्तनाबद्दल मला जें कांहीं कान्याच्याचें आहे, तें मला हें पील (कान्याचे कावरे रद्द करण्यासाठीं पीलनें वा वेळीं आजलेलें मित्र) पार बडे तो सर्वच चांबडून ठेविलें पाहिजे. मेमूच प्रभात्या वेळीं त्याचा पराजय होण्याची चावडी नव्हती; झालून मी त्या वेळीं त्याच्यावर

हात उगारण्यात मागेपुढे पाहिले नाही. पण तो जमीनदारप्रियकर लढाई करण्यांत गुंतून असता, त्यावर जोराने ठोंठे लगावणे हे बरोबर होणार नाही. आधी त्याला बायेळी होईल तितके कारागृह केले तरच त्याचा का कटार्थित बच होणार आहे. अगण्य गोडी-कडे नजर केंद्रण्यात पुढे संधि वेईकच. इतकी आमने कर्तव्य हाटले हजने आपले राहू जें वा मोठ्या विकट व धोचवाण्या प्रसंगांत सांपडले आहे त्यांतून त्यात पार नेणे हेंच आहे. ”

पण हा प्रसंग पार पडल्यानंतर तर राबर्ट पील यात त्याच्या प्रतिपक्षांनीं कितीहि निहापूर्वक मदत केली, तरी तो अधिकाराखट राहिल नाही. १८४९ च्या २१ जूनला चान्वाच्या कायद्याप्रमाणेच थिक कार्याच्या समेतून पार पडले; आणि बीच राम निवून आल्याचा अगोदर प्रधान मंडळात कामसुसमंत जसेरचा ठोंला मिळाला. तेव्हा छर्ब जान रसेक यात नवे प्रधानमंडळ बनविण्याबद्दल पुनः आज्ञा झाली. आपल्या इतिहासलेखनाच्या कार्यात अत्यंत अस्पष्टत्वच आपणार्थे हजून जें काम त्यास सर्वांत पसंत होतें, तेंच मेकलेल मिळालें. आणि अशा रीतीने तो सैन्याचा पेमास्तर बनरक सास्यावर रीतीप्रमाणे पुनः निवडून घेण्यासाठी एडिंबरो येथे गेला. ९ जुलै रोजी रॉबल हाटेकमधून मिसेल टेब्लेस्नका त्याने असे लिहिले. “ मी एडिंबरो येथे काळ्याची वेऊन पोहोचलों, आणि पाहलों तो काहरीत समेन बाबटळ उठलेली. डिसेंटर लोक (स्थापिलेच्या धर्मसंस्थेपासून भिन्न झालेले प्रोटेस्टंट लोक) व मीचपंचे लोक यांनीं मेनुच कलेकसंघी माझ्या म्हावरून मजविषय काहूर उत्तम केले आहे, आणि तर कल्लि अर्बली सिमथ यात मिमंनय केले आहे. ती आज्ञा सार्वकाळी येथे बाबवाचा आहे. मज्ज अली व्याप्याची आहे की, तो माझ्याच हाटेकांत उत्तरणार आहे; पण

होटेलचा मालक, तेथील चाकर बोक, विछाने घालणारी बार्ड, आणि बूट लाक करणारा पोद, हे सर्व माझ्या बाजूचे आहेत. निकाल काय होणार, याबद्दल मला मुळीच शंका नाही. निवडणाऱ्या लोकांची आज मोठी जंगी सभा आली भरविली होती. सर्व प्रॅक्टिस (एडिक्टो वेथील मुख्य माजिस्ट्रेट) अध्यक्षस्थानी होता. चांगला पोषाक केलेले सरासरी १००० लोक हजर होते; पैकीं बहुतेक मतदार होते. मी एक तात्पर्यंत बोललों—आणि लोक क्षणतात, माझे भाषण अधिक चांगलें कधींच शालें नव्हतें. माझ्या भाषणाची छाप बरीच पडली वांत शंका नाही. टाळ्यांचा गजर फारच शाला, त्यांत थोडें थोडें हिचकितचें मिश्रण होतेंच. जेव्हां हात बर करवास्त सांगितलें, तेव्हां माझ्या बतीनें किती तरी हात बर शाले, हातांचें तें एक बानच दिसत होतें; विद्वत्पक्षाच्या बतीनें पन्नास हात देखील उठले नाहींत. माझी प्रकृति फारच उत्तम आहे, आणि मला उत्साह फारच वाटतो. खेलनाच्या स्वल्पणाच्या व पुरवतीच्या बोगानें मी जगला खेज शालें होतों. माझे रक्त अगतां हतकें गरम शालें आहे कीं तू आतां मला ओळखणार देखील नाहींच. बारा वर्षांपूर्वी लंडनशीं जेव्हां मी लीडस् चें लडलों तत्का मी जातां शालें आहे. ” लडाईबद्दल मेकाळेला जी ही बाबुस्फूर्ति शाली ती तर कलिन अडेलील फार नवली. मेकाळेपुढें त्याचें कांहींच चाललें नाहीं. कारण त्याच्या भाषणापुढें याच्या भाषणाचें कांहींच ऐज पडेना. आणि जेव्हां मीं थोड्या केळीं तेव्हां मेकाळेला त्याच्या दुष्ट मीं मिळालीं. आणि या प्रसंगीं मेकाळेचे बरी बरेच पैशे लार्ड शाले तरी या तरतरी आज्ञाच्या संमनांतून ले थोड्या निजबतीनें जंमनांत पठा आज्ञा.

येमच्या सांज्ञाच्या अकमतीचा प्रसिद्ध इतिहासकार जी

मिशन त्याने आपल्या आपल्या मनोरंजन आस्तचरिताने जसे विव्हिले आहे की, मंडळीकडे आपापेच्याची गर्दी व पात्रंमैलाचे देवान ही अर्थी झाले मने मनात भित्ति उतराव घाटे, व मने केवळ भित्तें उतराव घाटे, वित्तें हुकें केवळी मारी. शिकन हा त्या वेळी कमिशनर आफ् ट्रेड येंव प्रमेटमन्स् (व्यापार व वसाहती आंच कमिशनर) अन्व त्या हुयाची कामे करण्यांत आणि सरकारी पैसाच्या वाटकळीवरून वर्कनें हुचविणे- त्या उपायांवर जे वादविवाद होता त्यांत, त्याच्या मनाच्या चांगले उद्येजन व योग्य मनोरंजन ही प्राप्त होत. त्याचप्रमाणे वेदवीलाचें ठरीव काम करणे, आणि विमोचकह्या प्रश्नांना कामस्य समेत प्रश्नांचे जी उत्तरे घाची लागतात ती देणे, याच गोष्टी मेकळे हा मन्मथच्या हयाकाची स्वारी आणि १९८८ ची कांति आंचें वर्जन करण्यांत गुंतून अस्तां त्यास कायदेशीर वाटत. वा नवीन वे- मास्टर-जनरलाला त्याचें काम जितकें हलकें आहे झालून कळलें होतें त्यापेक्षांहि तें जास्त हलकें आहे, असें त्याच्या अनुभवसत आले. चेत्सी येथें बोर्डाची बैठक कधींनिधीं असेल तेव्हा जाव- याचें, पेन्शनरांच्या नांवाच्या बाया कोपर आहेत की नाहींत त्या पहावयाच्या, आणि पेन्शनरांच्या देवगीपत्रांवर लक्ष करव- याच्या ! एथेंच काय तें काम त्याचकडे असे; आणि त्या कामांत त्याच्या कालाचा व झळीचा जो स्वर्ग होई तो कारच अस्य असे; शिवाय पार्लमेंतांत झाले समासदबंधू झाला सन्मानपूर्वक बोळण्याची गळ घालीत, व ती गळ तो पत्ररच कचित् मोडीत असे. १८४६ व १८४७ या दोन सत्रांनांत तो कायतो पांचदां बोलला; पण त्यानें केव्हांहि व कोणत्याहि विषयावर तोंड उघडिलें झाले, हान्ताई चाळून पाहतां, त्याच्या कळमानर किंवा उठतांशीच टाळवांचा गजर शालेज्य सर्व दिवस वेतो.

ज्या माणसानें कांहीं मोठ्या गोष्टी केल्या आहेत, व ज्याच्या हातून त्याहुनही एकदां ज्यास्त मोठी गोष्ट होण्याचा संभव आहे, अशा माणसास पार्लमेंटांत, समाजांत, आणि सर्व ठिकाणच्या ग्रंथ-कक्षा व ग्रंथभोक्त्या लोकांत आणि राजकारणी पुरुषांत, जसा प्रकारचा मान मिळतो, व त्याजविषयी जसा प्रकारची भक्ति उत्पन्न होते, तसा प्रकारचा खान व तसा प्रकारची भक्ति ही मेकाले यास आतां मिळूं लागली होती. पण सर्व यत्नांस एक शहर मात्र इतकी असें होतें कीं तेथली त्याची लोकप्रियता नष्ट झाली होती; आणि दुर्दैवेंकरून तें शहर एडिंबरो हें होतें. ह्या गोष्टीची कांहीं कारणें बाह्य व अल्प वेळ टिकणारी अशीं होती, पण कांहीं त्याच्या खुद्द स्वभाववरूनच उत्पन्न झालेलीं असल्यामुळें कायमचीं अशीं होती.

१८४७ सालीं स्कॉटलंड देशांतील धर्मसंस्थेची काठाफूट पूर्ण होऊन गेलेली होती, व त्याबद्दल आतां कोणाचा वादही नव्हता; पण त्या भयंकर प्रसंगी उत्पन्न झालेला जो कट्टरपणा तो मात्र अद्यापि शिल्लक राहिला होता. स्कॉटलंडांतील लोकांच्या धर्मविषयक मतांकडे इंग्लंडांतील बिशप लोकांनी व मुत्सद्यांनी इतकें दुर्लक्ष केलें होतें कीं, तेथेंकरून स्काच लोकांचें त्यांच्यावरचें प्रेम उठून गेलें होतें. मेकाले हा बिशप पक्षाचा एक अग्रणी असून स्कॉटलंडांतील एका शहराचा पार्लमेंटांतील प्रतिनिधि होता. झणून त्याच्या एक-दर जोडीदारांच्या पापाबद्दल त्यास आतां शिक्षा भोगवयास लागली. त्यानें जर लांगूलचालन केलें असतें, तर हें त्यांच्यावरचें अरिष्ट टळलें असतें; व्यावहारिक शाहाणपणानें निदान त्याच, परिणाम तरी इतका वार्डट झाला नसता. पण मेनूय कालेजा-संबंधानें त्याला जेव्हां हा किंवा तो पक्ष प्रसिद्धपणें स्वीकारण्याचा प्रसंग आला तेव्हां धर्मविषयक देणम्यांसंबंधी कीं त्याचीं मतें होती

तीं त्याच प्रसिद्धपणें प्रतिपादनें भाग पडलें. कें, तें मतप्रदर्शन गोष्ट गोष्ट व चुटप्पी असा शब्दांनीं होईल तितकें मऊ करणें कीं माहीं ? पण तेंही नाहीं. कारण तें त्याच्या स्वभावाच्या अगदीं उलट होतें. त्याला सर्व जगाला असें समजावण्याची इच्छा होती की, वर्म-त्याच्या विषयांकडे वर्मसंस्थेच्याच दृष्टीनेंच पहावयाचें अशी माझ्या मतदारांची जरी कितीही इच्छा असली, तरी माझी इच्छा त्या विषयांकडे राजसंस्थेच्याच दृष्टीनें पहावयाचें अशी आहे, व तरीच नेहमीं अत्तजार.

शिवाय, दुसरी एक गोष्ट अशी होती. स्काटलंड देश हा नेहमींचाच इंग्लंड, आयर्लंड व वेस्ट झा तीन भागांपेक्षा ज्वाल राडिकल (मूळापासून सुधारणा करूं पाहणारा) असा आहे, व त्या त्या वेळींही होताच; व सर्व स्काटलंडांत एडिंबरो बाहेर तर फारच राडिकल, आतां मेकाळे पडला फिरल किंवा मिग (नेमस्त सुधारक); तेव्हां त्याला कॉन्वेंट, हंट इत्यादि जे जलाक सुधारक त्यांच्यांत आपली गणना होईल कीं काय अशी भीति नेहमीं असे. १८४२ च्या मे महिन्यांत पीपल्स चार्टर झणून जे राडिकल लोकांचा अर्ज कामगार संभेपुढें आला, व ज्यांत वार्षिक पार्लमेंतें, सर्वना मत देण्याचा हक्क, पार्लमेंताच्या सभासदांच पगार, इत्यादि कित्येक जलाक सुधारणा करण्याविषयीं विनंती केळी होती, त्या अर्जाविरुद्ध मेकाळे वानें लणलनीत भाषण केलें होतें; व त्यांत असें स्पष्ट झणून दाखविलें होतें कीं, ० झा अर्जासंबंधानें जर मी सुकाळानें अनुकूल मत दिलें, तर एडिंबरो एथील चार्टिस्ट लोक मजवर लुप्त राहतील, हें मला ठाऊक आहे; पण असें करणें जरी पत्र सोईवार असलें, तरी तें माझ्या मनाक झुट वाटत माहीं.

॥ पंचे वा वेळीं जी मोड मेकलेस लेबांचें ज्वाला मळती ती त्यांच्या स्वभावांत व्यावहारिकपणाचा भाग कमी, व तात्त्विक-पणाचा भाग ज्वाळती, होता ही होय. पार्लमेंताच्या सभ्यसदांना ज्ञान साधारण मोठी करण्या कामत असतात, त्या करण्याची सफाई वीळा मुळीच नसे. उदाहरणार्थ, मागे राजकाशी मजदूर घर बांधून कडे कांहीं एकाची सुचन घेऊन आले, तर ती उर्व देखून जावी, मग मुकाबलांनी काय करवयाचें तें करचें, हें देखील त्यांचा साधन नसे. त्यांचें बोलणें ऐकून प्यावयाचें तें एकीकडेसच राहिलें, पण उलट हाच त्यांना व्याख्यान जावनात जणें.

शिकाय, पैसांच्या कामांत मेकलेस आपल्या मतदारांशीं मोठें कंजूस मानवासारलें वर्तन असे. एखादी तो उदार असे व कधी कधी तर काबील उदार असे; पण एवढीचोडून कांहीं मागणी अर्जची कीं झाले इतकें आंखडले. आणि याचें कारण जतें कीं असें केव्हांतों कांय दिल्याचा अपराध आपल्या हातून होईल कीं काय अशी त्यांचा भीति पडे. एकदा त्यांचा एका सर्वेक्षकाशीं कर्तवी भर-ज्वालाशीं तेथून विनंति आली होती; ती त्यानें वेळारुच नाकारिली; आणि उलट असें लिहून पाठविलें कीं, “तुझी माझ्यावर जो विश्वास ठाकिल आहे, त्याबद्दल पार्लमेंतांत तुमची नोकरी वमागचें एवढाच मी तुझात मोददल देईन. आतां हे खरें आहे कीं, तुमची जीं मोठी औदायांची कामें आहेत त्यांना जे काय दोंन पैसे माझांन देववतील ते मी मोठ्या खुशीनें देईन; पण ते तरी मी देईनच अशी हमी देत नाहीं. एकाका इस्तिफासाठीं किंवा राजेसाठीं देखील तुमच्या दोन कौंसिलनें जममवळ पैसे मागणे हें मला बरोबर दिसत नाहीं; पण त्याची तुमची मागणी इतकी गैर आहे कीं ती मान्य करण्यापेक्षा सभासदीच्या राजीनाम देवें

मल मल कल पडेल, असे जी दुर्भास लव लागून देवितो. २

वाग्देवीच्या मळांच्या मळीं जीं जणें अजयकधीच असी क-
 िदि आहे त्यापेकीं कोर्तीचा अजय मेकळेच्या ठिकाणीं एका
 पूर्ण होता कीं, ज्या लोकांचा त्याच्या वेळावर व लढीवर हल
 असे त्यापेकीं पुष्कळाना, हा किती कल तशी प्रचलता आहे का
 मोदीचा फिर पडेलका दिसे. त्याची जेव्हा भरज्यानि होती तेव्हा
 मोठमोठ्या मदीत भिडळणे, अनेककथांनीं जणें दिने, इत्यादि
 मोर्तीत त्यास मल काढत असे; पण त्याच्या क्वाळ वलजनीं त्यास
 कपें होत चालनीं, आणि त्याचा उलाह वलजना कपें होत चाल-
 ना, व प्रकृतीचा पहिला ओम वलजना कपें होत चालना, वलजनें
 लोकांत भिडळणे हे त्यास त्यास ज्वाळ कळीच काढू लागले.
 अमांचा कीट त्यास कधीच येत नसे; तरी दगदगीचें काम आतां
 आपल्यास जोड्याच दिवसांत पडणार आहे असा रंग आला ज्ये
 तो काजवीयेचा काजील असकथ होऊन जाई. पुढें काज जो भव-
 कर रोम धाववाचा होता, व ज्यांत त्याचा अंत धाववाचा होता,
 त्याचें हे पूर्वसंज्ञ होतें. इतिहासकेलनाचें काम तो नेहमीच साडी
 काढेर करित असल्यामुळे (आणि जें काम जीकरेचां एकामेका
 ज्वाळ भिक्कर काढतें तितकें अतिभमाचें वार्ड काम दुसरे कोम-
 टेंच नाहीं), एडिकरो एवें गेल असतां जे त्यास समाजांत भिड-
 ळणांचे, कोलणांचे बंधरे भम पडत, आणि जी त्याची ओक वार-
 की वारिक रीतीची देवळणी करित, किंवा करित लागून ज्वाळ पाडे,
 ती कोलणाची साडी त्याच्या अंगीं आतां राहिलेली नव्हती. कांलं-
 ज्वाळ मेकळेमें मेपियरुल एकदा असें लिहिलें होतें: " एडिकरोचे
 ओक वर माझे वलजना वलजे, तर जोडे दिवस पाळिविण्यास त्या
 लढाकारली मल का आपल्या लज्जा मेडांत दुसरी कोलतीच

जागा दिसत नाहीं; पण तेथें मी आलों तर मला इतके सारले भ्रम पडतात, व नेहमी इतकें अगदीं जपून घेतानें बागाचें समजें, कीं तेथें वेण्यापासून मला ज्ञानंदहि होत नाहीं, किंवा त्यांउ साहाजपणा हि दिसत नाहीं. ”

एडिंकरोचा प्रतिनिधि या नात्यानें मेकाडेबांनीं ज्यूंचें कितीहि असोत, व त्यांचीं मूळकारणें कांहींहि असोत, १८४७ त जो त्यांच्यावर बार्सनचानें मोठा प्रसंग आला, त्याला तात्कालिक कारण तरी त्यांच्या कांहीं हितसाम्राज्याच्या स्वार्थसाधूपणा हें होतें; त्यांनीं या सत्त्या व लोकांच्या, ईगामी व कायमच्या, बाह्यकारणांच्या सांगला कायदा घेतला. पण या गोष्टीबद्दल त्यानें तोंडांतून कधीं ‘ब्र’ काढिल्ल नाहीं. अशा लोकांनीं बाण्यावर जे आरोप आणिले, त्यांचीं एकी एक तर इतका चमत्कारिक होता कीं, तो येथें सांगितल्या-बांचून रहावत नाहीं. तो इतका हास्यास्पद व लोटा होता कीं, तो मुक्ता सांगितला झणजे त्यांतील शुष्कता बाबकांच्या लक्ष्यांत साबडतोव येणार आहे. तो आरोप ■ कीं, धान्याच्या काबयांच्या संवधानें झाले मत् ते एकदम रद्द करावे असें निसाल्ल नव्हतें. येथवर ज्या गोष्टी समूद केल्या आहेत, व जे पत्रांतील उतरां बरीरे दाखल केले आहेत, त्यांवरून हा आरोप झणजे शुद्ध मत्सरजन्य होता, त्यांत तथ्य कांहीं नव्हतें, साबडलें पूर्ण त्याची कोणाचीहि होणार आहे.

१८४७ च्या जुलैज्यांत पार्लमेंत जेव्हां बरलास्त झालें, तेव्हां राजकारणामुळे, बर्मकारणामुळे, आणखी त्याजगीं हेणामुळे किंवा आपस्वार्थीपणामुळे, जे जे बाबे समू लाले होते ते सर्व सर कलिंग अर्डीचीच्या पूर्वीवशा कमिटीच्या निराणारुर्जोवती गोळा झाले. पण त्याच लोकांमध्ये जे समजूतदार लोक होते ते त्यांचे

न मित्राशामुलें ही चळवळ लष्कराच सामन्या जागी भिरकी; आणि तिचा परिणाम एवढाच झाला की, कर्म्याचें जें पवित्र नांव तें जरा कांहीं दिवस विदाळल्यासारकें झालें; आणि मेकालेचे इतिहासकरील ग्रंथाचे पहिले जे दोन खंड त्यांच्यावर सेवकचा छाप मारण्याकरितां जी फुरलत त्याच अवस्थे पाहिजे होती, ती त्यास मिळाली.

ह्या चळवळीचे जे जमनी होते त्यांना असें वाटतें की, मेकालेच्या विरुद्ध उमेदवार उभा करवयाचा तर तो खर कठिण अर्थ-हीनपणां ज्यास्त जोरदार पाहिजे. म्हणून त्यांनीं चार्लस कोबान नामक एका ग्रहस्थाल पुढें केले. ■ ग्रहस्थ एडिंकचे एकील एका अत्यंत कमन्य ग्रहस्थाचा पुत्र भलून, स्वतः त्याचें वर्तनहि घर घोर भले होतें, जरी त्याका सार्वजनिक कामाची माहिती पात्राची नव्हती. ज्या ग्रहस्थानें कोबान याची त्याच्या पहिल्या लमेला ओळख करून दिली त्यानें ती ह्या स्पष्ट मुद्यावर दिव्य होती की, “ ख्रिस्ती मानसांनीं ख्रिस्ती मानसांसच निवडलें पाहिजे. ” पण ह्या नमुनेदार हेतूनीं प्रेरित होताते लोक जेव्हां एकदां या चळवळीस लागले, तेव्हां यांच्यापेक्षां अधिक ऐहिक व नश्वर हेतूंचे लोक त्यांस जाऊन मिळावयास पारले विचारांत पडले नाहीं. दास्याच्या व्यापार करणाऱ्या लोकांचें एक डेप्युटेजान मेकालेकडे आले, व त्यांनीं त्यास अशी विनंती केली कीं आमच्या व्यापाराज्या ज्यास्त बरकत येईल अशा प्रकारचा दास्यरील जकार्तीस केरबदल करण्याबद्दल आपण खटपट करावी. या गोष्टीस त्यांनीं जीं कारणें दाखविली तेंचें करून मेकालेची खात्री झाली नाहीं. तेव्हां यानें त्याला असें स्पष्ट सांगितलें कीं मी तुमच्यासाठीं या वास्तवीत कांहीं एक करूं शकणार नाहीं, व बहुधा तुमच्या विरुद्धच मला कांहीं तरी करावें लागेल. या असमर्थानकारक प्रश्नोपार्थाचा वास्तविक परि-

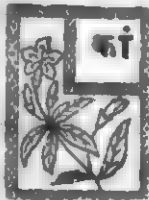
काम भला शस्त्र की, त्यांनीं स्वयत्कर्तृ झणून कोणी एक नवाच उमेदवार पुढें आणिल्ल. त्याचें नांव ज्यानें प्रथम लोकांपुढें आणिलें, त्यानें त्याचें अशें वर्णन केलें कीं, हे एहत्त्व “ दारुच्या भासा-
राचे हितचिंतक झणून पुढें आले आहेत, त्यावरून त्यांचें अंतः-
करण लोकांसाठीं कळवळणारें अशें आहे, हें अगदीं उघड होत
आहे. ”

शास्रंभवांनीं शेटट्या संग्राम हाका तो थोडकाच वेळ लावला, पण
शपाळाचा हाका. दहा दिवसपर्यंत एका अंगानें छापलेल्या पांढऱ्या
रंग लाव्यांनीं यांच्यांत निरनिराळ्या उमेदवारांच्या गुणदोषांचें वर्णन,
आमच्या बाजूची स्तुति, विरुद्धांला सिध्दा-गद्यात्मक व बहुधा पद्या-
त्मक, अशें सुरचुरीत असावयाचें व लावण्या, कटाव वेगरे हाणवारां-
च्या मजुर (!) स्वरांनीं हाहाचे निरनिराळे भाग झुन्न होऊन व
बाजून येले होते. विरोध चालला होता तो नव्हतून पूर्वीच्या दोन्हीं
समाप्तदांविरुद्ध (मेकाले व केग) चालला होता; पण सगळ्या सिध्दांचा
भडिमार मेकालेस उद्देसून आहे हें उघड होतें. पण सा दिव्यांतून
तो एकाच वार न घेतां निभावून आला. कारण, साधूला किंवा भों-
वूला, कोणत्याचि आभ्याविरुद्ध जो अत्यंत पाबेरडा झणून आरोप
आचतां आज तो हा कीं, मेकाले हा निवंचलेखकच फार आहे,
आणि राजकारणी पुरुष फार मोठा आहे. निवडणुकींच्या वेळचीं जीं
कवनें आभ्याविरुद्ध रचलीं होती त्यांतील निम्मे कवनांचा निष्कर्ष
हा होता कीं मेकालेनें एक काव्य रचलेलें आहे (लेख ऑफ् एन्स
न्ड ऐस—जुन्या रोमनगरीचें कवन—नामक एक उत्तम छोटेंचें काव्य);
आणि दुसरें अशें कीं ज्याका जुन्या रोमची इतकी चांगळ माहिती
त्यात नव्या आयेस्तचा (एडिबरोचें काडकें नांव) अभिमान जव-
न्याचा संभवच नाहीं ! उमेदवारांच्या नेमणुका करपाची तारीख

२९ जुलाई ही होती. स्पेन्सी निबलशुकीच्या मंडपाच्या समोरची जागा स्वस्त बिस्कीच्या भटकांनीं बस भरून गेली होती. ब्लाकबर्नचें मांव सुचविलें त्याच अनुमोदन देण्यात एक प्रोफेसर मित्रो मोडून आले होते, त्यांचे मनमुराद टाळवा मिळाल्या; पण त्याच खोकांनीं मेकालेसी इतकें पछुक्क आचरण केलें कीं—मेकालेसा चस्मिन्कार झालो—तें बाप्सून बार्डट वाटतें, व तें वेचें नमूद करचें झाले केवळ निस्पयोगी आहे असें नाहीं, तर त्याच्याहून पलीकडचें आहे. मसांची नोंद त्याच्या पुढच्या दिवशीं झाली. तिचा परिणाम कोवान पडिला, केग दुसरा, मेकाले तिसरा, ब्लाकबर्न चवथा, हा झाला. अर्थात् पहिले दोन निवडून आले.

प्रकरण ८ वें.

एकान्तवास व इतिहासलेखन.

ही रात्री स्वस्य शौच घेतल्यावर कांही आणि दिवस पुस्तकांमध्ये स्वस्थपणाने घालविल्यावर, मेकाले वा संग्रामाच्या अर्मापासून व पराजयाच्या दुःखापासून पूर्णपणे मुक्त झाल्य. ६ आगष्ट १८४७ रोजी तो आपली बहीण कॅनी हीस लिहितो, “मी हल्लीं एकांतवासांत वाचन व लेखन झाल्यांत गरीं झालेला आहे, व तेणेंकरून मला फार समाधान वाटतें. माझे टेबल सांत्वनाच्या पत्रांनीं, आणि केवले समासद अजून निवडले गेले नाहींत अशा जाग्यांपैकीं अर्धा जागच्या निमंत्रणांनीं, भरून गेलें आहे. आबर, वायटन, आस्कर्ई शायर, इतक्या ठिकाणांहून उमेदवार होण्याबद्दल मला बोलावणीं आलीं आहेत. शेवटच्या दोन ठिकाणांवर माझ्या परवानगीशिवाय माझे नांव देतील बुचविण्यांत आले होते, आणि माझ्या पाठिंब्यांना मजकुरितां मजें देण्यात मतदानस्थळीं आप्यापासून आबरप्यास मोठी मारामार पडली.....केग मला असें लिहितो कीं एडिंबरो येथें मोठी घामधूस ठहून गेली आहे; आणि ज्या लोकानीं माझ्याबद्दल मत दिलें होतें त्यांत अजब वाई लागली आहे, आणि मी परत निवडून गेलें अशीं त्यांत इच्छा होऊं लागली आहे. माझ्या एडिंबरो येथील मित्रांनीं मला राजकारणांतून हुंत्तकून दिलें तोंपर्यंत मी केवढा बोर झुलही आहे हें मला माहीत नव्हतें...”

सासगी आयुःकामपासून कितक्या समाधानाच्या गोडी प्राप्त होण्यासारक्या असतील त्या मेकालेस बाबेली हवा सितक्या होत्या. त्याला जी समाजमुलें मिळव होती ती असून आनंदकारक अशी होती. कारण प्रसिद्ध व विद्वान अशा एका मित्रमंडळीकीं हा एक असून त्यांचे वाच्यकार व एकमेकांकर फार मोठें प्रेम असे. मेकालेचा चरित्रकार समतो, ह्या मोठ्या माणसांचीं भाषणें किती तेजस्वी असत आणव्हक इतक्यांतच दंतकथा होऊन बसली आहे; त्यांच्या भाषणांचा रिपोर्ट असून प्रसिद्ध झालेला नाही, व बहुधा कोणी घेऊनहि ठेविलेला दिसत नाही. सासगी दिनचर्या पुस्तकांतून इकडे तिकडे बारीक बारीक त्यांमधून काहीं उल्लेख सांपडतात, तेवढेंच कायतें शिल्लक राहिलें आहे. त्यांपैकीं एक खोंड काळाईल ह्याच्या दिनचर्याविलेखवरून मेकालेचे हे मित्र कोण होते एवढें तरी समजतें. ह्यांपैकीं खोंड सॅड्डीन, खोंड भेहॉन, खोंड बोनरलेक, हेनरी ह्यालाम, चार्लस आस्टिन, व भिस्मन हे प्रमुख होते असें दिसतें.

सार्वजनिक बला ह्या दृष्टीनें मेकालेच्या हायभाषामध्ये कितीहि व्यंगें असोत, सासगी समाजपाण्याच्या बेलीं त्याची मुद्रा व त्याची बोलण्याचाळण्याची ऐट ■ कारण छाप बसण्यासारखीं असत. तो अगदीं वाढ बसलेला असण्याचा, व त्याचे हात कुर्चीच्या हातांकर टेकलेले असण्याचे; किंवा हातांतील काठीच्या मुठीकर गुंडाळलेले असण्याचे; ज्या विषयावर त्याचें बोलणें चाललें असेल, तो जर बोलतां बोलतां मनांत विचार करण्यासारखा असला, तर त्याच्या भिषवांना पळकुठ्या पडावयाच्या, आणि जेव्हां एखाद्या विनोदात्मक उल्लेख चकचाचा असेल, तेव्हां कपाळापासून खालीं खालीं विहरा तेजस्वी होत जावयाचा. त्याचे ते मोठमोठाले माकडोळे व त्याची ती प्रामाणिकपणाची डोक्याची चमक, ही त्याच्या त्यां मजेदार व

मोठ्या आवाजानें बाहेर पडणाऱ्या पाणीदार व शहाणपणाच्या विचारांशीं आणि त्याच्या त्या चटकदार व अत्यंत सुगम अशा वाणीशीं फारच उत्तम जुळत. त्याच्या बोलण्याचा अर्थ समजण्यास ऐकणारास दोनदां विचार कधीच करावा लागत नसे, व स्वरोस्वरच वेळीं कचित्च मिळत असे. आणि त्याला आपल्या विचारांचे हल व मतांचे हल जरी इतकी मजबूत व पूर्ण लागीं असे, आणि तीं बोलून दाखविण्यास जरी तो इतका सोपकंठ असे, तरी आपल्या बोलण्यापासून ऐकणारास कोणास काय वाटेस, वा गोष्टीचा फार विचार करून तो वेतानें बोलत असे; समजे त्याच्या अंगीं जो हा सम्बपणा होता तो केवळ बाहेरचा नव्हे तर अगदीं अंतःकरणाच्या देंठापासून होता. बादविवाद कितीहि सपाटवानें चाललेला असो, व तो कितीहि वेळ खंबो, मंडळीपैकीं कोणास त्याच्या संवधानें हा कधीं असें वाटूं यावयाचा नाही कीं, मेकाले हा असा एक शब्द न वापरता, हा एक असा प्रकारचा स्वर न काढता, किंवा ही एक असा प्रकारची मजबूत न करता, तर बरे जालें असतें. बरे, आपले विनोदहि तो फार वेळ पुनर्बीत वसला आहे असेंहि कधीं होत नसे. कोणाच्या तोंडातून कांहीं बाक्य निघालें, व त्याच्यावर कांहीं योग्य विनोद करण्यासारखा असला, कीं तो त्याच्या मुखापाटे हाट-कन् बाहेर पडलाच.

पुढीं स्मरणशक्ति किती आहे ती पाहूरे जणून कोणी त्याला स्नेहपुढीं आग्रहानें केले, तर तें प्रहण करण्याची त्याची सर्वदा तयारी असे. एके दिवशीं ब्रिटिश म्युसियम (सर्वप्रकार्यसंग्रहालय) मध्यें तर डेव्हिड डॅन्स वार्मे त्याला काई जायडीन बाण्या हातीं एक फुल्लेप कागदाचा ताव देतला पाहिलें; त्याच्या बाबतीं पानांत तीन तीन सारले काकम पाडिलेले असून ते सर्व मारलेले

होते. हा केस, ज्याची आई अद्यापि जिवी होती, ती ती वसती ती केंद्रित वैद्यक खीनिक रॅज्ज्वांची येव्हा संभर वर्षांची मुनि-
वर्तिटी स्वातंत्र्यपुत्र, तारीलवार व कातेजवार, करोर तादी !
दुसऱ्या एका मरंगी कर हेमिडने विचारिले. " मेकाळे, तुला
आमरपयसा पोपांची नावे करोर आठवतात का ? " " हे,
इनेव्हेंट नामक पोपांका मांवांचा मला नेहमी गोंबळ होतो. "
कम ही स्वातंत्र्यीच्या आर्यविशपांची नावे अनुक्रमेण लागू लक्ष-
शीक काय रे ! " मेकाळे उत्तर करितो, " स्वातंत्र्यीच्या आर्य-
विशपांची नावे आजपासून सुरवात करून मागे मागे पाहिले त्या
' ड ' ला पोता येतील. " असें झणून त्याने नावे देण्याचा बडाका
सुरू केला, आणि ती नामावळ जाल्मी अस्ता एक आर्यविशप
बॅन्क्रॉप्ट तर एक आर्यविशप सॅन्क्रॉप्ट, असे दोन किडलप
रीतीने लारक्या नांवाचे आर्यविशप वा माथिफेंत आहेत एवढे
झगण्यासाठीच कायती मध्ये एकादां लळख; शेवटी आर्यविशप
कामरपयस जेव्हा तो मागे मागे नावे पेत गेला, तेव्हां तर हेमिड-
नेच त्यास पुरे झणून त्याचे तोंड बंद केले.

त्याचे अगदी निकटचे मित्र व आज्ञा द्यांच्या मंडळाच्या सदिर
त्यास काढण्याची मोठी बंधाईत पडे. बंदनमध्ये भीमतांकडे जे मोठ-
मोठाळे येळे जमत असतात, तेथे कोणाक बधावसें असेल व कोणाक
नाही कथा नेम नसतो; अशा मितळ येळ्यांतून ज्ञान्याचा जो
त्याला स्वाभाविकच फंडळा आहे तो वर्तुषर्प, स्वास्तव वाढत
गेल. तेथी ट्रेव्हेस्वन झाले, " मंडळीत त्याला फंडळा फारच
उबकर वेई. अस्तंत उत्तम व अस्तंत आकडत्या असा कुटुंबांतून
देखील हा वावुना गेल असतां बोलकसें असेल दितका वेळ राह-
ण्याचा त्याला होय असे. कोर्काडे मुकते जेमावयास ज्ञान्याचे

દેલીલ ત્યાજ અમપડ આઈ. આનિ જાહેર જાગ્યાપેલા પરી રાજેં ત્યાજ કિતી આપડે, ય કેવલ એકાંતવારી વનૂન જાલં ને અમૂલ ત્યાજ આમંત્રણે જાત્યાસ અવતાંના મલ્ય કિતી જાસ હોઈ, વાલી, ત્યાજે ઠે પાલીદાર માવળ જે દેવત અસત ત્યાંપેકી ચોજાંસજ કરપના અટે. પણ અમા રીતીનેં મિશ્તમાજાંવ જરી તો કચકર જાહે, તરી તો એકડા અસજા કિંવા ત્યાજ્યા મિલકર આસાંજ્યા મેલમાંત અસજા, અમજે તો કર્મી કંડાલત ને. પુનઃલ જોજાંના મુકેં કાર આવડત અસતાવ, પણ મુસાંજી કિતીરિ સેલ અસજા તરી કંડાલવવાના નારી, અજા જુસરા માનૂસ મીં કર્મી વારિકા નારી..... ”

મેકાલેના માત્રા હત્યો, “મેકાલે મુલાંમયેં અસજા અમજે ત્યાજા કિતી આનંદ હોઈ, કિંવા મુલાંના તો કિતી આનંદથી, જાલી અવિ-સજોકિ કરખેં અસકચ જાહે. સરોસરચ તો ઉત્તમતજા ઉત્તમ સેલગાડી અટે. નવે નેવ સેલ જોધૂન કાઠજ્યાજ્યા કર્મી ત્યાજ્યાકર જોવાસરિ કડી કરતાં ચેત ને; આનિ તેવ તેવ સેલ પુનઃ સેલ-જ્યાજ્યા ત્યાજ કર્મીરિ કંડાલત ને. ત્યાજ્યા માત્રાંજ્યા કર્મજુકી-સાઠીં ત્યાજ્યાજવલ અતોનાત સજાન સજાન નાટકેં તયાર અસત. ત્યાંત ત્યાનેં કિતીતરી સોંજેં આજાલી, ય ત્યાંજી જાવાળી હસજ્યા વાટુરાંનેં કરાલી કીં નિદાન ત્યાજેં ઠેં મોતુમંદલ તરી ગાર હોઝન જાવેં. જેવ્યાં તો ત્યાજ્યા જોટ્યા સંજગજ્યાંપાસૂન દૂર અટે, તેવ્યાં તો ત્યાજ્યા કાંવલચક પખેં કરચેકર પાઠવૂન ય ત્યાંજકૂન માગવૂન ત્યાજેં ય આપલેં સમાચાન કરૂન પેસ અટે. અસકીં પખેં ૧૮૪૨ પાસૂન અમજે ત્યાજી માત્રી માર્ગારેટ, અિજા તો કલકત્યાજ્યા અજાંજ્યા માયેવરૂન ‘ જાવા ’ અવૂન સરિવાલ્ડપજાનેં અજે, તી પાંચ કર્મીંજી જાત્યાપાસૂન—આઠવૂન ચેતાત.

मेकालेख अहंकार इतका नसे, आणि ज्यांच्या संगतीत तो राही त्यांपासून आपल्यास बहुमान मिळवा व त्यांनी आपले शब्द नेहमी ऐकीत असावे, अशी त्यास इतकी अल्प इच्छा असे, कीं मेकाले हा कोणी मोठा माणूस आहे हे त्याच्या भाषामाधीच्या कित्येक वर्षे स्वप्नांतहि नमूने. त्याचा भाषा जगतोः—“आमच्या मामामध्ये अहंकार इतका कमी असे कीं त्यास जरा फार थोर समजते हे आमच्या घनांत फार फार दिवसांनीं जाणे. जसा एक माम आहे, व तो इच्छंदाचा इतिहास दोन संवसांनीं लपकरण लावून प्रसिद्ध करणार आहे, व त्या प्रत्येकाचीं १५० रुई व्यावर्चा आहेत, असें मीं आपल्या शाळासोबत्यांस सांगत असे, जसें मला अन्न जाठवतें; पण हा पुस्तकांतून त्याच्या संवीशियास दुसरा कांहीं विशेष गुण आहे, हा विचार त्या वेळीं माझ्या मनांत कधींच आला नाही. जराजशीं जास्त वर्षे जात चालली, तराठरीं त्यास थोर माणूस झणून हाटलेसें जेव्हां आमच्या कानावर जास्त जास्त थारंवार वेळं लागले, तेव्हां आझास विलक्षण व करेतेच वाई लागले; आणि टोंम मामा हा इतरांपेक्षा जसा जास्त मायाळू आहे, तसा जास्त दुखारहि आहे, ही समजूत हळू हळू, व बहुतेक आमच्या इच्छेविरुद्धच, आमच्या मनावर बळावत चालली.”

लेळाबयाचें झगजे मनापासून लेळाबयाचें, आणि काम करावयाचें झगजे कांहीं तरी हेतु साध्य करण्यासाठीं झगून करावयाचें, जसें ज्यांचें असेल त्या इतर सर्व लोकांप्रमाणें मेकालेख काम आणि लेख यांच्यामधीक येर चांगला माहीत असे. मजें मजें, किंवा जे दुसरे व्यक्तींचे सुलकारक झग असेल तेव्हां, प्रयत्न करावयाच, असा एसीमें त्यानें आपल्या आयुष्यांतले रेलखेले काम कधीं केले नाही. त्याची कीर्ति जाली तीत तो पात्र होता कीं

नाहीं होवद्दक जेकांनीं आजपर्यंत शंका केतलेल्या आहेत, व पुढेंहि उतरवणा वेत राहतीलच, वन ज्यानें ज्यानें झपूत त्याच शंका रचले असतील ते तो त्यानें अशी कीर्ति मिळव्याकारले अम केले बावद्दक मात्र कधींहि शंका केवार नाहीं. हातेवंचानें बाकोले झाले "निर्वक्तंमह किंवा इतिहास बाबी पाहिजे ही तीन पाने व्याः ल, वाचको ! तुमी जे एक सामान्यवाचक, त्या तुझांज, कवय्यासाह्या बुडी, तुझांज जहीत आहेत असा ऐतिहासिक गोडीत, पापांज, मद्यंत्रपांतीक गोडीत, किंवा वचन-पांतीक गोडीत, एक, दोन, तीन, किंवा जर्बा उल्लस, उल्लस केलेले मळकताहेत, असें हजोकर होतें. तुमचा शेजारी, ज्यानें तुमच्या प्रमाणेंच आपण स्वतः वाचलेल्या ग्रंथांतिक मुद्या मुद्याच्या गोडी आपल्या मेंदू-लांडपून ठेविल्याच आहेत, तो, आणखी कांहीं मुद्याच्या गोडी, उल्लस, सुंदर विनोद, त्यांजून शोभूत काढितो. बाव्यावरून ह्या मुद्रव्यांची विशाल स्मरणशक्ति, व विस्तृत विद्वत्ता, हजडीच दिलून वेतात असें नाहीं, तर ह्या महामंडिताचा विलक्षण उद्योग, व त्याचे अंतःकरणपूर्वक व नम्रबुद्धीनें केलेले दीर्घ पूर्व-अन, हेहि दिलून वेतात. एक बाक्य लिहिण्यासाठीं तो नीच पुस्तकें वाचतो; एक ओळ वर्णन लिहिण्यासाठीं तो शंभर मैल प्रवास करितो. "

ही स्तुति अरी फार आहे तरी फाजील नाहीं, ही गोड त्याचा इतिहासग्रंथ तवार होत असतांचे जे त्याचे कागदपत्र आहेत, त्यावरून पाहिजे तितकी सिद्ध होते. ८ फेब्रुवारी १८४९ रोजी, त्याच्या इतिहासाचे पहिले दोन बंड प्रसिद्ध झाल्यावर, तो आपल्या दिनचर्यावेळांत लिहितो: "माझ्या इतिहासग्रंथाचा जो एकंदर ज्ञान तो आतां सर्व बदलण्याचा माझा निश्चय झाला आहे, प्रथम

मला तो सगळा विषय माहीत करून घेतला पाहिजे; एकाच वाचून आणि प्रवास करून विलियमच्या (तिसऱ्या) कारकीर्दीची पूर्ण माहिती करून घेतली पाहिजे. हे करण्यास मला अठरा महिने लागतील असा माझा अंदाज आहे. मला हॉलंड, बेलजम, स्कॉटलंड, ऐर्लंड, व फ्रान्स इतके देश पाहून आले पाहिजे; इथे लोकांची व मैत्र लोकांची दफ्तरे धुंडाळिली पाहिजेत. दुसऱ्या देशाच्या सरकारी कागदांच्या दफतरांतून कांहीं मिळण्यासारखे आहे किंवा नाही हे पाहिले पाहिजे. बॉइन, लंडनवरी, आश्रिम, लिमरिक, किन्सेल, नामूर, लाण्डेन, स्टेन्फर्ड (वरील देशांतील शहरे) पाहिली पाहिजेत. शॅकडॉ, इजरायेल पार्कलॅट (राजकीय वेगळे विषयांवरील तात्कालिक व इंग्रजी छोटे लेख) चाळली पाहिजेत. लाम्बेथ, बौडलियन, व दुसऱ्या ऑक्सफर्ड येथील लायब्ररी, डेव्हन शायरमधील कागदपत्र, ब्रिटिश म्युझियम, इत्यादिकांतून गेले पाहिजे, आणि टांचणे करून घेतली पाहिजेत; आणि इतके सगळे झाले की, मी आपल्या कामाला लागणार... ” हे सगळे घेत त्याने अगदी जसेच्या तसे तर्काने केले.

त्याने जो असा प्रचंड उद्योग केला त्याचें फळ त्यास मिळालें. त्याने ज्या ज्या गोष्टी केल्या, पाहिल्या, वाचल्या, त्याच ज्यांना पुनः करणाऱ्याचा, व वाचण्याचा प्रसंग आला आहे, अशा विद्वान् व शुद्ध मनाच्या गृहस्थांनी त्याच्या ज्ञानाच्या विस्तृततेबद्दल व व्याप्यार्थाबद्दल स्तुतिच केली आहे. प्रत्येकाला, ज्याच्या त्याच्या विशिष्ट उद्योग-क्षेत्रांत, भेकालेच्या उद्योगाची मोठी किंमत दिसून येते; आणि सुसंस्कृत अशा विशेष विषयज्ञाच्या शिफारशीप्रमाणे मोलवान शिफारस दुसरी कोणतीच नाही. ' इकानाभिस्ट ' पत्राचा टेब्यांचा संपादक प्रसिद्ध अर्थशास्त्र वेजिहाट हाने असा प्रकारची प्रदंडा भेकालेची उदारबुद्धीने केली आहे. त्याने ' लॉम्बर्ड स्ट्रीट '

(लंदनमधील गोडमोठ्या पेढ्यांचा रस्ता) नासक मोठा मजेदार ग्रंथ लिहिला आहे; त्याच्या एका भागाच्या प्रारंभी असे वाक्य घातलें आहे: “ व्यांक ऑव इंग्लंड हिची उत्पत्ति कशी झाली ही गोष्ट मेकालेन (आपल्या इतिहासांत) निवेदन केली आहे, आणि त्याने जी गोष्ट इतक्या उत्तम रीतीने सांगितलेली आहे, तीच पुनः सांगावयास लागणें हें सामान्य लेखकांस शहाणपणाचे कर्षी होणार नाहीं. ” ह्या त्याच्या लिहिण्यांत जर कांहीं दोष असेल तर, त्या विद्वान् लेखकाची विनयबुद्धि एवढाच काय तो आहे. आणि बकलचा जो “ सुधारणेचा इतिहास ” झणून प्रसिद्ध त्रिशंडी ग्रंथ आहे, त्या ग्रंथाच्या एका अत्यंत मनोहर भागाखाली तो अशी टिप्पणिका देतो. “ दुसऱ्या चार्ल्स राजाच्या कारकीर्दीत धर्मोप-देशक लोकांवद्दल जो तिरस्कार उत्पन्न झाला, त्यावद्दल मेकालेन जें लिहिलें आहे, तें अगदीं यथार्थ आहे; आणि मी जो पुरावा गोळा केला आहे, त्यावरून मला असें समजून आलें आहे कीं, या हुशार लेखकानें त्या गोष्टीची अतिशयोक्ति तर केली नाहींच, पण कदाचित् अतिन्यूनोक्तिच केलेली आहे. कित्येक विषयांवर मात्त मेकालेनीं मतभेद होऊं शकेल; पण त्याचा अभ्रांत भ्रम, गोंठळ केलेली माहिती व्यवस्थित रीतीनें लावण्याच्या कामांतिल त्याचें बिलक्षण नेपुण्य, आणि त्याच्या सर्व ग्रंथांना जीव भाषणाची त्याची स्तुत्य स्वातंत्र्यप्रीति, झांबद्दल त्याची वाखाणणी केल्वा-शिवाय माझ्यानें राहवत नाहीं....”

मेकालेसा जी ही गोष्ट इतकी साधली त्याचें मुख्य इंगित हें होतें कीं त्याच्या वाणीचा व लेखनाचा प्रवाह बिलक्षण रीतीनें अस्वलित चालत अघुन, शिवाय, त्याच्या अंगी धिमेपणानें सूक्ष्म, आणि दीर्घ असा उद्योग करण्याची झीलता होती. कोणतीहि गोष्ट घाईनें करणें

आणि चांगली करणे या दोन्ही गोष्टी कधी साधावयाच्या नाहीत हे बॉसर (इंग्लंडांतील आद्यकवि) यासीह पूर्ण माहित होते. ग्रंथरचनेची त्याची ही जी तरणी असे, तीच जर सर्वत्र अमलांत आली, तर पुस्तके हल्लींपेक्षा चांगली निघतील, व आखूड तर ललित होतील. त्याच्या इतिहास ग्रंथांतील एकापा विशेष गोष्टी बघूचली सर्व माहिती एकदा त्याच्या डोक्यांत आली झणजे तो लागलाच बसे, आणि फारच मोठ्या लपाट्याने ती सगळी गोष्ट एका बैठकीस खरडून काढी; झणजे प्रथम जी गोष्टींची कल्पना डोक्यांत बनली असेल, तिच्या स्फूर्तीसाली त्या गोष्टींच्या मुख्यमुख्य मर्यादांची रेखाटणी एकदम करून टाकी; आणि प्रत्येक कल्पना, मांड, आणि शब्दांची ठेवण, त्याच्या तस मोकूल लपाट्याने खाल्लान्या त्याच्या बोटांन जशी उतरली असेल, तशी ती पांढऱ्या कागदावर काढे करून एकदाची सांठवून काढी. अशा रिती-तल्या त्याच्या हस्तलेखाकडे जर कोणी पाहिले, तर त्याच्या केरीज इतरांच्या डोक्यांना फांटे आणि आडव्या रेषा लांगेरीज सर्व काग-दभर दुसरे कांहीं ओळखत नसे; त्यामध्ये शब्द झणजे एका टोंकाला एक अर्धवट वर्ण व दुसऱ्या टोंकाला दुसरा अर्धवट वर्ण व मध्ये एक आडवी ओळ इतकेच असावयाचे. तो निवर्तल्या नंतर विलियमच्या शेवटच्या दिवसांचा वृत्तांत लेखी ट्रेव्हेस्मनने जो काढून तयार केला, तो असल्या कावळ्या कोंवळ्याच्या पायांनु-नच होय.

अशा रितीने त्याचा एकदा स्फूल लेख तयार झाला, झणजे मग इतरेज सफाळी फूलकेपच्या सहा बाजवा, अशा रितीने तो त्या वरून कायमचा लेख लिहून काढी; व अक्षर एवढे मोठे लिखी व सोदासोड इतकी करी की छापलेली सपसरी त्याची अक्षरी ख-

व्याचीं दोन वृद्धें भरत. एवढ्या ह्या लिहिण्यास तो आपलें द्यस्क (ठरीव काम) असें झणत असे. व तेवढें रोज पुंरें शाल्याशिवाय त्यास चैन पडत नसे. ह्याच्यापेक्षां ज्यास्त काम तो फारच क्वचित् करी; कारण पुष्कळ दिवसांच्या अनुभवावरून त्याला असें कळून आलें होतें कीं, ह्यापेक्षां ज्यास्त काम केलें तर त्यावर कांहीं आरलें मन बरोबर लागत नाहीं; आणि कंटाळा आला झणजे कांहीं तरी काम करण्यापेक्षां मुळींच न करणें बरें, असें त्याचे मत असे. ता. ६ मार्च १८५१ च्या दिनचर्यालेखांत तो झणतो:—“लिहिण्याकडे माझे आज मनच घेईना. ह्या कामांत कदाचित् मी जग आपल्या तब्यतीची फारच प्रतिष्ठा ठेवितों असें असेल; तथापि माझे लेख जे लोकमान्य शाले ओहते त्यांचें बरेंच कारण तब्यत लागेल तेव्हां लिहिणें, आणि विचार व शब्द ह्यांचा प्रवाह जलद वाहण्याचा बंद झाला कीं लागेलच थांबणें, हें ओह असें मी समजतों.

मेकाले कोणतेंहि वाक्य आपल्या हातून होईल तितकें चांगलें केल्याशिवाय पुढें जात नसे. एकंदर विषयरचना जास्त विशद करण्यासाठीं एकांदे सगळेंच्या सगळें प्रकरण पुनः लिहून काढावयाचें ह्याचें त्यास कांहींच वाटत नसे. नेपोलियन जरी कोठें असला, नाटक पहावयास गेलेला असो, किंवा निजावयास गेलेला असो, नेहमी फौज व स्वान्या ह्यांचे विचार त्याच्या डोक्यांत घोळत असावयाचे; तसें मेकालेचें त्याच्या इतिहासासंबंधानें असे. पण इतिहासाचा विचार त्याच्या डोक्यांत किती सारखा घोळत असे, हें त्याच्या संभाषणांत कधी दिसत नसे. पुष्कळ ग्रंथकारांचें असें असतें कीं, ते एकादा ग्रंथ तयार करीत असतील तेवढा काळ आपल्या कुटुंबाला ते एक प्रायश्चित्त भोगावयास, ते लांबीत अस-

तात; कारण तोंपरत त्यांचे नेहमी भाषण त्या विषयावर निषा-
वयाचें. हा जो आपल्योटेपणाचा फार सूक्ष्म प्रकार आहे, त्यापा-
सून मेकाले अगदीं अलिप्त असे. असे जरी होतें तरी त्याचा ग्रंथ
नेहमीं त्याच्या डोक्यांत असे यांत संकय नाही. कारण झानें
कोणताहि ग्रंथ चाळला, व आरल्या कामाला उपयुक्त असें त्यांतून
काहीं निवडून घेतलें नाही, असें कचित् होत असे.

पुनः पुनः वाचून पाहून, व फेरबदल करून, याचा एकादा
लेख तयार झाला झणजे, दुसऱ्यांना मोठ्याने वाचून दाखविणें
ही जीत गळ्यांत अति कठीण कसोटी, तिला तो तो लावून पाही-
आतां हा प्रयोग त्याच्या कुटुंबांतोळ माणसें व त्याचा परमस्नेही
मि. एलिस झान्या व्यतिरिक्त इतर मंडळींत करण्याचा भीर जरी
त्यास कधीं होत नसे, तरी तेवढ्या त्या अल्पमंडळांत त्याला भोले
आपल्याशीं मिळत असतील हात संशय नाही. दिजंबर १८४९
मध्ये तो झणतो: “मी आपल्या इतिहासाचा कांहीं भाग हाना
व ट्रेव्हेस्यन यांस वाचून दाखविला. तो त्यांस फार आवडलातें
दिसलें, हाना तर रडायलाच लागली, व ट्रेव्हेस्यनला झोंप आली
नाहीं. हल्लीं मी जें लिहीत आहे, तें माझ्या पहिल्या ग्रंथाइतकेंच
चांगलें बठलें आहे, असें मला वाटतें; आणि एलिसचेंहि मत
तसेंच आहे.”

जेव्हां जेव्हां त्याचा एकादा ग्रंथ छापून निघत असेल,
तेव्हां तेव्हां प्रूफ. वगैरे तपासणें हें जें लेखकाच्या भ्रंशपैकीं अतिशय
म्हारकीचें काम आहे, तें तो अतिशय बारीक रीतीनें व काळजी-
पूर्वक अभांत मेहनत करून करीत असे. जीं कामें पुष्कळ ग्रंथकार
आपल्या अनुभवी व काळजीच्या प्रकाशकांकडे मोठ्या खुशीनें
सोंपवित असतात, तीं हा फिरी तरी मेहनत घेऊन स्वतः करीत

असे. ओळी अगदीं कैला इतक्या देखील समान्तराच्या बाहेर नाहींत, व एका स्वल्प विरामाची देखील चूक नाहीं, इतकें पाहिल्या शिवाय तो स्वस्थ बसवयाचा नाहीं; प्रत्येक प्याऱ्याच्या शोबर्दी बघतदार वाक्य जेव्हां येईल, आणि प्रत्येक वाक्याचा प्रवाह जेव्हां काढता पाण्याप्रमाणें दिवू लागेल, तेव्हां याचें समाधान व्हावें. एवढी सगळी लक्षपट तो करी याचें कारण त्याची मनापासून अशी इच्छा असे कीं, जे आपलें पुस्तक हातीं घेतील, त्यांचा आनंद होईल तितका जास्त वाढवावा, व त्यांच्या अडचणी होतील तितक्या कमी कराव्या. इतिहासावरील ग्रंथ लिहिण्यास सुरुवात करण्याच्या पूर्वीच त्यानें मनांत असा बांड घातून ठेविला होता कीं, पुस्तक तयार करावयाचें तर असें करावयाचें कीं, तें पुढें आलें, तर तरुण वायांनीं जें अगदीं नवें कादंबरीचें पुस्तक त्यांच्या टेबलावर असेल, व सर्वतोमुली असेल, तें एकीकडे छारावें, व माझे पुस्तक हातीं घ्यावें. आणि इतिहासावरचा त्याचा ग्रंथ तसाच बठळा आहे कीं नाहीं, हे त्या ग्रंथाची ज्यांना थोडी समजूत देखील ओळख आहे, त्यांना सांगायला नकोच.

१८४८ च्या उन्हाळ्यांतील व पावसाळ्यांतील पत्रव्यवहारांत त्याच्या ह्या मोठ्या ग्रंथाच्या पुष्कळ उल्लेख सांपडतात. त्याने पहिले दोन खंड त्यानें त्या वेळीं प्रकाशकाच्या स्वाधीन केले होते. पुस्तक लोकांत पसंत पडेल किंवा नाहीं त्याबद्दल अर्थात् त्याला फार काळजी होती. जेम्सी, एलिस, हाना, लॉगमन (प्रकाशक), वगैरे सर्व मंडळीत त्याबद्दल मुळीच काळजी नव्हती, पण ह्याच बरीच वाटत असे. मात्र दुसऱ्यांचे इतिहासावरील लोकप्रिय ग्रंथ पाहून बाल धीर येई; कारण त्यांच्यापेक्षा आपला ग्रंथ चांगला उतरला आहे, अशी त्याला खात्री होती.

पण त्याच्या का शंका बिनाकारण होत्या. ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्या-
पासून तीन दिवसांच्या आतच तो लोक प्रिय होणार, ही गोष्ट ठरून
गेल्यासारखी झाली. त्याचा ग्रंथ पाहून सगळ्याच राह्यास इतका
अभिमान व समाधान वाटलं की ते पाहून त्याच्या मित्रांस आनंद
झाला; व त्याचे जुने जे राजकारणातील प्रतिपक्षी त्यांमधीं बहुतेक
वाक्यावरूनच राम विमरुबयास लागले. लांड हाकिमाकस त्यास वि-
हिताः “मी तुझ्या ग्रंथाचा दुसरा खंड वाचून पुरा केला. सत्याच्या
सर्व भक्तांस, स्वातंत्र्याच्या सर्व भक्तांस, आणि शांतता व शितीची मे-
कळीक झांच्या सर्व भक्तांस, तू १९८८ च्या आमच्या महाकांतीचा
इतिहास लिहिलास, याबद्दल तुजविरुद्ध किती कृतज्ञता वाटली पाहिजे
हें मला तुज्या सांगतां येत नाही....” लांड जेम्ही, विहिताः
“तुम्ही हल्ली जी ही पूर्वापेक्षां ज्यास्त शाश्वत कीर्ति एकदम झाली
आहे, ती ऐकून मला भितका आनंद व अभिमान वाटतो, त्यापेक्षां
ज्यास्त आनंद व अभिमान, ज्या आईनें तुला जन्म दिलें ती जर
आजमितीस जीवत असती, तर तिलाहि वाटला नसता.”

पण मेकालेख जी ही सर्वांकडून स्तुतिपर पत्रे येऊं लागली त्या
सर्वापेक्षां ज्या गोष्टीनें त्यास विशेष सुख झालें ती ही कीं, ज्या
मरणा एजवर्थ बार्डच्या पुस्तकापासून त्याला आज ४० वर्षे इ-
तका आनंद झाला होता, तिच्या त्या उपकाराची आपल्या पुस्त-
कांनें कांहीं केवढा जाली असें त्यास कळलें. त्या बार्डला या वेळीं
८३ वें वर्ष लागलेलें होतें, व पुढें ती थोड्याच महिन्यांनीं निव-
र्तली. तिनें हा० हार्लंड बांस या वेळीं एक पत्र लिहिलें होतें,
त्यांत ही वक्तव्येः—“आणि आतां, माझ्या प्रियमित्रा, मी तुला
इतकेंच ध्यानांत ठेवण्यास सांगतें कीं, मेकालेख्या ग्रंथाची जी
ही मी इतकी स्तुति केली आहे तिच्या कारण एका दिवस त्यानें माझे

नांव घातलें असल्यामुळे जें आत्मसमाधान, जो अहंकार, गर्व, किंवा विस्मय मला वाटत आहे तो नव्हे, ! ! ! ! मेकालेविषयीं जें माझे मत आहे तें मी ती दीप वाचण्यापूर्वीच झालें होतें, व तें मी इतरांस अगोदरच व्यक्त करून दाखविलें होतें....”

मेकालेचा ग्रंथ जास्त जास्त लोकप्रिय कसा होत गेला, हे त्याच्या दिनचर्यां लेखांवरून स्पष्ट दिसतें. पण त्यांत जे उल्लेख आले आहेत ते विशेषतः किती दिवसांत किती प्रती स्वपस्या ह्या बाबतच आहेत. तथापि त्याचा ग्रंथ लोकांस किती पसंत पडला होता याबद्दल ह्या पुराव्या व्यतिरिक्त देखील जास्त पुरावा येज येज त्याच्या कानावर येत असे. त्याबद्दलची कांहीं उदाहरणें फार चमत्कारिक आहेत. चांगल्या कुळांतील एका लष्करी अंमलदारास व एका पोलीसास साथ मारून खाली पाडल्याबद्दल पंचरा दिवस मुदंगांत पाठविलें होतें; त्या वेळीं तेथील अधिकाऱ्यांनीं त्याच्या फ्रेंच कादंबऱ्या काढून घेतल्या; पण त्याचें बैबल व मेकालेकृत इतिहासांचें पुस्तक एवढीं त्याच्यापाशीं राहूं दिलीं. म्याचिस्टरजबळ एक ग्रहस्थ राहत होता; त्यास वाटलें कीं हे इतकें उत्तम पुस्तक आपण एकट्यानेच वाचिल्यास तो एक मोठा आपलपेटेपणाच होईल. झणून येज संध्याकाळीं काम संपलें झणजे तो आपल्या गरीब शेजाऱ्यांस बोलवित असे, व अशा रीतीनें त्यानें तो सर्व इतिहास अथवातून इतिपर्यंत मोठ्यानें वाचून दाखविल. ह्या वाचन-समाप्तीच्या दिवशीं, भोल्यांपैकीं एकजण उठून अशी सूचना करिता झाल कीं, सामान्य कामकरी लोकांस समजेल असा इतिहास लिहिल्याबद्दल मेकालेचे सर्वांनीं आभार मानावे.

इंग्लंडापासं अमेरिकेंत ह्या पुस्तकाचा स्व फारच जास्त झाला. झालें कारण त्या वेळीं इंग्लंडांतील पुस्तकांबद्दल तेथें कांहीराहट

नवस्वामुळे तेथील प्रकाशकांना ह्याच्या नव्या आवृत्त्या काढून अगदीच स्वस्त दरांने विकतां आल्या. ता. ४ एप्रिल १८१९ रोजी मेसर्स हार्पर्स ह्या प्रसिद्ध अमेरिकन प्रकाशक मंडळीने मेकालेख लिहिले:—“ तुमच्या ग्रंथाच्या आमच्या स्वस्त आवृत्तीची आम्ही एक प्रत तुझांस नजर करीत आहों तिचा तुम्ही मेहरबानीने स्वीकार करावा. आमच्याशिवाय आणखी तीन प्रकाशक मंडळ्यांनी आपल्या ग्रंथाच्या आणखी तीन आवृत्त्या काढिल्या आहेत, आणि चवथी तयार होत आहे. अशा रीतीने बाजारांत सहा निरनिराळ्या आवृत्त्या होतील. आर्सी आर्बांच ४०००० प्रती विकल्या आहेत. आणि आमचा अजमास आहे की, आणखी सुमारे ६०००० प्रती विकण्याची व्यवस्था लागली आहे. बहुधा आजपासून तीन महिन्यांच्या आंत दोन लाख प्रती खलास होतील. आमचा सर्व देश तुमच्या ह्या पुस्तकाप्रमाणें तुमच्या कोणत्याहि पुस्तकाला बहुधा एकदम खुब्ब झालेला नसेल. ” पारिस आणि ब्रुसेल्स ह्या ठिकाणी कांही अशीं अशींच स्थिति झाली.

मेकालेख्या आंगचा एक विशेष गुण ह्या ठिकाणी सांगण्यासारखा आहे. तो हा की, त्याच्या ग्रंथाचा शेवटचा प्रूफशीट छापणारांकडे रवाना झाला नाही, तोंच तो डिपेडेंटपासून तो सगळ्या इतिहासकारांचे ग्रंथ वाचावयास त्यानें सुरवात केलीच. वर्तमानपत्रकारांनी व म्यूसिककारांनी त्याच्या ग्रंथांवर जे प्रतिकूल मतलेख लिहिले असतील त्या सर्वोपेक्षा, म्युसिडेंटसचे ग्रंथ वाचून आपला ग्रंथ त्याच्याहून कमी योग्यतेचा आहे असें बें त्यास वाटलें तेंच, त्यास जर कांहीं दुषा अहंकार उत्पन्न झाला असेल, तर तो जाण्यास कारण झालें असेल. राजबारांण पुष्प या नात्यानें त्याच्या अंगाची कातडी जिवकी जाड जसे, त्यापेक्षाहि इतिहासकार ह्या नात्यानें जास्त जाड असे. आपल्याला

वितर्कें उत्तम करतां येत होते तितकें आपण केलें आहे, अशी एकदां त्याच्या मनाची खात्री झाली, झणजे मग तो प्रतिकूल टीका पाहून फारसा कुद्द होत नसे, किंवा आपल्याच ग्रंथाच्या गुणदोषाबद्दल वादविवादांत शिरून आपली वेळ व शक्ति ह्यांचा अपव्यय करीत नसे. डॉक्टर जॉनसन प्रमाणें “ आपल्या स्वतःच्या अनुभवानुरूप, व ग्रंथकर्तृत्वाच्या त्यानें फार वाचलेल्या इतिहासा-वरून, तो असें शिकला होता कीं, लोकमताच्या सरणींत पुस्तकाची जी किंमत, ती त्याबद्दल काय लिहिलेलें असेल त्यावरून लागत नसते, तर त्यांत जें लिहिलेलें असेल त्यावरून लागत असते; आणि ज्या ग्रंथकाराचे ग्रंथ जिवंत राहण्याचा संभव असेल तो जर ज्या निन्दकांचे ग्रंथ नष्ट होण्याचा संभव आहे त्यांच्याशीं भांडत बस-ण्याच्या हलक्या कामास लागला, तर तो त्यांत आपला मूर्खपणा मात्र व्यक्त करितो. ” दिजंबर १८४९ ह्या वेळच्या एका पत्रांत मेकाले लिहितो:—“ एकाद्या माणसावर कोणी इत्थन केल्यानें त्याचें कांहीं नुकसान भाव्या कधीं भावळत आलेलें नाहीं. दुसऱ्या लोकानीं त्याच्या बिकट लिहिलेच्या फार उत्तम प्याम्फेटांनीं त्याचें वितर्कें नुकसान होतें त्यापेक्षां त्यानें स्वतः मूर्खपणाची एकहि ओळ लिहिल्यानें जास्त होतें. ”

त्याचा चरित्रकार झणतो: आतां हें एथें सांगितलेंच पाहिजे कीं, निदान त्याच्या इतिहास ग्रंथाच्या संबंधानें तरी त्याला आपल्या सुमाधानरूपी तत्वज्ञानाचा फारसा उपयोग करण्याचा प्रसंग आला नाहीं. नापसंती व निंदा ह्यांचे थोडेसे बारीक सुर कांहीं कांहीं ठिकाणीं निघाले. पण प्रसंगेच्या जो मोठा बुबुंभि बाजला त्याचें स्वारस्य कमी करण्यास ह्या बारीक सुरांची शक्ति कांहींचें शाली नाहीं; आणि सर्वांत जो मोठा नापसंतीचा कर्ण

साजसज तो इतका कर्कश व बेहुर होता की, ऐकनारांना तो कार्मी पडतांच कानांवर हातच ठेवणे बरे वाटले. पुष्कळांची अशी समजूत झाली होती की आपल्या जुन्या प्रतिपत्त्याचा क्रूर वेग्याहातक आपणाला आयुष्य द्यावे झणून फोकर जावेच आज पुष्कळ दिवस ईश्वराची प्रार्थना करीत आहे. त्याला आतां इह लक्ष लागवळी होती. तेव्हां ती तो लवकरच साधून घेईल, व मेकाले जावि त्याचा ग्रंथ झाल्या दिवस जे कांहीं झगण्यासारखे असेल ते लवकरच आपल्या कार्मी येईल, या आशेने लोक मेकालेचा मगोरम ग्रंथ ज्यास्तच शांत चित्ताने वाचीत होते. पण ह्या ठिकाणी देखील मेकालेचे सुदैव त्याला साहाय्यकारी झाले. त्याला जर आपल्या प्रतिपक्षी, व त्यानें हला करवयाची शक्ती, ही निवडण्याची परवानगी कोणी दिली असती, तरी देखील आपेक्षां चांगल्या रीतीने तो त्या हहयानून निभावून आला नसता. आपली दुरकणी तयार करण्याच्या कार्मी चार मांझे भगदीं फुकट घालविल्यानंतर, फोकरनें ती असल्या कडू, मूर्खपणाच्या, व विशेषतः कंटाळवाण्या निबंधाच्यारूपानें फोडिली की, ती फारच थोड्यांनीं पुतां ऐकिली असेल; व तिच्या योगानें खात्री तर कोणाचीच झाली नाही. त्याच्या ह्या काटकीं रिक्त प्रसिद्ध झालेल्या निबंधाच्या परिणाम एवढाच झाला की, फोकरच्या वासवेल कृत जानसन चरित्राच्या आवृत्तीवरचा जो मेकालेचा टीकात्मक लेख होता तो वाचण्याची स्फूर्ति मात्र कोकाल पुनः झाली. ती अशासाठी की, १८ वर्षांनंतर अज जरूठ लेखकास, राजकारणी पुरुषास, व व्यवहारीत, वागावाग्य साम्यसार, सामान्य अकल, सामान्य प्रामाणिकपणा, आणि सामान्य सम्यपणा, यांचा इतका विस्तर पाहण्यासारखे मेकालेच्या सैलान्त सौंदर्यासारखे होतें तरी काय तें पाहवें.

ट्रेड व स्काट्समन आदिकरून सगळीं विद्यापत्तीच वर्तमानपणें इतिहासकर्त्याच्या रक्षणार्थ भावतां झालीं; आणि टोरी पत्रें देखील क्रोकरचें हें करणें आझांस संमत नाहीं इणण्यास निदान तितक्याच औस्तुक्याने पुढें सरसावलीं. मेकालेनें तर स्वतः असल्या लिहिण्यांची पारशी पर्वा कधींच केली नाहीं. त्याची विचारशक्ति जेव्हां एकदां पक झाली तेव्हांपासून, “ मनुष्याची स्वताच्या लिहिण्या व्यतिरिक्त लिहिण्यांनीं कमी किंमत कधींच होत नाहीं; ” हें जें बेटलेचें कचन त्याप्रमाणें सदासर्वकाळ व कितीही मोह पडला तरी तो मागा वयास लागला होता.

मेकालेची जास्त चांगली माहिती होती असा एक सूक्ष्मदृष्टि ग्रहस्थ झणतो:—“ स्वभाव विलक्षण तऱ्हेचा जोरदार, इच्छा फार प्रबल, आणि क्रियाशक्ति बहुत, हीं सर्व असून तीं व्यावहारिक कामाकडे खर्च न करितां केवळ वागदेवीला समर्पण करणारा असा काय तो बहुतेक मेकालेच एकटा विलक्षण माणूस दिसतो; ” आणि असें दिसतें खरेंच कीं, इतिहासकार या नात्यानें मेकालेचे जे कांहीं गुण व्यक्त झाले त्यांच्या जोरावर तो बहुतेक पाहिजे त्या उद्योग-क्षेत्रांत बसवशी झाला असता. साध्यासाठीं साधनांचा त्याग करणें; एक विस्तृत आणि फार कष्टाचें कांहीं कृत्य मनांत रेषाद्रन हांका मनांत न आणतां व कधीं न यांबतां त्याच्या मार्गे एकसारखें लागणें, मनाचें उलट दिशेनें आकर्षण करणाऱ्या सर्व गोष्टी दूर ठेवणें, मग त्या मनास कामावरून उडवणाऱ्या सुखरूपी अशेत किंवा, किंवा तितक्याच योग्यतेच्या अन्यकर्तव्यरूपी अशेत;— अशा प्रकारचे गुण, उच्च प्रकारचे, व येथून तेथून सारखें सुंदर, असें एकाद्रें कलेचें कृत्य साधनावयाचें असेल, तर अवश्यमेव समस्त असद्यात, कारण जाज इलियट आपल्या सुंदर भाषेत

असे तो त्यामार्गे, असे कृत्य आपलेसे करून घेण्यास उपयोग व विचार आणि लहान मुलांचा निश्चयपूर्वक त्याग, हीच ताकत होती. ज्या वेळीं मेकाले हजार असणार आहे, एवढ्या केवळ अफवेवर लढनांतील पाहिजे त्या गृहस्थ्याचा दिवाणखाना सध्या जीपुरुषांनीं गाब भरून गेला असता, असा वेळीं मेकाले असल्या मेळ्यांतून प्रथम प्रथम कमी जाब्यास लागला, आणि मागून मुल्लांचे जाईनासा झाला; तो केवळ एवढ्यासाठीं कीं, आपण हातीं घेतलेल्या कामाकडे आपली सर्व शक्ति आपणास आवितां यावी. जी कामन्स सभा त्याच्या भाषणांच्या पहिल्याच बाक्याबरोबर गुपगुप होत असे, आणि पहिल्या पांच मिनिटांत भरून बहाब्यास लागत असे, त्या कामन्स सभेचा देखील त्यानें त्याग केला. जीं माणसें तो हजार असतां त्याच्याविरुद्ध आपला एक दाखविण्यास कधींच धजलीं नसतीं, तीं माणसें एकामागून एक राष्ट्रकारभाराच्या शिखरावर जाऊन पोहचलेलीं तो सारखा पाहत होता; पण त्याला तें पाहून कधीं किंचित् देखील बाईटहि घाटलें नाहीं, किंवा मस्तराचा स्पर्शहि झाला नाहीं. सर जेम्स मेहाम झाला, “मेकालेला इतकें यश आलें आहे, याबद्दल मला मनःपूर्वक आनंद घाटतो. बागदेवीला त्यानें जे बळी दिले आहेत त्यांमध्यें त्याला लहान सहान विजय मिळून चाळणारच नाहीं; आणि आजचे मुस्लीही जेव्हां विसरले जातील तेव्हां देखील महाकांतीच्या इतिहासकाराचें स्मरण कायमच राहील.” बागदेवीच्या भक्तांपैकीं असे काहीं होते कीं ज्यांस मेकालेच्या भ्रमाची ही जी एवढी कीर्ति झाली, ती त्याच्या योग्यतेपेक्षां जास्त झाली असें वाटलें; पण पार्लमेंतांतील त्याचे पूर्वीचे प्रतिस्पर्धी व जोडीदार, या सर्वांना, ज्या ह्या महाकृत्यासाठीं, लोकांस कितकें कर्षी मिळव-

प्याची देखील भाशा असणार नाही, त्यापेक्षां जास्त त्यानें गमाविलें होतें, त्या त्याच्या कृत्यांत त्यास पूर्ण सिद्ध आलेली पाहून, आनंदच वाटला.

१८४८ नवंबर १८ रोजी मेकाले आपल्या दिनचर्यालेखांत झणतो: “ आज नवापेक्षां ज्यास्त वर्षांनीं मी आपली दिनचर्या लिहिण्यास पुनः सुरवात करीत आहे. तेव्हा मुदतीत केवढा परक होऊन गेला आहे. तेव्हांपासून मी दोन पार्लमेंतांचा व दोन क्याबिनेटांचा सभासद होऊन गेलों आहे. कित्येक ग्रंथ छापून त्यांत यश मिळविलें आहे. आतां हल्लीं मी पार्लमेंताच्या दगदगीतून मोकळा झालों आहे, व आपल्या तब्यतीस उत्तम इंचेल अशा रीतीनें कालक्रमण करीत आहे. लंदनमध्ये राहून कालेजासारखा आयुःकम मला करतां येत आहे; शिवाय, गृहसुखांचीं साधनें जवळ आहेतच; कारण हाना आणि तिचीं मुलें जवळच राहत असून मला तीं फारच प्रिय वाटतात. पॅसाहि मला बराच मिळाला आहे. माझ्या इतिहासाचे पहिले दोन खंड पुरे झाले आहेत. झालच नेबटचे प्रूफशीट अमेरिकेस गेलें, आणि पंधरा दिवसांच्या आंतच तो ग्रंथ लंदनमध्ये प्रसिद्ध होईल अशी मला आशा आहे. मला तो बराच आवडतो. अगदीं उत्तम ग्रंथाच्या कसास लाबला तर तो चांगला नाही, परंतु असल्याच इतर पुस्तकाचीं तुलना करून पाहतां मला तो बरा वाटतो. जगाचें मत काय आहे तें स्वकरच समजेल. गेले तीन महिने इतिहास पुरा करण्यांत व प्रूफशीट तपासण्यांत असतानां भ्रम झाल्यामुळे आज मला मोकळा झाल्यासारखें वाटतें..... ”

हा वेळीं मेकाले जरी पार्लमेंताच्या सभासद नव्हता, तरी त्याला तेथें काय चाललें आहे झालेल कमी कळकळ वाटत होती असें

नाहीं. कावेळी विंगपक्षाचें प्रधानमंडळ अधिकाररुढ झालेंच होतेंच, आणि लार्ड पामस्टन यास शेवटीं फारेन सेक्रेटरी करचें मुख्य प्रधानास भाग पडलेंच होतें, सर्व मुसद्यांमध्ये पामस्टन ■ मेकालेस अत्यंत आवडे; आणि सालीं १८४८-४९ जेव्हां आजीवाजीचे प्रसंग येऊन गेले, त्या मुदतीत तर तो त्यास फारच आवडू लागला होता. त्याचें कारण पामस्टनची वर्तणूक अशी होती कीं जेथें जेथें स्वातंत्र्याला व लोकहिताला थोका देण्याचा प्रसंग येईल, तेथें तेथें आपली लेखाजी, व प्रसंग पडल्यास इंग्लंडाची तरवार, त्या दोहोंचें साहाय्य दुर्बल पक्षास करावयास तो मागे पुढें पाहणारा नव्हता. ही त्याची नीति मेकालेस फार आवडे; पण त्याच्या प्रतिपक्षींपैकीं कित्येकांस हा फ्रान्सांतील वगैरे लोकसत्ताकांशीं सभ्यपणानें वागतो हें विलकूल पसंत नसे; म्हणून राणीला मानपत्र देण्याची सूचना जेव्हां १८४९ च्या सेशनाच्या प्रारंभी पार्लमेंतापुढें आली, तेव्हां त्यांनीं दोन्ही सभेत अशी उपसूचना पुढें आणिली कीं, राणीसाहेबांच्या राज्यकारभाराची स्थिति अभिन्नदल करण्यासारखी नाहीं. लार्डांच्या सभेत लार्ड स्टानले यानें बहूकड जाऊन असें कांहीं मनसोक बसवून केलें कीं, त्यानें भुरगें जाऊन काव्हर्नी प्रधानमंडळाचा अगदीं पराभव करावयाचा वेद आणिल्ल; तेथें होतच थोडें प्रधानांस काय तीं त्या उपसूचनेविरुद्ध मिळालीं. आणि पराह्वांत तर प्रसंग त्या वेळीं असा होता कीं, एव्हां प्रधानांची मदतबदल झाली असती तर एक मोठें अशिक्षित, कांसळें असतें, पण कामगस सभेत लार्ड पामस्टन ह्यानें त्या उपसूचनेविरुद्ध असें कांहीं पाणीदार भाषण केलें कीं तेणेंकरून त्या वादविवादाचा निकाल काय होणार तें ठरवतासालेंच झालें; हा वादविवाद पुढच्या दिवसापर्यंत तद्दूर ठेवावा म्हणून जी विरुद्धपक्षा-

कडून सूचना आली तिचाच पराजय ८० स २२९ ह्या बहुमतानें झाला. तेव्हां ती पुढें आजणारा जो टोरीपक्षाचा अग्रणी - मि. डिझायली (हाच पुढें लॉर्ड बीकन्सफील्ड झणून प्रसिद्धीस आला, व ह्याच्याच मुख्य प्रधानकीच्या वेळीं १८७७ त राणीसाहेबांनीं हिंदुस्थानची बादशाहीण हा किताब धारण केला.) त्यानें ती मुका-
ट्यानें परत घेतली.

१८४८ च्या नवंवरांत मेकालेस स्कॉटलंडांतील ग्लासगो एथील युनिव्हर्सिटीचा डायरेक्टर (मुख्य अधिकारी) निवडलें होतें; त्या जाग्यावर त्यास स्थापन करण्याचा विधि २१ मार्च १८४९ रोजीं बहावयाचा होता. ■ प्रसंग निवडलेल्या माणूस जर वत्ता झणून नांवाजलेला असेल तर त्यास मोठा भयंकरच असतो. कारण त्यानें पुष्कळ बोलांचें अशी भोल्यांची आशा असते, व विषय तर शिळा असल्यामुळें त्याच्यावर बोलण्यासारखें असेल तें आधींचे रेक्टर किती तरी बोलून गेलेलेच असतात. पण याच्या सुदैवानें ह्या सालीं त्या युनिव्हर्सिटीची मूळ स्थापना होऊन बरोबर चार शतकें पूर्ण होत होती. त्यामुळें प्रत्येक शतकाच्या प्रारंभीं तिची स्थिति कशी होती याचें थोडक्यांत निदर्शन करून त्यानें आपल्या त्या समारं-
भाच्या बंडच्या भाषणास रंग व नावान्य आणण्याची युक्ति केली. ती पार उत्तम साधली, व याच्या भाषणास सारखा ठळ्यांचा गजर चालला होता. दुसऱ्या दिवशीं त्याला त्या शहराची फ्रीडम (शहराच्या स्वतंत्र मनुष्याच्या सामान्य व विशेष हक्कांचें दान; ज्यानें सार्वजनिक कामागिन्या विशेष वजाविल्या आहेत अशा ह्मण शहराच्या माणसांस सन्मानार्थ झणून हें हक्कदान करण्याची चाळ पूर्वी पार असे, हल्लीं कितकी नाहीं.) देण्याचा समारंभ तेथील टौनहालमंत तेथील ग्रॅन्डस्ट्रच्या हल्लें झाल्य; तेथेहि हक्कें भाषण

असेच नामी बठलें व दोघटीं तर राज्यांची कमासच झाली. तेथून तो लाई जेफी वास भेटावयास एडिंबरो येथें गेला. जेफी आतां मराठ्यास ठेकला होता. त्यानें याची अत्यंत खुति केली. दोघांचे हि बोळे अभूनीं मरून आले. पुढें जोडक्याच दिवसांनीं जेफी निवर्तला.

या वर्षी कॅब्रिज येथील अर्वाचीन इतिहासाच्या प्रोफेसराची जागा रिकामी झाली; ती तेव्हां मेकालेनें पत्करावी, असें राणीचा नवरा प्रिन्स आल्बर्ट याच्या मनांत पार होतें. झणून त्यानें आपल्या बाळ्यावर वाला मुद्दाम बोलवून नेले, व ती पत्करण्याविषयी त्यास आग्रह केल्या. पण ज्यानें २५.०० पौंड दरसाल आणि क्यांकिनेटांत जागा एवढी स्वातंत्र्यार्थ हातांतून द्याविली होती, तो दरसाल ४०० पौंड पगाराची प्रोफेसरी पत्करण्यास तयार कसला होतो ? त्यानें मर्यादेनें पण स्पष्टपणें नाहीं झणून सांगितलें, तेव्हां स्टीफन व क्यांकेल झणून जे दुसरे उमेदवार त्या जाग्यास होते, त्यांचेदल ह्याचें मत प्रिन्स आल्बर्टनें ह्यास विचारिलें.

ह्या वर्षीच्या—आगस्ट महिन्याचा दुसरा पंधवडा मेकालेनें ऐलंडांत पालविला; आणि आपल्या नेहमींच्या शिस्तीत अनुसरून पूर्वीचे कांहीं दिवस त्या देशाच्या बाह्यमर्याचे अन्वयन करण्यांत त्यानें पालविले. त्यानें स्विफ्टचा पत्रव्यवहार चाळून पाहिला, आणि निदान अर्धे कपाट तरी ऐरिश कादंबऱ्या पालण्या बातस्या; आणि शेरीडन या वक्त्याचें मूर कधीनें लिहिलेलें खुरित्र पुनः वाचिले. आगबोटींत बसला तो वारा पार होता व आगबोट एकसारकी दुकत होती; त्यामुळे बाळ्याची सोयच नव्हती; झणून मिस्टनचें पाराडाइज लॉस्ट हेंच कवन झनावयास त्यानें प्रारंभ केला. त्यांतील जेव्हा त्यास अद्यापि वेत होतें. पुढें ऐलंडांत पोहोचल्यावर

त्यानें तेथील बघण्यासारखीं स्थळे १५ दिवस पाहिलीं. तेथून निघून फ्रान्सास गेला, आणि तेथें एक पंमवडा त्यानें अशाच रीतीनें चालविला; तेथून परत आल्यावर इतिहासलेखनाचें पुढचें काम त्यानें सारखें सुरू ठेविलें. तेथून पुढें कांहीं आठवडेपर्यंत “ माझे ठरीव काम ”, “ ठरीव काम केलें ”, “ ठरीव काम करून आणखी कांहीं कर केलें ”, अशीं वचनें त्याच्या रोजच्या दिनचर्येच्या प्रारंभी किंवा शेवटीं आढळून येतात.

१८५० मार्च महिन्यांत राणीनें आपल्या वाङ्मयांत यास जेवणाचें निमंत्रण केलें होतें. त्या प्रसंगीं तिनें याचा चांगला सत्कार केल्या. इतिहासाविषयी तिचें याचें पुष्कळ बोलणें झालें; त्यांत ती यास असें झणाली कीं, “ माझा गरीब पूर्वज जो दुसरा जेम्स त्याच्या विरुद्ध तूं जें लिहिलें आहेस, त्याबद्दल मला कांहीं झणावयाचें नाहीं. ” तेव्हां हा तिला खुश करण्यासाठीं झणून झणाला, “ तुमचा पूर्वज नव्हे तो, तुमचा पूर्वज ” हें बोलणें तीस फार दचलेंलें दिसतें.

भेकाले प्रथम राजवाङ्मयांत जेवावयास गेला तो १८३९ सालीं; त्या वेळच्या त्याच्या स्वागताचें वर्णन त्यानें आपल्या बहिणीस पाठविलेल्या एका पत्रांत केलें आहे. “ तेथें आमी सर्व अगदीं हसके बोललों; आणि जेवण जेव्हां आटोपलें तेव्हां बहुतेक सर्वजण पसे किंवा बुद्धिबळें खेळावयास गेलों. माझी राणीसाहेबांशीं मुलाखत करून दिली; मी पुढके टंकले; राणीसाहेबांच्या हाताचें खुबन घेतलें; राणीसाहेब सरसरी दोन मिनिटे माझ्याशीं मोठ्या मेहरबानीनें बोलल्या, आणि मी त्यांना असें सांगितलें कीं, जरी हिंदुस्थानची हवा ठण्ण आहे, तरी माझी प्रकृति तेथें चांगलीच राहिली होती.

१८५० सालचा सप्टेंबर महिना भेकालेनें इंग्लिश ज्ञानस

मधील आइल ऑव् बाइट नामक बेटाच्या दक्षिण किनाऱ्यावरील एकभाग बर्गीच्याच्या व एकान्तवासाच्या अशा गृहांत घालविले तेथें त्यानें एलिस यास आप्णइ पूर्वेक बलाबुन नेलें, व दोघांनीं मिळून ग्रीक व त्याटिन भाषेंतील ग्रंथ वाचण्यांत, व त्यांवर वादविवाद करण्यांत, तो महिना मोठ्या सुखानें घालविला.

१८५१ च्या मे महिन्यांत लंडन मधील पहिलें जंगी प्रदर्शन भरलें. तें भरण्यास सर्व कारण प्रिन्स आल्बर्ट हा होता. मेकालस तो एकंदर देखावा फार पसंत पडला. निरनिराळ्या देशांतील अनेक लोक तें पहावयास आले आहेत हें पाहून त्यास फार समाधान वाटलें. मेकाले यास आपल्या लहान भाव्यांस बरोबर घेऊन अवली ठिकाण पहाण्याचा नाइ पहिल्यापासूनच फार असे. त्यांत ■ असला अपूर्व देखावा ! मग काय विचारतां ! त्याला त्या गदींतून धके वुळे देत व घेत जाण्याचीच फार मजा वाटली.

इसवी सलीं क्रान्तांत नेपोलियन बोनापार्टीचा पुतण्या लुई नेपोलियन यानें लोकसत्तात्मक राजसत्ता मोठ्या शिताफीनें बुडवून आपणास तिसरा नेपोलियन या नांवानें बादशाह करवून घेतलें होतें. ही क्रांति पुर्ती होण्याच्या अगोदरच इंग्लंडचा फारेन सेक्रेटरी लार्ड पामस्टन यानें ही गोष्ट आपणाल पसंत आहे अणून क्रान्ताच्या बकिलाज्या बोलून दाखविलें होतें. हें काजीलपणाचें बर्तन एणीस न आवडून तिनें त्यास कामावरून हाकलून लाविलें. लार्ड आन रसेल ह्याच्या प्रधानमंडळांत हा जो मोठा खडा पडला, तो भरून काढण्याकरितां मेकालेस क्याबिनेटचा प्रधान होण्याबद्दल पुनः बराच आप्णइ झाला. लुई लार्ड जान यानें त्यास आपल्या वाण्यावर बलाबुन नेऊन प्रधानमंडळांत जागा पत्करण्याबिपयीं स्वतः आप्णइ केला. यानें अनेक प्रतिकूल कारणें दाखविलीं, व देऊं केलेली जागा नाकारिली. ह्या सर्व कारणांत विशेष कारण, पामस्टन जो आपला शिष्य त्याच्या विरुद्ध आपणास पार्लमेंतांत बोलयवें समोल, हें होतें.

प्रकरण ९ वें.

इतिहासाचे आणखी दोन खंड.

१८५२ साल सुरू झालें तें मेकालेला फार सुखावड अशा रीतीनें सुरू झालें. जानेवारी ते जुलैपर्यंतच्या त्याच्या दिनचर्यालिखांवरून पाहतां त्याचे ते दिवस सारखें लिहिण्याचें काम करण्यांत आणि जेव्हांच्या व आतांच्या घरी जेवणांत व न्याहाण्यांत गेलें असें दिसतें. पण अशा रीतीनें ह्या सालचे हे पहिले सहा महिने जरी त्यास शांत व सम अशा चित्तास्थितींत घालवितां आले होते, तरी दुसऱ्या सहामासहि त्यास बरे आणि वाईट ह्या दोहोंचाही बांध मिळाव-
वाचा होता. त्या सालच्या पार्लमेंताच्या सेशनांत बऱ्याच मोठ-
मोठ्या गोष्टी पडून आल्या होत्या. मेकाले लिहितोः—“मला
रस्त्यांत प्रेझिडेंट भेटला. तो झणतो की, लॉर्ड पामस्टनच्या मनांत
लॉर्ड जानच्या विरुद्ध खूब केव्हां येईल असें झालें आहे; तो लव-
करच लॉर्ड जानच्या हाताखाली होत आफ् कामन्सचा सीडर
(अग्रणी) होऊन येईल अशी मला शंका वाटते.” मेकालेला शंका
आली ती बरोबरच आली. पण लॉर्ड पामस्टनची त्याची कांणी भा-
पला अपमान केला असतां स्वस्थ बसणारी नव्हती. त्याचें उसनें
सम्यक्रीतीनें कसें केडावें हें त्यास चांगलेंच माहीत होतें. त्याच्या
सामानें फानसव्हॅटिन्स पक्षानें मिलिशिया—(इंगामी लष्कर) मि-

अन्ना एका लहानशा कलमावर रसेल प्रधानमंडळाचा पराजय केला, आणि सगळे हार्बी हा बहुमत आपल्या विरुद्ध असतांच अधिकायक होऊन त्याने तेवढे ते सेवान कसे तरी पार पाडले. उन्हाळा लागतो न लागतो इतक्यांत त्याने पार्लमेंत बरखास्त केले, आणि सामान्य निवडणूक जुलई महिन्यांत झाली. त्या वेळीं भार्मी अमुक एक करं किंवा करणार नाही, असे कोणत्याच पक्षाने विशेष किंवा स्पष्ट अभिवचन लोकांत दिलेले नव्हते. उदाहरणार्थ, चान्याचे कायदे पुनः जिवंत करणार किंवा नाही याबद्दल सगळे हार्बीने हुटकी व संदिग्ध अर्जांचे भाषणे केलीं होती. इंग्लंडचा स्थापित चर्च आहे तसा कायम राखण्याचा आपला पूर्ण वेत आहे असे त्याने स्पष्ट सांगितले होते. पण लोकांना टोही प्रधानांच्या साहाय्याशिवाय इंग्लंडचा चर्च कायम राहील हे माहीत होते. त्यांना त्या प्रधानमंडळाकडून अभिवचन पाहिजे होते ते असे की, चान्याच्या अनिर्बंध व्यापारांत पुनः आपण दबळादबळ करणार नाही. असले वचन न मिळाल्यामुळे राष्ट्रांने त्याच्या परित्या वचनास फारसा मान दिला नाही.

जेथे अगदी निराशा असली तरी आपल्या पक्षाचे उमेदवार विजयी होण्यास सूप सटपट करावयाची असा कान्सर्गेटिभ लोकाना निश्चय केला होता, त्यापैकी एडिंबरो हे एक होते. तेथल्या लिबरल पक्षाच्या लोकांमध्ये आपापसांत तंटा पडला होता; आणि १८४७ साली ज्या गोष्टी घडून आल्या होत्या त्या लक्षांत ठेवून, हा तंटा मिटविण्यास समर्थ असे उमेदवार आपण होऊन पुढे येईनात. स्काटलंडच्या राजधानीस योग्य प्रतिनिधि मिळावा अशा योग्य महत्वाकांक्षेने प्रेरित होऊन, आणि एवढ्या मोठ्या मानसास आपण एकमेकां विनाकारण दुर्लक्षिले त्याबद्दल त्यास योग्य मोबदला

दिला पाहिजे अशी खरी इच्छा मनांत धरून, तेथील निवडणारांनी मेकालेकडे धांव घेतली. त्याची निवडणूक खात्रीने बघावी एतदर्थ अवश्य त्या गोष्टी करण्याकरितां एका जंगी सभेपुढें जो ठराव त्यांनीं आणिला तो सर्वांतुमत्तें टाळ्याच्या गजरांत पसार झाला. त्या ठरावाच्या पुष्टीकरणार्थ जीं भाषणें झालीं ती त्या वक्त्यांस मोठीं भूषणावह अशींच होती. मि. आडाम न्त्याक झणाला: “स्वच्छंद अधिकाऱ्यांच्या अतिक्रमणाविषय आणि लोकसत्ताकाच्या फाजील-पणाविषय लोकांच्या हक्कांचें रक्षण आपण करूं ह्याबद्दल मेकालेनें जेवढी बळकट अभिवचनें दिलीं आहेत, त्यापेक्षां ज्यास्त बळकट अभिवचनें कोणी दिलेलीं नाहींत. त्यानें हीं जीं वचनें दिलीं आहेत, तीं निवडणुकींच्या घामधुर्मित व निवडणुकीच्या मंडपांतच दिलेलीं नाहींत; तर खोलीत बसून स्वस्थ विचार करून सर्व जगापुढें मांडिलेलीं आहेत; आणि त्याचा जय होवो, वा पराजय होवो, त्या वचनांची कांस तो कधीं सोडणार नाहीं. मेकालेच्या अंगीं जर कांहीं कांहीं दोष असेल तर तो फारच स्पष्टवक्ता आहे हा होय; तो फारच उपरुप्य मनाचा आहे; विरोधाचीं शिंगें मोडण्यासाठीं तो संदिग्ध भाषणें करीत नाहीं. लहानपणापासून आपलें सर्व वस्तुत्व स्वर्च करून नागरिकांच्या स्वातंत्र्याची त्यानें जी एक सारखी वकिला केली आहे. तिच्या पुष्कळांना विसर पडलेला आहे; आणि कांहीं घाईनें बोललेल्या शब्दांचें तेवढें स्मरण राहिलेलें आहे. थोडक्याशा मानापानाच्या समजुतीसाठीं तुमचा अत्यंत जोरदार वकील गमावण्यास तुझी तयार आहां काय ? ब्रिटिश सैन्यांतून त्यांतील अत्यंत शोभादायक आणि काढून घ्यावा अशी तुमची इच्छा आहे काय ? सध्याच्या काळच्या एका अत्यंत प्रसिद्ध अशा पुरुषाचें एडिंबरोशीं साहचर्य असण्यांत जें मोठें भूषण आहे,

तें त्या शहरापासून तुझी हिरावून घेणार काय ! ज्या कंठाच्या स्वरांनी सगळ्या भूरोपांतील नियमित स्वातंत्र्यमकांचें स्वचणार्थें धेव्य पुनः ताजें होण्यासारखें आहे, त्या कंठास तुझी मोन घराब-यास लावणार काय ! छे; नाही; स्वचीत नाही. मला माहीत आहे की एडिंबरोचे रहिवासी इतके वेडेपीर नाहीत. त्यांच्या स्वताच्या पक्षाचें, आणि सगळ्या जगांतील स्वातंत्र्य व सराबरी यांच्या पक्षाचें, मंडण करणारा अत्यंत जोरदार बर्काल आपलासा करून घेणें त्यांच्या हातांतलें आहे; आणि ते त्याला आपलासा करून घेतीलच.”

एडिंबरो एथील विद्यार्थ्यांच्या धुरीणानें जो ठराव अशा शब्दांनी सभेपुढें आणिला, त्यास राडिकल पक्षाच्या एका गृहस्थानें अनु-मोदन दिलें; तो फारच छानदार माणूस होता; त्यानें आपले विचार फारच थोडक्या शब्दांनीं बोलून दाखविले. स्काटलंडांत व उत्तर इंग्लंडांत ज्या ज्या स्थानिक पुढाऱ्यांचे राजकीय कामांत त्यांच्या नगरबंधूवर कांहीं खेळें बजन आहे त्यांचीं भाषणें बहुधा अशीं नेहमीं आत्बूड असतात. तो झणाला, “ज्या त्रासदायक प्रभामुळें सत निवडणुकीच्या वेळीं दुसऱ्या शंकडों मतदारांप्रमाणें मलाहि मेकालेल आपलें मत न देणें मोठ्या नाखुशीनें अवश्य वाटलें, त्या प्रभावा निकाल कधींच लागून गेला असल्यामुळें, त्या नामांकित इतिहासकाराच्या व मुत्सद्यांच्या नांवांची जी सूचना तुमच्यापुढें आली आहे, तिला अनुमोदन देऊन माझ्या पहिल्या प्रिय मित्राकडे परत जाण्याची जी ही संधि मला आली आहे, तिजबद्दल मी आपला अस्थानंद प्रदर्शित करितों.”

मेकालेल्या मनांत निवडणुकीच्या संबंधानें काय विचार बोलत होते हे त्यांच्या पत्राच्या पुढील उताऱ्यावरून व्यक्त होतें. आपल्याला तेव्हां सैप बालण्यास लाविल्याशिवाय, किंवा आपल्यापासून

कांहीं वचन घेतल्याशिवाय, किंवा राजकीय बाबतींत आपलें कांहीं मत विचारल्याशिवाय, त्यांनीं निवडिलें तर आपण पार्लमेंतांत बसावयास तयार आहों एवढ्याच अटीवर एडिंबरोचे लोक आपणास निवडण्यास तयार कसे झाले आहेत हें बहिणीस कळवून तो झणतो: “ माझे स्वताचें झणशील, तर, यांत फार नुकसानच आहे; कारण मी जरी हेलकन्सासारखें काम करण्यास कधीं तयार होणार नाहीं, किंवा प्रधानमंडळांत जागाहि पत्करणार नाहीं, तरी माझ्या इतिहासाचे पुढील दोन खंड प्रसिद्ध होण्याचें काम एक वर्ष किंवा दोन वर्षांहि लांब-
णीवर पडण्याचा संभव आहे. पण मोठमोठ्या निवडणुकीच्या शहरांतील मतदारांनीं त्यांच्या प्रतिनिधींची सदसद्विवेक बुद्धि व स्वाभिमान यांचा योग्य सन्मान ठेवण्यास शिकावें, पाणीदार व हुशार अशा माणसांपासून गुलामांसारख्या आशाधारकपणाची अपेक्षा करूं नये, आणि अशा माणसांना प्रथम विचारून विचारून व त्यांना दोष लावून त्यांची परीक्षा करण्याच्या ऐवजी त्यांच्यावर उदार विश्वास ठेवावयास लागावें, ही गोष्ट मला अत्यंत महत्त्वाची वाटते. अशा लोकांनीं आलीकडे अशाप्रकारचें वर्तन चालविलें आहे कीं, तेणेंकरून पुष्कळ उत्तम माणसांनीं सार्वजनिक कामांतून आपलें अंग काढून घेतलें आहे, आणि बाह्य कांहीं उपाय न योजिल्यास आणखीहि कांहीं माणसें त्यांचेंच अनुकरण सास करिताल असा संभव आहे. एडिंबरोच्या लोकांनीं मजशीं जें वर्तन केलें तसलेंच वर्तन दुसऱ्या पुष्कळ शहरांतील लोकांनीं आपल्या प्रतिनिधींशीं केलें आहे; पण अत्यंत समजुतदार लोक देखील केवळ लहरीवरहुकूम व अगदीं विखित रितीनें कसे वागतात याचें दळदळीत उदाहरण झणून एडिंबरो येथील गोष्टीचा गव-
गवा फार झाल्य, व पार्लमेंताच्या आंत आणि बाहेर तिचा उल्लेख

फार वेळां लाल झगून ठेवील लोकांनीं अगदीं आपणच होऊन घ्यानांत राहिल अशा रीतीनें, किंवा कदाचित् पूर्वी कोणां पाहिली नाहीं, ऐकिली नाहीं, अशा रीतीनें, आगल्या चुकीचीं दुस्स्ती करावी ही गोष्ट अस्य महत्त्वाची नाहीं, किंवा अनिष्टादि नाहीं. ”

अशी जरी स्थिति होती, तरी स्काटिमा रेफर्मेशन चोसाबदी झगून एक सभा होती, तिच्या कमिटीनें मतदार या नात्यानें मकालेस मोठ्या मदतीनें असे विचारिलेंच कीं, तुम्ही जर निवडून आहां, तर मेन्थला जी देणगी देतात, तिच्या विक्रय आपलें मत घाल किंवा नाहीं ? त्यानें त्या कमिटीच्या सफेदरीस असें उत्तर लिहिलें :

मला तुम्ही जे प्रश्न विचारिले आहेत त्यांचीं उत्तरें देण्याची तुम्ही मला मार्ग कर, अशी मी विनंति करितों. ज्या ग्रहस्थाच्या बतीनें तुम्ही लिहिलें आहे, त्यांना मी मोठा मान देतो; पण त्यांच्याजवळ मला कांहीं एक मागावयाचें नाहीं; मी त्यांचीं मतें मागत नाहीं; मला पालमेंतांत पुनः बसण्याची इच्छा नाहीं, आणि जी गोष्ट मला कालपर्यंत शक्यच वाटली नव्हती, व अजूनहि फारशी संभवनीय वाटत नाहीं, ती न शास्त्रास मी पुनः पालमेंतांत बसणारहि नाहीं. जर एडिंबरो सारक्या शहरांतील मतदारांनीं मजपासून कांहीं एक स्पष्टीकरण किंवा अभिवचन न मागतां माझ्या हातांत आपलें हिताहित विश्वासिलें, तर अशा सन्माननीय व विलक्षण रीतीनें त्यांनीं मला देऊं केलेलें जें विश्वासाचें सार्वजनिक काम तें नाकारणें मला बरें दिसणार. नाहीं. एवढा थोर मतदार कर्ण असल्या अर्दीबर मला आपला प्रतिनिधि करण्यास तयार होईल अशी आज्ञा करण्यास मला मुळींच हक नाहीं हे मी जाणून आहें; पण गेलीं चार वर्षे ज्या शांततेच्या व सुखाच्या एका-तवासांत म्या पालविलें आहेत तो एकांतवास सोडण्यास दुसऱ्या

कोणत्याही अटीवर मी तयार होणार नाही असें झणण्याचा मला हक आहे. ”

अशा बारीक पंतु बाणेदार रीतीनें मेकालेनें जी आपली एकंदर स्थिति सांगितली ती त्याच्या मतदारांस सर्वांशींच पसंत पडली नाहीं. त्यांनीं त्याच्या शब्दांचा असा अर्थ केला कीं एडिंबरो एथून निवडून येणें याची त्याला किंमत वाटत नाहीं. व बऱ्याक साहेब म्याला कीं मेकालं निवडून घेतो कीं काय नकळे. पण त्यास इतकी भीति होती तरी एडिंबरो एथील मतदारांस मेकालेचें उच्च व कडकडीत व्रत नापसंतच पडलें असें दिसत नाहीं. त्यांनीं असा विचार केला, व बरोबर केला कीं, प्रतिनिधीच्या ठिकाणीं स्वाभिमानबुद्धि असेल तर तिचें प्रतिबिंब त्यास निवडणाऱ्या मतदारांवर पडतेंच पडतें. आणि निवडणुकीच्या वेळीं ज्या अनेक खटपटी उमेदवार लोक करीत असतात, त्यांपैकीं एकहि न करणाऱ्या ह्या अद्वितीय उमेदवारस मते देतांना त्यांना कदाचित् अभिमानच वाटला अर्धें दिसतें. त्याच्याबद्दल जो उत्साह लोकांमध्ये उत्पन्न झाला, तो त्याच्या पक्षालाच धरून राहिला नाहीं. लार्ड मेलव्हिल व सर वास्टर स्कॉट यांच्या मार्गे राहिलेला स्कॉच लोकांच्या जुन्या दोरी मतांचा जो अत्यन्त मामांकित अभिमानी प्रोफेसर विल्सन त्यानें आपली आनंदी व गाढ-बडी कारकीर्द पुरी करण्यापूर्वी जें शेवटचें सार्वजनिक कृत्य केलें, तें मेकालेला आपलें मत देण्यासाठीं मतदानस्थळीं तो गेला हें होय. ह्या निवडणुकीचा निकाल मेकाले सर्वांत पहिला आला हा ज्ञात.

विलातच्या ह्या टोंकापासून तो त्या टोंकापर्यंत ही बातमी ऐकून बहुतेक सर्व लोकांस फार समाधान वाटलें, असें झटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. प्रस्तुतच्या सामान्य निवडणुकीवर एका

प्रधानमंडळाचे अस्तित्व नास्तित्व झेबलून होते. तेव्हा अशा निवडणुकीच्या वेळां बळकट मनोवक्ता, बळकट महत्वाकांक्षा व जबर मत्सर सहजच जागृत झालेले होते. तरी त्या सर्वांना उत आला असतां दोन्ही पक्षांच्या लढवय्यांनी, मेकालेची ही निवडणूक झणजे कोणत्याहि एका पक्षाचा जय नव्हे, तर उत्तम बुद्धिमत्ता आणि राजकीय कामांत उत्तम प्रामाणिकपणा झांबाच विजय होव असें झणण्यास कांऊ केले नाही.

पण ज्या आठवण्यांत आपले देशबोध आपणांस किती मानतात व चाहतात झांबलचा मेकालेस इतका ठळक पुरावा दिवने आला, त्याच आठवण्यांत त्याम अशींहि दुःखकारक व खोश्यांची चिन्हें दिसून आलीं कीं, ज्या महा भ्रमामुळे आपणास एवढी कीर्ति प्राप्त झाली आहे, त्या भ्रमांबद्दल आपणांस शिक्षा लास्याशिवाय राहत नाही. तो लिहितोः—“ माझ्या विजयाच्या झा भारीत मध्य भारी प्रकृति कांहीं बरी वाटत नाही. ” आणि ती थोड्या कारणावरून कुरकुरणारा नव्हता. याच्या पूर्वी कांहीं महिनेपर्यंत, अशा प्रकारचा वाक्यें त्याच्या दिनचर्यां लेखांत बरचेबर आढळतात. “ इतकी मला बरें वाटत नाही; आणि माझ्यानें लिहिले नाही. कां तें मला कांहीं सांगतां येत नाही. मी एक दोन दिवस थांबेन आणि मग पुनः यत्न करून पाहीन. ” आणि पुनः; “ मी इतिहासाचा कांहीं भाग लिहिला; वाईट नाही; तथापि अद्यापि प्रवाह बुरू होत नाही. झा कामाचें ओलें पाहून माझी छात्री अगदीं दहपून जते. मनुष्याचें मन ही कृती तरी विलक्षण बीज आहे ! मातें मन तरी निदान असें आहे. माझ्या मनाच्या उद्दिष्टांवर मला वाटते मला मानंटन (१६ व्या शतकातील एक क्रय तत्त्वज्ञ व निबंधकार) सारला ललितचक्र निबंध लिहितां येईल.

कर्ची कर्ची माझे महिनेच्या महिने फुकट जातात; कसे तें माझ मला समजत नाही; रोज मी आपल्यास बोल लावून घेतों, आणि चौपून काम करण्याची शक्ति तर मला खरोखरीच नाही. कांहीं दिवस शिथिलपणाचें जणू काय मजवर वारेंच येतें. नंतर मी जरा गरम होतो; व कांहीं दिवस सारखें बारा बारा तास काम करितों. एका वर्षापूर्वी मी किती बरें काम करित असें ! आणि हल्लींच तसें मला कां करतां येत नाही बरें ! ”

कां तें त्याला लवकरच समजावयाचें होतें. जुलैच्या १५ व्या तारखेस, झणजे निवडणुकीचा निकाल लागल्यावर दोन दिवसांनींच, तो आपणास अत्यन्त थकल्यासारखें व अस्वस्थ वाटतें झणून लिहितो; चालण्याची मारामार व श्वासोच्छ्वासाचीहि मारामार. नंतर एका आठवड्यानें तो झणतो:—“ मला आज बरें नव्हतें. हृदयाचें कांहीं तरी बिघडलें आहे. छातीवर ओशें ठेविल्यासारखें मला वाटत होतें. मी जरा पायरूनच गेलों, आणि अशक्तपणामुळे मला रडें देखील आवरेना; पण मी तें आवरलेंच. एडिंबरोचा प्रवास करण्याकडे व चौघांपुढें जाण्याकडे माझे मनच घेत नाही. मला खात्री आहे, सध्याच्या माझ्या स्थितींत मला पांच मिनिटांतच खालीं वसायें लागेल; पार तर काय, पण मला तितक्यांत घेरी देखील येईल. अशी घेरी येण्याची भीति मला अलीकडे बरेचवेळ वाटते. ”

ज्या दिवशीं त्यानें आपल्या मतदारांपुढें जाऊन चार शब्द बोलवे झणून ठरलें होतें, तो दिवस नजीक येऊन ठेपला होता; व आतां अवघि मुळीच नव्हता. “ मी ब्राइट (डाक्टर) ला बोलावयास पाठविलें. तो टेथॉस्कोप (छाती तपासण्याची नळी) घेऊन आला; बोलख की, हृदयमळाची किंवा पार बिघडली आहे, आणि

त्याने मला स्पष्टपणे असे सांगितले की, एडिंबरोला जाण्याचा विचारच सोडा. मी अमळ बाहेर पडलों, पण काठीच्या आघाटाने देखील चालायचाची मला मारामार पडू लागली; झगून मी बेस्टवर्न ट्रेसपर्यंत गाडीत बसून गेलों व आलों. त्यांचा (बंदी व तिचे कुटुंब) समागम व मावाळूपणा ही माझा आधीच कधी झालेला उरसाह तितका तरी कायम ठेवण्यास साहाय्यभूत होतात. पुनः सार्वजनिक कामांत शिरण्याच्या मोहाने मी आपणास पाहून घेतले पावहल माझे मला फार वाईट वाटते. माझा चालू ग्रंथ आता लवचक नीरस उतरणारसे वाटते..... ”

पुढे काही आठवडेपर्यंत मेकाले खरोखरच फार भाजरी होता; आणि आजपर्यंत जशी त्याची प्रकृति नेहमीची उत्तम राहिलेली होती तशी त्याची पुनः कधीच झाली नाही. त्याचा चरित्रकार झणतो, ज्या मायेला पात्र करून घेण्याच्या कामी त्याने आपले सर्व आयुष्य खर्च केले होते, त्या मायेने ह्या वेळेस त्यास अंतर दिले नाही हे सांगावयास नकोच. लेडी ट्रेव्हेल्यन हा. ब्राइटला जाऊन भेटली; तेव्हा तिला असे समजले की भावाची स्थिति त्याला माहीत आहे अशी दिसते, त्यापेक्षा ज्यास्त भयंकर आहे. पण त्याच्या दिनचर्येवरून तो आपली स्थिति पूर्णपणे जाणून होता असे स्पष्ट दिसते; मात्र आपली बंदीण पावक नये झगून तो तीस असे मासवीत असे. एडिंबरो येथील सभा तहकूब करविण्याबद्दल जी काय व्यवस्था करावयाची ती करावयाचे काम तिने स्वतः आपुद्धा शिष्टावर घेतले, आणि नंतर इंग्लंडच्या पश्चिम भागांत क्लिफ्टन येथे मॅकालेबरोबर ती स्वतः गेली; तेथे तिची त्याने सर्व व्यवस्था नीट करून दिली, आणि तो सुधारवयास लागे तोंपर्यंत तेथेच राहिली. तेथे तो दोन तीन महिने राहिला, व एलिझा आठवण्याने पत्र लिहिणे ह्या

शिवाय इतर लिहिणें जरी त्याचें बंद झालें होतें, तरी वाचन नेहमी प्रमाणें चालतच होतें. प्रथम कांहीं दिवस त्यास विशेष फरक वाटला नाहीं; पुढें बरीच सुधारणा वाटूं लागली. २५ सप्टेंबर येजी तो लिहितो: “ मला खरोखरच अगदीं चांगलें वाटतें; तथापि माझा एथील डाक्टर बेतानें रहा, बेतानें रहा, झणून अद्यापि मला सांगतच आहे; आणि ब्राइट लिहितां कीं चिस्टर्न हंड्रेड्सला अर्ज कर (चिस्टर्न हंड्रेड्सला अर्ज करणें झणजे वस्तुतः पार्लमेंताच्या सभासदीचा राजीनामा देणें. गंमत अशी आहे कीं पार्लमेंताच्या सभासदास एकदा निवडिलें झणजे राजीनामा देतांच येत नाहीं. तेव्हां ज्यास पार्लमेंत खलास होण्यापूर्वी त्या कामांतून मुक्त व्हावयाचें असेल त्यास चिस्टर्न हंड्रेड्स नामक काल्पनिक किंवा निर्जन स्थळाचा समासद होण्याबद्दल अर्ज करावा लागतो).”

डाक्टर ब्राइट यानें जो सक्ता दिला होता तो खरोखरच होता. मेकाले झा वेळीं अगदीं बरा नव्हता, इतकेंच नव्हे, तर झानंतर बरा झणून तो कधींच झाला नाहीं, असें झटलें तरी चालेल. मार्च १८५३ मध्ये तो लिहितो:—“ गेला जुलई महिना माझ्या आयुष्यातील मोठा आणीबाणीचा प्रसंग होता. एका आठवड्यांत मी बीस वर्षांनीं ज्यास्त झोताय झालों. एक वर्षापूर्वीं दहा मैल जितके मला वाटव होते त्या पेक्षा इल्लीं मला एक मैल ज्यास्त वाटतो. एवढीच एथें ही त्याची दुसरी निवडणूक झाल्यानंतर जो हिवाळा आला, त्यांत त्यास, जबरदस्त शोकल्याचा विकार झाला; आणि पुढें तो जरी जरा कमी झाला तरी दम्याचा उपद्रव त्यास सारखाच राहिला; व वरचेवर शोकल्याच्या भयंकर चळी येऊन त्यास अत्यंत त्रास होत असे. नंतर मग लवकर लवकर तो आपली एकेक आपडती सवय सोडावयास लागला, व त्यास ती पुनः

घरता येण्याची आशा नष्ट होत चालली. ग्रीक कवि होमर किंवा जर्मन ग्रंथकार गटे यांचे ग्रंथ हातात घेऊन नदीच्या काठांच्या बाजूने, आणि टेकड्या व उंच मैदान यांवरून, सर्व दिवसभर भटकत रहाणें; तितक्या प्रहरी पुस्तकें व छापे विकण्याचीं संदर्भां-
 तील सर्व दुकानें सावकाश चाळीत जाणें; आणि दर आदितशीं लांबच लांब फिरावयास जाणें; ह्या सर्व गोष्टी कित्येक महिनेच्या महिने अगदीं सोडून देणें भाग पाडू लागलें; आणि त्याबद्दल, ज्या दिवशीं हवा स्वच्छ असेल त्या दिवशीं भर दोनप्रहरी रस्त्याच्या ज्या बाजूला उन पडलें असेल त्या बाजूनें हळू हळू फिरावयास जावें, असा क्रम स्वीकारावा लागला. त्याची इतके दिवस अशी चाल असे कीं सकाळीं जग उशीरां व शिरगाईनें न्याहारी केली झणजे तेव्हापासून जें लिहित बसावयाचें तें थेट संध्याकाळच्या जेवणापर्यंत; मग आपलें अवजड काम चांगलें तडीस गेलें याबद्दल त्याचें मन थंड झालें असावयाचें, व भूक गरम झालेली असा-
 वयाची. आतां त्याला, सगळ्या जन्मांत पहिल्यानेंच, मध्यें लंजान (अल्प फलाहार) घेण्याची, व अशा रीतीनें आपल्या कामांत खंड पाडण्याची, बाणेरडी आवश्यकता भासू लागली. त्याला चवथ्यावर्षापासून तों आजपर्यंत आपल्याशीं मुकाट्यांनींच वाचण्या-
 पेक्षां मोठ्यांनीं वाचण्यांत नेहमीच मोठा आनंद वाटत असे; ती सवय आतां त्यास मोठ्या नाजुशीनें सोडावी लागली. चार चौघांस भिडळण्याची मुभा तर आतां त्यास बहुतेक मुळीच नांहींशी शाली होती. कारण त्याचा डाक्टर संध्याकाळीं बाहेर पडण्याची परवानगी त्याला कचित्च देई; आणि बरचेवर तर असें बर सांगे कीं आज केव्हांहि बाहेर पडू नको. १८५५ च्या फेब्रुवारीत तो एलिस यास लिहितो:—“मी अद्यापि अगदीं यंदीतच आहे. ही स्थिति प्राप्त

होऊन आज सरासरी तीन महिने झाले.... ” १८५४ च्या मे महिन्यांत लार्ड कार्लाइल लिहितोः—मेकालेची व माझी थोडक्या प्रसंगां म्हाहरीला एक पंगत झाली; त्याची प्रकृति पहिल्यापेक्षां विषडलेली पाहून मला बार्डट वाटलें. ” आणि पुनः; “ वरीच कर्मगुरू होती;—मेकाले बालत असे तेव्हां नेहमीच कर्मगुरूक असे. हल्लीं मौनाचें साम्राज्य जास्त बरचेवर होत असतें. ”

लार्ड कार्लाइलपेक्षां ज्यांना मेकालेचा समागम कधी होत असे, व त्याच्याबद्दल ज्यांना काळजीहि कमी वाटत असे त्यांच्या देखील मेकालेची प्रकृति विषडली आहे ही गोष्ट आतां स्पष्टपणें ध्यानांत येऊं लागली; पण ही गोष्ट त्याच्या चेहऱ्यावरून जरी स्पष्ट दिसत असे, तरी त्याच्या तोंडून त्याबद्दलचा उद्गार फारच क्वचित् निघत असे. त्याची जी घडामोडीची सार्वजनिक कारकीर्द तिजमध्यें त्यास अडचणी व पराजय आले असतां त्यानें आपल्या मनाची जी शांतता कधीच गमाविलेली नव्हती, तीच मनाची शांतता ह्या कठीण प्रसंगांहि त्यानें कायमच राखिली. हल्लींचा कठीण प्रसंग झणजे असा होता कीं, तो कित्येक महिनेच्या महिने सारखा आजारी असे, व त्या वेळीं पुष्कळ अंशी त्याच्या मानसिक धैर्याचाच काय तो त्याला मुख्य आभा असे, आणि मनाला उद्योग व कर्मगुरू हीं करून घेण्यासाठीं देखील त्याला पुष्कळ अंशी स्वताच्याच युक्त्यांवर अवलंबून राहवें लागे. अशा आजारीपणाच्या वेळीं जो माणूस आपलेपोढ्या असतो तो आपला चांडखोरपणा आपल्या नातेवाईकांवर खर्च करित असतो, आणि जो अहंभावी मंत्रकार असतो तो तो आपल्या बाचकांवर खर्चित असतो. तेव्हां मेकालेच्या निदान दिनचर्यांलिखांत तरी त्याचीं चिन्हें दृष्टीस पडलीं असें कोणत सहज वाटण्याचा संभव आहे. पण मेकालेच्या

ह्या लेखांत तसें काहींच दिसत नाही. उलट, प्रत्येक वाढदिवशी व प्रत्येक नव्या वर्षाच्या आरंभी, जीं सुखसाधनें आपलीं नष्ट झालीं आहेत त्यांवरून कसवेपणांनें कुरकुर करण्याच्या ऐवजीं, जीं अद्यापि कायम राहिलीं आहेत, त्यांवरून आमार मानण्यांतच तो गर्व झालेला दिसतो.

“ दिजेंबर ३१ सन १८५३:—काम आणि एकान्तवास ह्यांत पाळविला आणखी एक दिवस. हे अशक्तपणाचे दिवस मला कारच आवडतात. ह्या वर्षीत जरी माझी प्रकृति इकडइकड जास्तच भीण होत गेली, तरी हें वर्ष एकंदरीत मला सुखाचेंच गेलें. माझी शक्ति कमी होत आहे. मी फार दिवस जगेन असें मला वाटत नाही. पण माझी रंद्रियें शाबूद आहेत, माझे प्रेममनोविकार प्रबल आहेत, व मला सुखसाधनें विपुल आहेत. ”

मेकालेख जो ■ रोग होता तो अत्यंत उत्साहमंजक आहे; तेव्हां त्यामुळे उत्पन्न झालेला जो निरस्वाह त्यास पुष्कळ दिवसांनीं मध्यें मध्यें त्याच्या दिनपर्यंत उल्लेख सांपडतात. “ मी पूर्वी होतों तसा नाही. आणि प्रत्येक महिन्यास माझी छाती हें मला ज्यास्त व्यास्तच स्पष्टपणें सांगते; मला जर उद्दिग्भपणा वाटतो; भीती-पासून नव्हे; कारण अनिवार्य जो गोष्टचा देखावा म्हाबवाचा आहे, त्यावरून माझे मन अगदीं स्वस्थ आहे. पण माझी ज्यांच्यावर प्रीति आहे, त्यांवरून वाईट वाटतें झणून. मी त्यांना कदाचित् किती लवकर सोडून जाईन हा विचार मनांत आला. झणजे कधी कधी मला अशू दावणें देखील कठीण जातें. माझ्या आयुष्यदी-पांतलें तेल बहुतेक संपत आलें आहे असें माझे मलाच भासतें. ” पण आपण दुंदेवा आहों, किंवा देवानें आपणास घ्यावें तितकें सुख दिलें नाही, अशा प्रकारचा उद्गार त्याच्या ह्या संगन्या दिनचर्या-

लेखांच्या बाबांत कोठेंच सांपडत नाही. दुःख करीत राहणें व झुरत राहणें, हें तर एकीकडेसच राहिलें; तर उलट दिवस आहे तेथपर्यंत ध्या काम करून, आणि घड्याळांतील वाळू ज्यास्त ज्यास्त गळत जाईल तस तसे करा जास्त भ्रम, असाच त्यानें आपणा स्वतास उपदेश केलेला आढळून येतो; तद्बद्दल ज्या गरीबीपासून तो आज पुष्कळ दिवस मुक्त झाला होता, तींविन कोहींकांना तो मुक्त करीत आहे, आणि ज्या निराशा झालेल्या महत्वाकांक्षेपासून त्याला कधींच दुःख झालेलें नव्हतें, तसल्या निराशेबद्दल तो लोकांचें सांत्वन करीत आहे, असाच तो आढळून येतो; आणि शेवटीं, जीं सुखें त्यास आतां भोगण्याची शक्तिच नव्हती तीं सुखें आपल्या संभोवतालच्या तरुण प्रजेवर तो लादित आहे; आणि आपल्या जीवितावर दुःखाच्या छाया जसजसा जास्त दाट होत जातील तस- तशीं त्यांचीं जीवितां जास्त जास्त सुखी करण्याकरितां तो होईल तेवढी खटपट करीत आहे, असाच तो आढळून येतो. असे.

१८५२ च्या आक्टोबरच्या अखेरीस मेकालेखी प्रकृति इतकी सुधारली होती कीं, एडिंबरोच्या लोकांशीं जे करार त्यानें केले होते ते पुरे करण्याचें सामर्थ्य त्यास वाडूं लागलें. झणून तेथें तो गेला; आणि त्या ठिकाणीं कांहीं दिवस आरल्या नव्या व जुन्या मित्रांच्या समागमांत घालविल्यावर नवंबरच्या दुसरीस त्यानें त्यांस एक व्याख्यान दिलें. त्यांत इतिहाकारास शोभिल अशा रीतीनें गत पांच वर्षांतील स्वदेशांतील व परदेशांतील ठळक गोष्टींचें संक्षिप्त वर्णन त्याच्या श्रोत्यांपकीं कोणासहि नावडणार नाही अशा अगदीं उच्च प्रकारच्या निःपक्षपात बुद्धीनें करून, त्यानें एकदम आपल्या स्वर बदलिला, व चाळीस मिनिटांपर्यंत असें कांहीं स्वपक्षा-मिमनानें ओत प्रोत झालेलें चुस्तरीत भाषण केलें कीं, तेणेंकरून

त्याचे मतदार गारेगार होऊन गेले. पण मदीप जरी ते विविध पक्षांचेच झणून भाषण होतें, तरी त्यापासून कोणाहीर फारसा राग आला नाही. कारण त्यांत प्रतिपक्षाची थट्टा जरी सारली भरलेली होती, तरी त्यांत कोणास लागेल असा अंश इतका अस्य होता की, प्रस्तुत कालच्या राजप्रकरणासंबंधानें तरी मेकालेच्या मनांत पक्ष-भिमानाचें कांहीं कांहीं गहिल्लें नाहीं असें अनुभवी भाषणांच्या ध्यानांत तावडतोन आलें. त्याच्या कामन्सव्हेंटिथ् पक्षकारांनी त्यास प्रथकार यानात्यानें इतक्या गर्दनें बागविलें होतें की, तेव्हांपासून त्यांच्या अंतःकरणाला दुःख होईल किंवा त्यांच्या दड समजुतींना धक्का बसेल असें मुन्सदी या नात्यानें कांहींही बोलण्यास तो अगदीं नासुन असं. त्याच्या प्रस्तुत भाषणाच्या एकंदर घोरणांत दोन देण्यासारखें अगदीं पक्क्या टोरीस देखावत अगदीं अत्यच सांपडलें असेल. आणि लाईट डार्वीचे प्रधान मंडळानें आपल्या मिलिशिया विलास मतदाताचे नशीब हक देण्याचें एक कलम जोडण्याची जी विलक्षण शकल काढिली होती, त्याबद्दल त्यानें जी त्याची थट्टा केली ती ऐकून टोरी भोते विद्वां भोल्यांप्रमाणेंच पोट धरचकून हसले असावे. (ह्या कलमाचा उद्देश असा होता कीं ज्यानें ज्यानें झणून मिलिशिया पौजेमध्ये दोन वर्षांहून ज्यास नोकरी केली असेल त्यास मतदानाचा हक मिळावा. अर्थात् अतस्त्या मतदा-राच्या अर्गा हे गुण सांपडावयाचे:—तो १८-१९ वर्षांचा तरुण बांड असावयाचा, गरीब असावयाचा, अडाणी असावयाचा, मटक्या असावयाचा, आणि शेवटचा गुण, पांच फूट दोन इंच उंचीनें असावयाचा ! या ठिकाणीं मेकाले सारख्याला विनोदाख किती जागा आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत सहज येणार आहे.)

झमंजम खबरच नवें पार्लमेंट भरलें; आणि दिजंकरच्या तिस-

रीस मि. डिसायलीनें आपल (बजेट पुढील सालच्या कामासर्चाचा अंदाज) पुढें आणिलें. मेकाले लिहितो: “ भाषा आणि भाषणपद्धति ह्या दोन्ही गोष्टींनीं हें काम त्यानें चांगलें पार पाडिलें. बजेटाचें निरूपण जरी फारच लांबलचक होतें तरी स्पष्ट होतें. मी तेवळ्याच गोष्टी तितक्याच रीतीनें, किंवा कदाचित् ज्यास्त स्पष्ट रीतीनें, दोन तासांत सभेपुढें मांडिल्या असत्या. डिसायलीस पांच तास कागले. त्यांत युक्ति दुसरी कांहीं नव्हती; तर शहरांतल्या लोकांच्या शिशांतून पैसे काढावयाचे, व माल्ट (एक प्रकारची दारू) तयार करणारांच्या शिशांत घालवयाचे; हें बजेट त्यास पास करून घेतां येईल कीं काय याबद्दल मला जबर शंका आहे; पण त्यानें व्यवहारिक चातुर्याबद्दलची आपली किती आज वाढवून घेतली आहे यांत शंका नाहीं. ”

कामन्स सभेचीं ही जी त्यानें आपली जुनी ओळख ताजी केली, तिच्या पाहिल्या सहा आठवण्यांत, बार्दीत पुनः नांव घातलेल्या जरठ शिषायाच्या शिस्तीस अनुसरून त्याचें मत असें झालें कीं, इली भाषणें पूर्वी इतकीं चांगलीं होत नाहींत. पण हें त्याचें मत बदलण्यांत लवकरच कारण झालें. सतरा दिजंबर १८५२ च्या सत्राचीं पहिल्या तीन तासांत जो देखावा दृष्टीस पडला, त्यापेक्षां ज्यास्त जोराचे व उत्थोभजनक देखावे १८३२ त देखील थोडकेच दृष्टीस पडले असतील. कारण ह्या प्रसंगीं टोरी पक्षाचा अग्रणी (मि. डिसायली) गिरशेच्या धिटार्डनें नेहमीपेक्षांहि ज्यास्त भयंकर स्वरूप धारण करून, आपल्या पराजय पावण्यास घातलेल्या बजेटाच्या मण्डनार्थ प्रतिपक्षांवर उलटून तडून पडला; आणि त्यानें असें भाषण केलें कीं, ह्यानें आतां सगळ्यांस अगदीं निरुत्तर करून टाकिलें आहे, असें मित्रांस व शत्रूंस दोघांसही वाटूं लागलें. पण

हे त्यांस वाटतें न वाटतें इतक्यांत, पार्लमेंताच्या चार भितीच्या आंत ज्यांचे प्रतिध्वनी पुनः कधीं ऐकू आले नाहींत, अशा टाळ्यांच्या व प्रतिटाळ्यांच्या गजरांत, ग्लाडस्टन साहेब बाकावरून उडी मारून ताडकन उभा राहिला, आणि एकदम असे काहीं वक्तृत्वपूर्ण संभाषण सुरू करता झाला कीं, तेणेंकरून अवघ्या एका दिवसांत पार्लमेंतांतलें त्याचें वजन दुप्पट वाढलें, आणि राष्ट्रांमधील त्याची लोकप्रियता तुणावून गेली.

ह्या वक्तृत्वाच्या पुरांत डावीं प्रधान मंडळ बाहून गेलें; आणि नवें प्रधान मंडळ बनते वेळीं ज्या ज्या मोठी घडत असतात त्या अर्थात् सुरू झाल्या. त्या वेळची ती चळवळ; त्या वेळच्या त्या गटार वातम्या; लोकांचे लहान लहान पुंजके निरतिराळ्या ठिकाणीं जमून एकमेकांना हल्लहल्लू नव्या वातम्या सांगत आहेत, व एकमेकांपासून उत्सुकतेनें ऐकत आहेत, व त्यांजवर टीका करीत आहेत, असे ते राजकीय कळप; भीमंतांच्या रस्त्यांतून सपाठ्यानें इकडे तिकडे जाणाऱ्या किंवा नव्या मुख्य प्रधानाच्या वाक्याच्या दरवाज्याशीं तासच्या तास थांबण्याच्या, त्या भपकेदार गाण्या; जिजोरी (मुख्य प्रधान) कडून आतां बोलावणें येईल, अंमळशांनीं येईल, झडून आपापल्या अभ्यासाच्या सोऱ्यांतून वाट पहात बसलेल्या मोठमोठ्या मुत्सद्यांचें तें सारलें वाढत जाणारें अस्वास्थ्य; रौजरोज जसजसे नवे नवे प्रधान नेमिले जातील तसतशीं ज्यास्त ज्यास्त आनंदी अशा ज्यास्त ज्यास्त लोकांचीं नव्या प्रधानांच्या बरीं होणारीं तीं सुखसमाधानाचीं भोजनें; इत्यादि गोष्टीस अर्थात् सुबवात झाली. मकाले दगडोः—“ १७८१ च्या नाताळच्या दिवसापासून, सणजे आज १९ वर्षांत, नाताळच्या दिवशीं दोन्ही समांचे इतके सभासद संदनांत कधींहि हजर नसतील असें मलां वाटतें. हल्लीं-

सारखेंच त्या वेळींही नाताळच्या आठवण्यांत प्रधानमंडळ बदललें होतें. स्वोस्वरच, दिजंबरच्या २२ व्या तारखेस गण भरलेल्या कामन्स सभेंत त्या वेळीं मोठा वादविवाद उडाला होता, आणि त्या प्रसंगीं लॉर्ड नॉर्थ (तिसऱ्या जार्जाचा बारा वर्षे १७७०-१७८२ टोरी पक्षीय मुख्य प्रधान) यानें फारच नामांकित भाषण केलें होतें.

नवीन प्रधानमंडळ जें बनलें तें दोन्ही पक्षांतील मुख्य माणसांचें मिळून बनलें. फ्रान्सव्हॉटिब्लू लॉर्ड आबर्डीन हा मुख्य प्रधान झाला, व लिबरलपक्षांय लॉर्ड जॉन रसेल हा कामन्स सभेचा अग्रणी झाला. मुख्य प्रधानकी सोडून ही गोष्ट करण्यास तो प्रथम तयार नव्हता; पण राणीच्या आग्रहावरून, व मेकालेनं दिलेल्या दुजोन्यावरून, ती तोड त्यानें अखेरीस पत्करिली. दोन्हीपक्षांचे लोक प्रधानमंडळांत घेतल्यामुळें दोन्हीपक्षांच्या कांहीं पुढाऱ्यांची अर्थात् निराशा झाली. मेकालेनं तर आपल्याला प्रधानमंडळांत जागा पुनः पत्करावयाची नाही हें अगोदरच एडिंबरो येथें सांगून ठेविलें होतें; झणून निराश झालेल्या बिशप मुत्सदांपैकीं ■ एक आहे अशी शंका घेण्यास कोणास जागा नव्हती. तथापि त्याच्या मनाची स्थिति चंचल झालेली होतीच, आणि त्यामुळें कांहीं दिवस त्याचें लिहिणें बडु-तेक बंदच पडलें होतें.

मेकाले सरकारी जागा पत्करण्याच्या कंदांत पडला नाही, हें त्यानें शहाभपणच केलें. कारण ह्याच्यापुढें जेव्हां जेव्हां तो तोंड उघडी, तेव्हां तेव्हां त्याला असेंच दिसून येई कीं आपण क्याबिनेटचा प्रधान झालों असतों तरी देखील आपलें बजन सध्या आहे स्वापेक्षां किंचितहि वाढलें नसतं. ह्याचें उदाहरण. फ्रान्सव्हॉटिब्लूपक्षाचा एक सन्मान्य सभासद लॉर्ड हंटम् नांवाचा होता

त्यानें एक बिल कामन्स सभेपुढें आणिलें होतें; त्याचा मुख्य उद्देश मास्टर ऑफ् दि रोल्स नांवाच्या एका न्यायाधिकार्यास कामन्स सभेत बसण्याची परवानगी नसावी हा होता. त्यानें तें बिल तिसऱ्या वाचनापर्यंत सर्व खांबाबलव्यांनून पार पाडून आणिलें होतें; आणि जेव्हां १ जून १८५३ रोजीं तो तिसऱ्या वाचनाची सूचना करण्यास उठला, तेव्हां तें आतां अखेरचें पार पडणार अशी जी त्यास खात्री वाटत होती ती बरोबरच होती. पण त्या बिलाचा जो अखेर निकाल झाला तो ह्या त्याच्या, व ज्यांस ज्यांस झणून तें बिल सभेपुढें आलेलें आहे झणून माहीत होतें त्या सर्वांच्या, अंदाजाच्या अगदीं विरुद्ध झाला, व फारच चमत्कारिक रीतीनें झाला.

ती कथा त्यावेळच्या लीडर नामकवर्तमान पत्राच्या बातमीदारांनें उत्तम रीतीनें दिली होती, त्यांनून मंजूर करून सांगतां. “ बुधवारी जेव्हां मेकालेच्या वजनाची चांगलीच परीक्षा झाली तेव्हां भाषणें ज्यास्त चांगलीं झालीं. ह्या दिवशीं कामन्स सभा व तिच्या कमिट्या हीं दोन्ही एकदम बसलेलीं असतात. प्रथम भाषणांत मौज नव्हती; बुधवारच्या दिवशीं क्वचित्च असले;—त्या वेळीं बरव्हा मज्जत्यावर कमिट्या बसण्याच्या खात्यांच्या बाहेरच्या सजांनून पुढें मी रेंगाळत होतो, व आतां कोणत्या खोलींत बरें शिरावें असा मनाशींच विचार करित होतो. अशा रीतीनें मी चाललों असतां मागून मला कोणाचा धक्का लागला. त्यानें माझी क्षमता गितीतली व तडक तो धांवत सुटला; अरे ! सभासद ! लडू सभासद ! त्याच्या आंगठडीवरून तो कधीं धांवण्याच्या भानगडीत पडेल, असें कोणास कधींच वाटावयाचें नाहीं; तरी आपली स्वारी अगदीं वेळ्यासारखी धांवतच होती, मी त्याच्याचकडे आश्चर्यानें बघित आहे इतक्यांत माझ्या दोन्ही

बाजूंनी माझ्या मागून येऊन आणखी दोन माणूस माझ्या पुढे धांवत गेले; आणि तेहि सभासदच. "सभासदांनीं आप्णाच! दरवाजा" झणून पाटी मारलेल्य जो माझ्या नजीकच दरवाजा होता तो इतक्यांत खाडकन् उघडला, त्यांतून पांच सभासद क्षणा-
व्यानें बाहेर पडले, आणि सजांतून तसेंच पळत सुटले. आणखी दरवाजे उघडतात, आणखी सभासद धांवत बाहेर पडतात. माझ्या चौहोंकडून मागून येऊन माझ्या पुढे सभासद चाललेच आहेत, आणि ते सगळे एकाच दिशेला. नंतर भग झगेवाली बकीलमंडळी बाहेर येतात, आणि त्यांच्या त्या आनंदी मुद्रांनीं असे कळवितात कीं त्यांच्या कमिठ्या तहकूब झाल्या आहेत; आणि नंतर तिसऱ्या एका जातीची मंडळी बाहेर पडते; कोण ? वर्तमानपत्राचे बातमीदार ! आणि चेहरे प्रफुल्लित ! अरे ! काय आहे रे ! काय आहे तें नाहीं का तुला माहीत ! अरे ! भेकाले बोळावयास उठला आहे. ही वार्ता आज कित्येक वर्षे कधीं कोणाच्या कानावर आलेली नव्हती; आणि ती वार्ता ऐकल्याबरोबर पृथ्वी जसें कळप रिकामे होत तशाच आतां कमिठ्यांच्या खोल्या रिकाम्या झाल्या होत्या.

"मी लागलाच त्या धांवणारांस जाऊन मिळालों, आणि ग्या-
लीत (वर्तमानपत्राचे बातमीदार बसण्याची जागा) जाऊन पोहोचलों, तो माझ्यापुढे धांवत गेले सभासद धामाधुम होत्याते आपल्या जाग्यांवर जाऊन कसे तरी आपटताहेत. स्वयंच बातमी ती. तो उठलाच होता, व मोठें भाषण करण्यासाठीं उठलेला. तो नव्याच जाग्यांउ दिसला; तिजोरांच्या बांधाव्या (मुख्य प्रधा-
नमंडळाचें बांक) मागे वर दुसऱ्या ओळीत; आणि ती जागा उंच असल्यामुळे, आणि बकत्याला तें वातावरण ज्यास्तच स्वच्छ असल्यामुळे, तो परबोपेक्षा ज्यास्तच चांगला दिसत होता, व

त्याचा आवाजहि ज्यास्त खणखणीत ऐकूं येत होता. तोच जुना आवाज, तीच जुनी पद्धत, व तीच जुनी भाषासरणी; किती छानदार भाषण ! नीट तयार केलेलें, काळजीपूर्वक व्यवस्थित रीतीनें गुळलेलें, आणि अगदीं उघडउघड निवेद्याच्या घाटणीवर; पण अगदीं पूर्ण चातुर्यपूर्वक व विलक्षण व्यवस्थापूर्वक, असें बोललेलें;—सभ्यगृहस्थांच्या मंडळीपुढें आपली विद्वत्ता, आपल्या आठवणी, आपलें न्यायचातुर्य, विश्वासपूर्वक मांडणाऱ्या, आणि सभागृहांत तेवढेंच ऐकूं येईल इतकाच आपला स्वर मोठा करून रोलणाऱ्या, जगांत पुष्कळ वापरलेल्या अनुभवी माणसाचे महाभोलवान् सभापणच. पण अशा प्रकारचें तें जें होतें तें तो आपल्या विषयाची प्रस्तावना करीत होता, व भोते मंडळी जमत होती तोंपर्यंतच; सभागृह तर, फारच जलद भरलें; आणि तें भरल्या बरोबरच त्याला ज्यास्त अभिमान चढला, व त्याच्या भाषणांत वस्तुत्वाची शुद्धक ज्यास्त स्पष्ट मारूं लागली; आणि नंतर तो आपलें भाषण ओतूं लागला, आणि प्रत्येक वाक्यानंतर त्याची ती बोलण्याची त्वरा ज्यास्त ज्यास्तच वाढत चालली; शेवटीं तो एक उत्तम शब्दांचा लोंढाच बनून गेला, व त्यानें आपल्या भोऱ्यांस स्वतःचा उत्साह आणून दिला; तो इतका कीं त्यांना टाळ्या वाजविण्यास देखील फुरसत झाली नाही. मेकाले एकदां गरम झाला, व त्याच्या भाषणाचा वेग आला, हाणजे मग त्याच्या त्या बोलण्याला ‘वा-ब्दांचा लोंढा’ हेंच वर्णन बरोबर शोभतें. आणि कार्य ते शब्द ! अजून संध्याकाळचे चार देखील वाजले नव्हते; मंडळीचें ‘लंच’ देखील जिरलेलें नव्हतें; तथापि रात्री दहा वाजतां निशाचर मंडळी नाटकगृहांत जितकी उत्साहांत आलेली असते, तितके एरवीं थंड असणारे, व कधीं फार न बोलणारे किंवा हंसणारे गृहस्थ त्या

वेळीं उल्हासांत आलेले होते. काय ! त्याची तुम्हांला शंका धाटते काय ! मंते मागे घेतलीं तेव्हां काय झालें तें पहा; मेकालेचें भाषण होण्याच्यापूर्वी लार्ड होटम आपले बिल स्वचीत पार पाहून नगार झावडल एकास पन्नास अशी पैज तुम्ही सहज मारली असती. पण तें भाषण झाल्यानंतर बहुमतानें तें बिल नुसतें ढकलून दिलें इतकेंच नाहीं, तर उडवून दिलें....”

लार्ड होटम ह्यानें धीर न सोडतां, प्रमाणें व दृष्टान्त ह्यांच्या ज्या ह्या धनधन्यांत त्याचें दुर्दैवी बिल गटांकळया खात होतें, तो आबरण्यास होईल तेवढा यत्न केला, पण तो सर्व फुकट गेला. त्यावेळीं कामन्स सभेंत निदान दोनशें गृहस्थ तरी असे होते कीं ते मेकालेचें भाषण ऐकण्यासच तेंथें आले होते, व त्यांस त्यानें त्या विलावडल जें सांगितलें त्या पलीकडे त्याची त्यांस कांहींच माहिती नव्हती. तरी १२३ स २२४ या बहुमतानें तें बिल पराजित झालें. त्यानंतर पुढें २० वर्षांनीं तें पास झालें. त्या वेळीं अर्थात् मेकाले मरून किती तरी वर्षे झालीं होती ! काय हें त्याचें कर्चस्व !

हा गोष्टीची स्वतः मेकालेनें जी हकीकत लिहून ठेविली आहे तिजकडे पाहतां, त्याच्या एकंदर भाषणांमध्यें देखील प्रमाणप्राचुर्य आणि सुवक्पणाचा कमाल ह्यांविषयी अत्यंत प्रख्यात असें जें हें भाषण, तें तयार करण्यास त्यास किती अल्प वेळ लागला होता हें दिसून येतें. जो हा प्रसंग, त्याच्या स्वताच्या संबंधाने, व सार्वजनिक हिताहिताच्या संबंधानें इतका कठीण होता, त्या वेळच्या देखील आपल्या संभाषणाची जुळवणी करण्यांत त्यानें काय ते दोन प्रहर खर्च केले होते. हा वादविवाद होण्याच्या पूर्वीच्या संव्याकाळीं तो लिहितोः—“ मी लार्ड होटमच्या विलाचा विचार

केला. केग भेटावयास आला, व दोन तास राहिला. एडिंग्टो एथील तो जी स्थिति सांगतो ती एकंदरीत चांगलीच आहे. संध्याकाळी त्या विलासबंधाने मी पुनः विचार केल्या. मी काळ-जात आहे, व माझी अगदी फजिती होणार अशी मला भीति पडली आहे, असें आहे तरी तो धोका मला शिरावर घेतला पाहिजे."

१८३३ चे इंडिया बिल पारलमेंतांतून पार कुशलतेने पार पाडिल्याबद्दल मेकालेची प्रधान या नात्याने जी पहिल्याने कीर्ति जाली, त्या गोष्टीस या वेळीं बरोबर वास वें होऊन गेली होती. हिंदुस्थानाशी इंग्लंडाचे जे संबंध त्या वेळीं होते, त्यांन सुधारणूक करण्याचा काळ आतां येऊन ठेपला होता. सगून बोर्ड ऑफ कंट्रोलचा अध्यक्ष या नात्याने सर चार्लस वूड यानें सभेपुढें एक बिल आणिलें; तें मेकालेल्या पारच पसंत पडलें. आजपर्यंत हिंदुस्थानातील सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये ज्या नेमणुका होत असत त्या, प्रधानमंडळाला राजकीय कामांत जे आपला आश्रय देतील, व जे बडे लोकांचे संबंधी वर्गरे असतील त्यांना किंवा त्यांच्या नातलग्नांना त्या यावयाच्या अशा मनुष्यावर होत असत. सर चार्लस वूड यानें प्रस्तुत बिलांत असें कलम घातलें होतें कीं, ह्यापुढें त्या जागा प्रसिद्ध रीतीनें परीक्षा घेऊन तिच्या निकालप्रमाणें नेवरवारी भराव्या. सगजे, इतके दिवस जें काम वशिष्ट्याचे होतें तें आतां उद्योगाचें व अकलहुशारीचें होऊन बसणार होतें. अशा रीतीनें धैर्य व सार्वजनिक दितार्जी सरी कळकळ दाखविल्याबद्दल मेकालेनें त्याचें अभिनंदन केलें. त्यानें स्वतः देखील १८३३ च्या आपल्या बिलांत ह्या जागा परीक्षा घेऊन भराव्या अशी तजवीज सुचविली होती. पण त्या वेळीं ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डिरेक्टरांनीं नाचो तो सडेलु अमलांत वेऊं दिल्या नाहीं. कारण इतक्या जागा ह्या

तसा भरण्याचा जो त्यांनीं आजपर्यंत चालविलेला इक तो ते एकदम सोडावयास तयार नव्हते. झणून बोर्ड आफ् क्लकडे गुप्त खटपट करून त्या वेळीं त्यांनीं तीं कलें सरींच दाखून ठेविलीं होती, व पुढें पार्लमेंतांतहि गुप्त खटपट करून शेवटीं तीं त्यांनीं हाणून पाडिलीं होती.

दुर्दैवेंकरून केकरपंथीय प्रसिद्ध वक्ता जो ब्राइट साहेब त्याला हे बिल असावें तितकें चांगलें झालें नाहीं असें वाटलें. हिंदुस्थानच्या कल्याणार्थ उदार बुद्धीनें व मोठ्या उत्साहानें खटपट करणारा असा तो होता. झणून त्याला असें वाटलें की, इंग्लंडानें हिंदुस्थानच्या संबंधानें ज्या सुधारणा एकदम करणें अगदीं इष्ट आहे त्यांचा या बिलांत समावेश झालेला नाहीं. पहिल्याच वाचनाच्या वेळीं जो वाद-विवाद झाला त्यावरून ह्या बिलास इष्ट ग्रह लागलेले नाहींत अशी भीति उत्पन्न झाली. त्यावेळीं असें असे कां कोणत्याहि बिलावर ब्राइटनें गरम पाणी ओतणें झणजे तें पुढें जीव धरिल अशी विशेष आशाच नको. झणून मेकालेला या बिलाचें काय होतें अशी मोठी भीति पडली. कारण त्यामध्ये जरी पुष्कळ व्यंगं व उणीवा होत्या तरी त्या सर्वोपेक्षां त्यामध्ये जे गुण होते, त्यांची पुष्कळ ज्यास्त किंमत आहे, अशी मेकालेची समजूत होती. ६ जून रोजीं तो लिहि-तो भी वृद्धचें भाषण वाचिलें, आणि या बिलानें इहोच्या पद्धतींत फार सुधारणा होणार आहे असें माझे मत झालें. ब्राइटचे कांहीं आक्षेप निराधार आहेत, व कांहींमध्ये अतिशयोक्तीचा भाग आहे. पण त्याच्या भाषणाच्या जोरदारपणामुळे बिलास अपाय होण्याचा संभव आहे. म्यांचेस्टर येथील या वीराचा मला समाचार घेतां येतो किंवा नाहीं हे मी दुसऱ्या वाचनाच्या वेळीं पाहीन. ”

इतिहास बिलाच्या दुसऱ्या वाचनाची कृपया २१ नूनज पुढे

आली. बादविवाद सुरू झाला झगजे, जितकें लवकर तुझ्यानें बोलावयास उठवेल तितका ऊठ, असा सर चार्लसे बूड यानें मेकाले यास आग्रह केला होता; पण त्याच्या प्रकृतीची स्थिति एवढाच अशी होऊन गेली होती की, तो जर बोलावयाला पाहिजे असेल, तर त्याच्या साठी कांहीं तरी विशेष व्यवस्था केली पाहिजे. त्याच्या छातींत जें कांडल्यासारखें वाटत असे त्यामुळे खात्यानंतर कांहीं ताड बोलण्याची त्यास मुळांच सोय नसे; बरें, दुसऱ्या-परी त्याच्या ठिकाणीं भेरी येण्याचा कस उत्पन्न झालेला असा त्यामुळे संध्याकाळीं पार उशीरपर्यंत खात्याशिवायहि त्यास ठिकाण काढता येत नसे. सामान्यतः सगळ्यांची इच्छा अशी होती की, २४ वीच्या तिसऱ्या प्रहरीं त्यानें प्रथम बोलावयास उठावें; पण प्रधान असावे तितके सावध राहिले नाहींत; आणि २३ व्या तारखेस रात्री पार उशीरां जेसेफ ह्यूम यानें काम दुसऱ्या दिवसा पर्यंत वाढवून ठेवण्याची सूचना पुढें आणिली, आणि तेणें करून अर्थात् दुसऱ्या दिवशीं प्रथम बोलण्याचा हक्क त्याच्याकडे गेला.

दुसऱ्या दिवशीं सभागृह गच्च भरून गेलें. ह्यूमशीं बोलण्याइतकी ज्याची ज्याची त्याच्याशीं वग होती, तो तो त्यास अस प्रार्थना करून सांगूं लागला की, मेकाले व त्याचें श्रोतृमंडळ यांच्यामध्यें तूं जाडवा बळ नकोस; पण ह्यूम साहेबानें उत्तर दिलें कीं माझी स्वताची छाती तरी अशक्तच आहे, दुसऱ्या कोणत्याहि सभासदाच्या प्रकृतीचें जितकें महत्त्व आहे, तितकेंच माझ्या प्रकृतीचेंहि आहे, मेकालेला हिंदुस्थानाबद्दल जितकी माहिती आहे, तितकी मर्याद आहे, आणखी सारांश काय, तर, मी बोलणारच. मी सन्माम्य एवढ्यांत (सभासदांस) पार बेंठ अडकवून ठेवणार नाही, असें त्यानें भाषणाच्या आरंभीं आश्वासन दिलें होतें; तरी

तो राहत्या गेल्या दहा दिवसांत सहा वेळा बोलाबयास उठलेला असल्यामुळे, असल्या 'अशक्त' माणसाबद्दल सभेस फारशी कांय आखी नाही. झणून सभेने त्याचें बोलणें इतक्या कंटाळ्याने ऐकिलें की, हान्सवर्डमध्ये त्याच्या भाषणाला जितका उल्लेख केलेला आढळतो, त्यापेक्षां ह्या कंटाळ्याच्या उद्गारांनाच जास्त उल्लेख केलेला आढळतो. पुष्कळ वेळ बोलणें झणजे काय ह्याबद्दलची ह्याची कल्पना व त्याच्या श्रोत्यांची कल्पना ह्या अगदी भिन्न होत्या; कारण ह्या साहेब बसले व मेकाले उठला तेव्हां बहुतेक आठ वाजण्याची वेळ जवळ जवळ आली होती. तो लिहितो:— त्या वेळीं अगदी संध्याकाळ होऊन गेली होती (जूनच्या अखेरीस विलायतेस आठव्याच सुमारास सूर्यास्त होत असतो.), तरी सभागृह फारच चांगलें भरलेलें होतें. मी दीड तासपर्यंत बोललों. साधारणपणें बरेच बोललों, इतर झणतात फारच चांगलें बोललों. माझे स्वताचें समाधान कांहीं झालें नाहीं. माझा विषय जरी बोलून मुळींच संपला नव्हता, तरी माझी शक्ति मात्र बरीच संपली होती,

अशा रीतीने त्याला आपलें भाषण एकाएकी, व विषय पुरा न करतां, मध्येच थांबवाचें लागलें असल्यामुळे त्याने आपल्या एकंदर भाषणांची जी पुढें आवृत्ति छापून प्रसिद्ध केली, त्यांत कांय स्थळ देणें बरोबर वाटलें नाहीं. अपुर्त्या कामावर आपली अन्न अवलंबून ठेवावी असें करण्यासारखा तो अर्धवट अभिरुचीचा माणूस नव्हता; आणि मुळींच बोलला नाहीं तें छापिले भाषणांत घुसडून घाबें असें करण्यासारखा तो अर्धवट व्यावहारिक माणूस नव्हता. पण त्यानें हे अर्धवट भाषण जसेंच्या तसेंच छापून आपल्या अध्यक्षवृत्तिविषयक सदभिरुचीस जर जपसा धक्का दिला असता

तर बरे झाले असते. कारण उघडउघड रीतीने परीक्षा घेऊन सार्वजनिक नेमणुका करणे हे तब्ये किती फायद्याचे आहे ह्या गोष्टीचे प्रतिपक्ष्यास निरुत्तर करणारे मण्डन इतके उत्तम यापूर्वी कधीच कोणी केले नव्हते. बोर्ड ऑफ कंट्रोल व कोर्ट ऑफ डिरेक्टर्स ह्यांजमध्यें परस्पर संबंध काय आहेत, ते प्रथम त्याने थोडक्यांत सांगितले; आणि नंतर हिंदुस्थानचे राज्य विलास-तेंतून करणारी जी माणसे त्यांबद्दलचा जो हा विलाचा भाग त्यांतून लाल्से निघून, हिंदुस्थानांतूनच त्या देशाचे राज्य करणारी जी माणसे त्याबद्दलचा जो विलाचा पुढचा भाग त्यांत त्याने प्रवेश केला. तो झणाला: “प्रस्तुत विलाची किंमत मी ज्या करास तें लावून करणार आहे, तो कस हा की, त्याचा परिणाम हिंदुस्थानांतील सिव्हिल सर्व्हिसवर बहुतकरून काय होण्यासारखा आहे? ज्या नामांकित सर्व्हिसमधून हिंदुस्थानास जजेस, कलेक्टर्स मिळतात त्या सर्व्हिसमधल्या लोकांचें एकंदर वर्तन व मनाचा कल ही त्या योगानें उच्च होण्याचा संभव आहे किंवा नीच होण्याचा संभव आहे?” हे अधिकारी ह्यापुढें कोणत्या रीतीने निवडाययाचे ह्या प्रभाचा विचार सभेस करावयाचा होता. गव्हर्नर जनरलास पसंत होतील ते लोक नेमण्याचा अधिकार त्यास द्यावा असे कोणी झटले होते. त्यावर मेकालेनें असें उत्तर दिलें की, असें केव्हास सर्व प्रकारच्या लपटी सुरू होतील. गव्हर्नर जनरलचे पुतये, भाचे, दुसरे नातेवाईक, मित्र, मित्रांचे मुलगे, इत्यादि लोक त्यांच्या बरोबर किंवा मागून हिंदुस्थानास जावयास लागतील; हारूबी वाटली आणण्याबद्दल किंवा पंखा लेंचण्याबद्दल हुकूम करण्यापलीकडे ज्यांना एतद्देशीय भाषांचें ज्ञान नाहीं असे लोक जज, कलेक्टर, रेसिडेंट, वगैरे मोठमोठ्या पदासध्या जाण पटकानें

जगतील. आणि शेवटीं याचा परिणाम मला होईल कीं, हिंदुस्थानचा कारभार बिघडेल इतकेंच नाही, तर इंग्लंडचाहि बिघडेल; कारण प्रधानहि पार्लमेंतांत आपणास आश्रय मिळावा झणून सभासदांच्या नातेवाईकांची गंभीरनर जनरलाकडे शिफारस करूं लागतील.

नंतर, बंगाल्यांत जेव्हां इंग्लिशांचा कारभार प्रथम सुरू झाला; तेव्हां तेथें काय ब्रह्मघोंटाळा झाला होता, व तो क्लैव साहेबांनं कसा मोडला, त्याचें वर्णन त्यानें केलें. त्यासंबंधानें त्यानें त्या साहेबाची एक चमत्कारिक आख्यायिका सांगितली. क्लैवच्या अखेरच्या कारकीर्दीच्या वेळीं एका प्रधानाकडून एक जबरदस्त शिफारसपत्र घेऊन एकजण त्याजकडे गेला, त्यास त्यानें आपल्या विलक्षण पद्धतीस अनुसरून विचारिलें, “ काय रे भाई, तुला किती पैसे पाहिजेत ? ” अशा स्पष्ट रीतीनें त्यास प्रश्न विचारून घेण्याची संवय नसल्यामुळें त्या माणसानें उत्तर केलें कीं, माझा उपयोग होईल अशी एकादी जागा मला मिळावी, एवढीच माझी इच्छा आहे. लार्ड क्लैव झणतो, “ पण भाई, हें माझ्या प्रभाचें उत्तर मुळींच नव्हे. तुला पाहिजे किती ? एक लक्ष पांड पुगतील किंवा नाही ? ” त्यानें उत्तर दिलें कीं, फार वर्षें फार भ्रमाची नोकरी करून जर एवढे पैसे मला मिळाले, तर त्यांत माझे समाधानच आहे. त्यावर लार्ड क्लैवनें त्यास एकदम ती रकम देण्याविषयी हुकूम सोडिला, आणि त्याला सांगितलें कीं, ही रकम घेऊन आला आहेस त्याच तावीनं विलायतेस परत जा, आणि देयें पोहोचलास, झणजे तेथून पुनः हालूं नको !

मेकाले झाला, ही गोष्ट फार संभवनीय दिसते. आणि क्लैवनें हें जें केलें त्याबद्दल हिंदुस्थानानें त्याचे उपकारच मानिले पाहिजेत; कारण हा मनुष्य तेथें जगला, तर तो आपलें कामच

वाईट करून लोकांत मार देता इतकेंच नाही, तर माणसीं त्यांचे छुट्याहि. तेव्हां असे अनर्थ टाळण्यास उपाय एकच आहे; आणि तो हा कीं सिव्हील सर्व्हिसमध्ये प्रसिद्ध परीक्षेविना कोणाचा प्रवेश होऊ देऊ नये.

नंतर ह्या परीक्षेच्या संस्थांची बुद्धसाहेबांनीं ह्या विलास जीं कलमें पातळीं होती त्यांकडे तो बळला, ह्या आणि व्यवस्थेबद्दल त्यांचे आक्षेपार्थी पसंती दर्शविली होती, त्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करून, त्यांचे एलेन्बरो (माजी गव्हर्नर जनरल) यानें त्यास विरोध केला होता, त्याबद्दल त्यानें आपलें आश्चर्य व निराशा हीं प्रकट केलीं. त्यासंबंधानें तो झणाला:—

ह्या छोट साहेबांची जीं मते झणून प्रसिद्ध झाली आहेत तीं जर मला बरोबर समजलीं असतील तर त्यांच्या बोलण्याचा माब असा दिसतो कीं, ज्या व्यासंगांनीं माणसास उदार शिक्षण प्राप्त होतें असें समजतात, त्यांच्या मार्गे लागणें झणजे पुढें चांगलें नांव मिळविणें ह्याचें भावी चिन्ह नव्हे इतकेंच, नाही तर असें करणें झणजे ह्या व्यासंगांत जे लोक अशा माणसाच्या मार्गे राहिलेले असतील ते पुढें भ्रष्टारांत त्यांच्या पुढें जातील ह्याचें भावी चिन्ह होय. छोट साहेबांचें मत असें दिसतें कीं, लहानपणीं ज्यांस उदार शिक्षण मिळतें ते पुढें मंद निपजतात, आणि त्यांच्या हातून अस्मचीं कामें पुढें मुळींच होत नाहीत; आणि उदारशिक्षणापेक्षां क्रिकेट खेळणें किंवा कुस्ती करणें हीच माणसाच्या योग्यतेची अधिक बरोबर परीक्षा आहे असें छोट साहेब झणाळे कीं नाही, ह्याबद्दल मी त्याची देऊ शकणार नाही. मला वाटतें कीं पुढील गोष्ट जितक्या पुष्कळ अनुभवानें, किंवा जितक्या अलंड अनुभावानें, सिद्ध झालेली आहे, त्यापेक्षां अधिक अनुभवानें दुसरी कोणतीच गोष्ट सिद्ध

झालेली नाही; ती गोष्ट ही की जी माणसें लहानपणी आपल्या लोकसापेक्षा ज्यास्त नांव मिळवितात तींच माणसें पुढेहि तें मिळविलेले मेळवें तसेंच कायम राखितात. ■ अनुभवीक इतका सार्वत्रिक आहे की त्याच्या विरुद्ध कोणी बोलावयास लागल्यास आसैनिक हें विषय नाही, किंवा ब्रांडीनें कैफ येत नाही असें कोणी प्रतिपादू लागल्यास तें जितकें मला खरें वाटेल, तितकें हेंही वाटेल; वंसार त्यानें आक्सफर्ड व केंब्रिज येथील युनिव्हर्सिटींच्या न्दालेंड-रोस उडेलस करून गणित विषयावर न्यांस्वर लोक व भाषाविषयांत पहिल्या वर्गांत पास झालेले लोक यांनी इतरांना जगांत मागे सरिल्यांची उदाहरणे कशी व किती आहेत हें पहिल्यापासून तों न्यामिंग व पील झांच्यापर्यंत दृष्टान्त देऊन स्पष्ट करून दाखविले, तसेंच ईटन, वेन्टमिन्स्टर, वगैरे प्रसिद्ध शाळांतून कीर्ति मिळविलेले बॉरन हेस्टिंग्स, लार्ड वेल्सली, सर चार्ल्स मेटकाफ वगैरे गृहस्थ, हिंदुस्थानांतहि मोठें नांव कसे मिळविते झाले, व खुद्द लार्ड एलेनबरो व त्याचा बाप हे दोघेही प्रसिद्ध विश्वविद्यालयीन गृहस्थ कसे होते, हें त्यानें सांगितले. व शेवटी तो असें झणाला की, लहानपणीं आळसांत वेळ घालवून पुढे चांगल्या नांवा लौकिकास चढलेल्या मज्जांजीं जीं थोडींशीं उदाहरणे सांपडतात, तरी ते अपवादच समजले पाहिजेत. आणि तीं जीं पुढें आणवयाचीं तीं सामान्य निवमास वाचक झालून नव्हेत, तर ज्यांनीं लहानपणीं चैनीच्या वगैरे मदीं लागून आपला वेळ फुकट घालविला आहे त्यांनीं देखील पुढें अगदीं मिरवून होऊं नये, तर सुधारण्यास लागवें, यासाठी. इतकें सांगितल्यानंतर पुढें त्यानें नवंबरवारी नांवें लावण्याची 'कॉन्स्टिट्यूट' परीक्षा व नुस्ते. काहीं विषय साधारणपणें येत आहेत किंवा नाहीत हें पाहण्याची 'पास' परीक्षा या दोहोंपरीत मेद

समेल स्पष्ट करून दाखविला, व तो झगळा कीं पहिल्या परीक्षेचा योगानें वेळोवेळीं उत्तम माणसें तैयार निवडतां येतात असेंच नाही, तर दिवसें दिवस ज्यास्त उत्तम माणसें मिळूं शकतात.

काहीं लोकांची कल्पना अशी आहे कीं परीक्षेत ज्यांत उत्तम वयाचे ते त्यांची शरीरप्रकृति बहुधा अक्षय्य होते, व त्यांच्यांत हिंमत आणि धैर्य हीं बहुधा कमी आढळतात; वा गोष्टीस त्यानें नंतर आपल्या भाषणांत घोडासा उल्लेख केला. आणि मोठ्या कुळांत उत्तम होणे किंवा राजकारणाशीं संबंध असणे ह्या गोष्टी ज्यांच्यापाशीं आहेत त्यांची प्रकृति जितकी चांगली असण्याचा संभव आहे, तितकीच परीक्षेत ज्यानें वर नंतर मिळविल्या आहे त्याचीही असण्याचा आहे हे त्यानें दाखविलें. आणि जो सधन माणूस एकाद्या पुस्तकाचें अगदीं मर्म काढूं शकतो, व अनेक प्रश्नांचीं उत्तरे अगदीं मन तल्लीन करून देऊं शकतो, त्यास थोड्यावर बसतां, हातांत व्याड धरतां, व प्रसंग पडल्यास गुन्हाळाची व्यवस्था करतां, कां येऊं नये, हें आपणास समजत नाही, असें तो झगला.

प्रतिपक्षी जीं विरुद्ध कारणां दाखवीत आहेत त्यांकर त्यांच्या स्वतांचा विश्वास किती अस्य आहे हे स्पष्ट करण्यासाठीं केवढीं तो असें झगला; एतद साहेबांचें (लॉर्ड एलेनबरो बांचें) मते असें आहे कीं, यूरोपांतील कला व विद्या बांचें अध्ययन करण्यास नेटिव्ह्हांस जें आणी उत्तेजन देत आहे तेंचेंकडून हिंदुस्थानांतील आमच्या राज्याचा शोध करून घेण्याचाच मार्ग स्थापन तयार करीत आहे. जें शिक्षण यूरोपियनांस दिलें असतां एतद काहेच विरुद्धां समजतात, तेंच शिक्षण नेटिव्ह्हांस दिलें असतां अत्यंत कसें मानतात, हें मला मुळींच समजत नाही. ते आतां

सांगलात कीं हे शिक्षण युरोपिचनांस बुकांतला किंवा करितें, रिकामी बडबड करान्यास शिकवितें, आणि व्यवहारांतलीं मेहनतीचीं कामें करव्यास आत्मयत्न करितें; पण तेंच हिंदूस या, कीं तो बुद्धी-व्यास कामांत लागल्याच इतका बळवान् होतो कीं, त्याच्या त्या अभिवार्य शक्तीपुढें, ज्याला १५००००० पैम्याची बळकटी आहे, आणि इंग्लंडच्या सगळ्या लष्कराचें व आरामाराचें पाठवळ आहे, इतें जांगळें स्थापन झालेलें सरकार खचीत उलटून पडणार. ”

अशा रीतीनें मेकालेनें हिंदुस्थानाबद्दल स्वकर्तव्य बजाविण्यावर आपल्या मतबारांच्या संबंधानें जें त्याचें कर्तव्य तें बजावून त्यास आपली कृतज्ञता व्यक्त करून दाखविण्याचें राहिलें होतें, झणून त्या सुखीगास नंतर तो आगला. एडिंबरो एथील सरकारी किंवा धर्मसंस्थांचा सर्व मुख्यत्वे करून आन्नुइदि टावस (वार्षिक उत्तमावरील कर) नामक एका स्थानिक करान्या उत्पत्तांतून इतके दिवस भोगत असे. ■ कर गोळा करणाऱ्याची पद्धति बुलमाची व अन्यायाची असल्यामुळे लोक हो कार नाखुशीनें देत असत. झणून १८५१ च्या शेंकडांत, एडिंबरो एथील धर्मोपदेशकांचा पगार उत्तर करणाऱ्याची जरा कमी अन्यायाची पद्धति घालून देणारें एक बिल सभेपुढें आलें. एडिंबरोचा लार्ड मोल्स्ट व टौन कौन्सिल जॉनी त्या बिलस दगडपेक्षां बीट मळ झणून आभय दिल्ल होता. जेन सार्वजनिक वेला धर्मविवेक कामाकडे लवणें मुळींच नैर जाहि कांते ज्यांचें मत होतें त्यांनीं या बिलस बळकट विरोध केला. या संघर्शा कायद्या विरोधकांचें जें मत होतें तेंच आर्थर मेकालेनें होतें. झणून आपल्या आभयदात्यांस पाठिंबा देण्याची आणि धर्मसंस्था व राज्यसंस्था ह्या प्रभाच्या संबंधानें आपलें मत बोलून दाखविण्याची ही जी संधि आली, तिचा त्यानें मोठ्या आनंदानें उपयोग करून घेतला.

बुलईच्या १९ तारखेस त्याचें भाषण झालें. त्या दिवशीं नरो-
वर बाप बाजतां कामास मुदवात झाली. लार्ड आइबोकेट यानें तो
विषय सभेपुढें आणिला. त्याच्यावर रॉयलमोर्टचा सभासद मि. स्मिथ
यानें त्यास विरोध करून अशी सूचना पुढें आणिली की, हे बिल
आजपासून तीन महिन्यांनीं पुनः हातीं घ्यावें. (असल्या सूचनेचा
अर्थ तें बिल पुनः हातीं घेऊं नये असाच असतो; सेशनोत्तर
प्रार्थी ही सूचना आणित्यास तिहींच्या बदल सहा महिने पाळि-
तास; एका सेशनान्त आणिल्लें बिल पास होण्यापूर्वीच जर तें
सेशन सल्लास झालें तर तें बिल फुकट जातें. तेंच बिल दुसऱ्या
सेशनान्त घेतां येत नाहीं. अगदीं नवें बिल आणावें लागतें, व
त्याचा पहिल्या वाचनापासून सर्व विधि पुनः व्यावा लागतो.)
हॅडफील्ड नामक सभासदानें त्यास अनुमोदन दिलें. मेकाले
त्याच्या मागून उठला. त्यानें पूर्वी तयारी केली नव्हती, तरी
त्याचें भाषण अगदीं अस्सलित झालें, व त्याची छाप बरीच बसली.

मेकाले विलास अनुकूल भाषण करणार आहे, असें आधीं
समजलेकें असल्यामुलें हॅडफील्ड असें झणाला होता:-“एडिंबरोचा
रेट आनरेबल (प्रिन्सिपल कौन्सिलच्या सभासदास ही पदवी लागीत
असतास. मुसत्या पार्लमेंताच्या सभासदास आनरेबल एवढेंच
झणतात) वक्ता सभासद झा विलास आपला टेंका देणार आहे,
अशी बर्दता आहे, आणि अशा वक्त्याच्या तोंडांतून झा विलास
होणारें मण्डन मी मोठ्या निशायेनें ऐकेन. झा सभासदास किंवा
राष्ट्रांत झा रेट आनरेबल गृहस्थाची जितकी पद (ह्रासबंधन)
झादे तितकी दुसऱ्या कोणाची नाहीं, तेव्हां तो मल्लेंच बोलून
तो गमावणार नाहींच.” मेकालेनें उत्तर केलें:-“हॅडफील्डचा
आनरेबल सभासद (हॅडफील्ड) झानें माझ्या तोंडून वक्तृत्व

झणून ज्यास झणतात ते ऐकण्याची आशा मुळींच करू नये. ”
 लगेसरच, त्याच्या भाषणाचा उद्देश भोत्यांचीं मनें गुंग करण्याच्या
 ऐकवीं त्यांची खात्री करण्याचा होता. आणि त्याच्या भाषणाचा
 जो अक्षेरचा भ्रम झाला तो असा होता कीं, धर्मसंस्थांचा स्वर्ग
 लोकांमिं स्थाजगी रीतीनें चालवावा असें झणणारांमध्ये जे अगदीं
 अग्रणी अवतील त्यांस देखील तो नापसंत होऊं नये. तो झणावः—
 सरकारी धर्मसंस्था लोकांस नावडती होणें ही गोष्ट अवकारीचा
 बंदीबस्त, फौज, किंवा पोलीस हीं लोकांस नावडतीं धर्वां ह्या
 गोष्टीपासून अगदीं भिन्न आहे. शेवटच्या तीन संस्थांचे लोक
 जे नावडते होतात ते त्या लोकांना जें काम करावें लागत असतें
 त्याच्या स्थावरून होत असतात. पण धर्मसंस्थेचें असें आहे कीं,
 तीं जर लोकांस अभिय झाली, तर ती नुसती कुचकामाचीच होते
 असें नाहीं, तर त्याच्यापेक्षांहि व्हाईट होते; कारण ह्या संस्थेच्या
 अस्तित्वाक हेतु लोकांमध्ये धर्माविषयीं सन्मानबुद्धि व प्रेम
 उत्पन्न करावी हा असतो; झणून तिच्या योगानें जर ह्या मनो-
 भावाच्या उत्पन्न मनोभाव त्यांच्या मनांत उत्पन्न होत असतील,
 तरी ती मुळींच नसलेली बरी. झणून माझी समेस अत्यन्त आग्रह
 पूर्वक अशी विनंति आहे कीं, जी संस्था प्रेमोत्पादक नसेल तर
 निरुपयोगी ठरते, त्या संस्थेस ज्याच्या योगानें ती द्रष्ट्य मात्र
 होईल अशा साधनांनं अस्तित्वांत ठेवण्याची खटपट करूं नये.”

कामान्स सभेंत मेकालेचे हे शब्दचे शब्द होते. तो जर
 राजकारणांत या वेळीं पुनः पडलेल्य नसता, मुलास बरेंच
 झालें असतें. पार्लमेंतात परत आल्यावर त्यानें उभा दोन वाद-
 विवादांत भाषणें केेलीं त्यावरून त्यास असें अगदीं निर्विवाद
 रीतीनें कळून आलें कीं, जर आपलें आयुष्य आंबडू करून आपल्या

इतिहासेलेखनाच्या कामात कायमचा व्यत्यय आणावयाचा नव्हतं, तर वक्त्याच्या करकीर्दीस इतःपर अखेरचा रामराम ठोकिल पाहिजे. दुसऱ्या एका प्रसिद्ध विद्वानाच्या (ऐसाक कॅमर्ली नामक फ्रेंचलेखक) चरित्रकारानें आपणाला असें तांगितलें कीं, " मंदू जेव्हां दुसऱ्या एकाच्या कामांत अगोदरच गुंतलेला असतो, आणि शक्तीचा व्यय जेव्हां ग्रंथलेखनाकडे होत असतो, तेव्हां इतर गोष्टींकडे लक्ष देणें भाग पडल्यास तेणेंकरून वास्तवपणा आणि अस्वस्थता ही उत्पन्न होतात; " आणि मेकलेच्या हस्तकलेची स्थिति अशी कांहीं होती कीं, अशा प्रकारची अस्वस्थता त्याचें केव्हांच उत्पन्न होत असे. प्रत्येक चांगल्या वक्त्याला पुढें मागणें असावयाचें असलें झणजे अगोदर एकप्रकारचा बरपराट घुटत असतो; त्याच्या स्वरूपाचें विवरण करणें कठीण आहे, व अनुभव आणि विचाराशक्ति झांच्याशीं त्याचा मेळ घालून देणें जास्तच दुर्घट दिसतें;—तसले बरपराट झाला पहिल्यापासूनच घुटत असतो; आणि हल्लीं हल्लीं तर असें होऊं लागलें होतें कीं, प्रत्येक माणसाने जे भ्रम आहेत, व त्या वेळीं जो खोम होत असतो, तेच झाला सहन होत नाहीसे झाले होते. १८५१ त जेव्हां हा पार्लमेंतास पुनः प्रवेश करिता झाला, तेव्हां अग्रणी होण्याची महत्त्वाकांक्षा अणवयाची असा त्याचा मुळींच नेत नव्हता; आणि पुढें त्याच्या स्वकर्तव्य असें अनुभवास आलें कीं अग्रणीत्व तर राहण्याचें पण अनुयायित्व देखील चांगलेलें आपल्या हातून होण्याची जास्त इतःपर करणें नको. ही आपली दुःसकारक अवस्था त्याच्यानें एकदम लक्षांत आणवेली. बेस्टमिस्टर येथें (पार्लमेंतरांत) त्याच्या हजर राहण्याच्या संवधानें झालाक तर त्याचे मतदार त्याला हवी तितकी गव करीत असत; पण त्याला त्या मज्हाचा फायदा देणें

प्रकरण योडें आवडत असे. आपल्या पक्षाच्या हिताहितांचा एकादा प्रश्न आला, मग घेण्याची वेळ आली, हाणजे त्या वेळीं आपण हजर राहिलेंच पाहिजे असें त्यांस वाटे. कारण रिफार्म बिलाच्या वेळीं कमिषनांमध्यें तो बसलेला होता, व मेलबर्नच्या कारकीर्दीतहि तो समासद होताच; त्या वेळीं अशी स्थिति असे कीं, तें प्रधानमंडळ केव्हां पदभ्रष्ट होईल याचा नेम नसे. त्यामुळे त्याच्या पक्षाच्या प्रत्येक समासदानें नेहमी हजर असणें अगदीं जरूरच असे; मग तो कोणीहि असे. ती संकय मेकालेल लागलेली होती, व ती त्याची असापि कायम होती. पण १८५२ च्या हिवाळ्यामधील सेशनंत (६ त्स सालचें जादा सेशन; महत्वाचीं कामें असतील तरच हिवाळ्यांत सेशन भरत असतें) ज्या रात्री पहिल्यानेच सभा उदघाटन उशीर झाला, त्या रात्रीच त्यास कळून आलें कीं, १८३२ आणि १८४१ एम्ब्रांचा मेकाले आपण आतां नव्हे. नवंबरच्या १५ रोजी तो लिहितो: “आमचीं दोनदां मगें वेतलीं; आणि तें काम मला फार त्रासदायक वाटलें. मी पहाटेस दोन वाजतां झुडू झुडू घरीं जांल्ल गेलों, व फार थकून जाऊन विछान्यावर जाऊन पडलों. आपली कांहीं रात्री असे प्रसंग आल्यास पुनः क्लिफ्टन नेमों (ह्या बदलण्यास) जाण्याचा प्रसंग वेईल.”

हा जर कर्तव्याचा प्रश्न असता, तर आपल्या प्रकृतीस ही कामन्त-सधेची दगदग सोडते किंवा नाहीं हाबद्दल मेकालेनें मुळींच पर्वा केली नव्हती. प्रकृति आणि स्वास्थ्य यांचा कंजूपण तो मुळींच करित नसे. आपल्या ग्रंथावर आपली सर्व शक्ति खर्च करणें, डाक्टरांचा सल्ला, व त्यापेक्षांहि ज्यास्त त्याचीचें तें स्वतांच्या इतिवचेदनांचें सांगणें, यांस न दुर्मानतां सारखे भ्रम करित राहणें; इतिहासाचा एक लंड जास्त किडून घेवचा एवढ-

दस, जरूर पडल्यास, आपल्या आयुष्याचे एक वर्ष कमी करून देतील घेणे, - हे जे त्यास आदेश ते करण्यास, तो तयार होता; आणि इहलोक्या आपल्या वेळानी किंमत आपल्या हातून जेवढे होईल तेवढ्यावरून जे करीत असतात, आणि आपल्यास जेवढी जैन भोगाववास सांपडेल तेवढ्यावरून जे करीत नाहींत, त्या सर्वांचे असेंच असते; व मेकालेचेंहि अर्थात् तसेंच होते, पण आन राणीच्या कारकीर्दीची हकीकत लिहावयाची राखिलीच असतां आरण आपली अल्पशक्ति फंडाळवाच्या व यकवा भाग-णाच्या असल्या ह्या सभासदीच्या नेहमीच्या कामांत स्वर्ण करावी झणजे तिचा अगदी अपव्यय करणे होय, ही गोष्ट त्याच्या लक्षांत आल्याशिवाय राखिली नाहीं, व त्याच्या मित्रांनींहि त्याच्या लक्षांत आणिल्याशिवाय ठेविली नाहीं. सत देण्याची पाळी केव्हां येईल झणून सगळी रात्र बाट पहात बसणे, नंतर ती वेळ आली झणजे सभागृहाच्या सभेनून पुनः पुनः मिनिटाला फूट वा वेगाने अर्धा मेलाचा फेरा घेणे, गळवा व घोंघळ यांत रात्रीचे जेवण करणे, व दोन घांसांच्या दरम्यान वीस मिनिटें मतदानांत घालविणे; केव्हा-रीच्या मुरिन्यांतील अर्धवट विठ्ठलेच्या बर्फाच्या रेंवांतून पहाटेत तान वाजतां घरी पायांनीं रसवत जाणे; आणि कंदनच्या उन्हा-ळ्यांतील अगदी कडक उष्णतेच्या आठवण्यांतून प्रचानांच्या माण-च्या बाजूस गवळी झालेल्या कुंकाच्या मध्यमायीं बसणे; अशा प्रकारची पार्लमेंटरीय कारकीर्दीचीं सुखे (!) मेकाले सारख्या असक प्रकट झालेल्या माणसास अगदी कंदली व यकवा यांविचीं झालीं, ह्यांत नवल हें कोणतें !

सारांश, पार्लमेंटचा सभासद ह्या नात्यानें मेकाले ती इय्यास कमी तीत सबळ करण होता. ह्या ठिकाणीं तो तो आपल्या

कीचा हात सखन खर्च करी, तो इतरज ती फाजील रीतीने खर्च करपी झालून नव्हे. त्याच्या खाजगी पत्रव्यवहाराच्या रूपामध्ये वा वेळी जो फेरबदल होऊन गेला, त्यावरून आपल्या ग्रंथावर आपली सर्व हाकी खर्च करतां यावी एतद्दर्थ इतरज ती किती हात राखून ती खर्ची हें स्पष्ट दिसतें. पूर्वी प्रकाशकांस किंवा संपादकांस दैवीक कीं तो पत्रे लिही त्यांत ग्रंथकर्तृत्वाच्या संबंधानें किती तरी बारीक सारीक गोष्टींचा समावेश तो करित असे, हें नेमियरला त्यानें लिहिलेल्या पत्रांवरून चांगलेंच व्यक्त होतें; पण आतां तें सर्व त्यानें सोडून दिलें. तद्वत्च पूर्वी आपल्या बहिणीस बगैरे जीं पत्रे तो लिही त्यांत मेजवान्या, मेळे, वादविवाद, इत्यादि किती तरी गोष्टींचा भरपूर व विनोदपूर्ण उल्लेख असे; तशीं पत्रे यापुढें त्यानें कधीं पाठविली नाहींत. एलिउशी मात्र त्याचा पत्रव्यवहार पूर्वीसारखा बारंवार होत असे; पण हा पत्रव्यवहार झटला झणजे मेजवांचें निमंत्रण, व तें जरा खुबीदार अशा एक दोन ओळींत लिहिलें, इतकाच कधीं कधीं असे; तथापि बहुत प्रसंगीं तीं परिस्वाच सारलीं सरासरी लांबलचक असत.

१८५३ सालच्या उन्हाळ्याचा कांहीं भाग त्यानें टनजिजवेस्त वा सहरां चालविला. तेथें एक मुलाचें घर भाष्यानें घेतलें, व ग्रीकग्रंथांचें, व विशेषतः हेरोदोच्या ग्रंथांचें, अभ्ययन करण्यांत तो काळ त्यानें चालविला. पण वा ठिकाणीं तो असतां एक नवेंच काम त्याच्यावर अकस्मात् येऊन पडलें. तें त्यांची पार्लमेंतांतील भाषणें झालून प्रसिद्ध करण्यासाठीं तयार करणें हें होय. त्यांतून कांहींकांचे रिपोर्ट पूर्ण झालेले होते, कांहींकांचे अर्धबंद होते, कांहींकांचा तुळता गोपचार होता. तेव्हां ह्या सगळ्या उणीय त्याच्या त्याच्या स्मरणशक्तीवरून व ह्या रिपोर्टवरून भरून का-

वाच्या लागल्या. हा सर्व उपद्राव वा विभातीच्या केलीच त्यास अंगावर येण्याचे कारण असें झाले की, व्हिजेटेरी नामक एका प्रकाशने वाची भाषनें वाच्या ' व्हिजेर परवानगीकरण ' म्हणून मुक्तीच लापून काढिली होती, व ती लार्ड कॅम्ब्रिडजस त्यास समर्पण केली होती. वास्तविक रीत्या त्यानें वाची परवानगी मुक्तीच घेतलेली नव्हती; आणि शिवाय त्यांत अनेक चुका केव्हा होत्या. मेकालेनें कधी न बोललेले शब्द किंवा कधी न व्यक्त केलेले विचार त्याच्या मार्फी त्यांत त्यानें मारिलेले होते; त्यामुळे ती मुक्तीच एवढे दिव्यास वाच्या कीर्तीस बद्द लागण्याचा संभव होता; म्हणून त्यानें स्वतः आपली भाषणें शुद्ध करून लागमन करून लापविली, व त्यांना जोडलेल्या प्रस्तावनेंत व्हिजेटेरी ■ बोडस्वाचा वैशाखा खोभास्तव आपली व माही अन्न वाजविण्यास उपयुक्त करून घ्याय, हे स्पष्ट व सज्जजणीत रीतीनें त्यानें लोकांच्या नजरेस आणून दिलें.

पण येथेंप्रमाणें मेकालेची भाषणें लापून तयार होण्याच्या अन्वये-
 दर त्यानें राजकारणांतून आपलें अंग वस्तुतः काढून घेतलें होतें. आपल्या इतिहासग्रंथांत सदा निमग्न होत्याला वेस्टमिन्सटर येथे काय चालले आहे इकडे तो बहुतेक मुक्तीच लक्ष देत मारीतच झाला. राष्ट्रीय कर्ज सर्व एका व्याजावर आणावें लापवून व्हाय-
 स्टन साहेबानें वा वेळीं जी झुति बोजिली तिचें महत्त्व वाट, नाणें बोम्ब किमतीवर पुनः आणण्यासाठीं काढलेले सिक्किम परत मागविण्याची जी शान्देगची (तिउन्वा, विलियमच्या कारकीर्दीतील) युक्ति तिच्या महत्त्वाहून फारच कमी वाटे; आणि १८५४ च्या गर्भोत्पन्न नष्ट झालेव्हा रिफॉर्म बिलचेव्हा १९९२ चें अंतिमार्थिक पार्लमेंत करणावइसचें उत्तरेच दिले त्यानें महत्त्व वा वेळीं त्यास जास्त वाटत होतें. केमुपाटीच्या ११ कीस जी

लीहो. "लॉर्ड जॉन आज आपलें नवें रिफॉर्म बिल समेष्टें जाणकार होतां. मी जाण्याचा बेत केला होता, पण धीर झाला नाही. हा पूर्वेचा वारा मला बंदिवान करून ठेवितो. पहिल्या रिफॉर्म बिलानें जें जग दणाणून गेलें त्यापेक्षा इल्लीचें जग किती निरुल्लेख आहे ! जगां राष्ट्रांच्या कारकीर्दींत तसाच माझ्या कारकीर्दींत अत्यंत महत्त्वाचा दिवस जो ता. १ मार्च १८३१, त्या दिवसातून हा दिवस किती तरी निराळा !" या वेळीं तो कामन्स सभेस हत्तकी फिरल जात असे कीं, एकाद्या दिवशीं तो गेला, तर ती एक कांहीं अशी महत्त्वाचीच गोष्ट समजली जात असे. स्वीकरण्या खुर्चीच्या मार्गे तो कधी उभा राहिलेला दृष्टीस पडला, झणजे कोणी तरी स्नेही किंवा ओळखी त्याला बोलवयास लाव- वाचें तोरें काम अंगावर घेई, आणि मग लवकरच त्याच्या सभोवतालच्या जाग्यांत हत्तकी गर्दी जमावी कीं, जणू काय प्रधान-मंडळाचें अस्तित्वनास्तित्व ज्यांच्यावर अवलंबून आहे, अशा महत्त्वाच्या प्रश्नांवर पांच मिनिटांनीं मतें घ्यावयाची आहेत. आपल्या स्वताला पार्लमेंताचा सभासद झणवून घेणें हे त्याला आतां अगदीं आवडत नाहीतें झालें होतें. झणून त्यानें बऱ्याच साहेबांस लिहिलें:— "मी कामन्स सभेंत आतां राहणें योग्य नाही हा विचार माझ्या मनाला सध्या खाल आहे. मला वाटतें कीं, ज्या मतदारांनीं आजपर्यंत माझी फार गय केली त्यांच्याशीं इल्लीचें मालें वर्तून फार अनुदारपणाचें व कृतग्रपणाचें आहे." पण एडिंबरो येथील लोकांत तसें वाटतें नाहीं; आणि त्याच्या मुख्य मुख्य मतदारांनीं त्यास आम्रहपूर्वक व पुनः पुनः विनंति केल्या- वरून तो आजली कांहीं दिवस त्या शहराचा प्रतिनिधि हा पदवी आपणास लावून येण्यास कबूल झाला.

जुलही या नात्याने त्याचा काल जरी अगदी निघून गेला होता, तरी १८५४ व १८५५ या साली इंग्लंडच्या इतिहासांत ज्या महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या, त्या सर्वांकडे त्याचे पारच लक्ष्य होतें. त्याचा चरित्रकार झणतो: स्वदेशभिमानी झणून जर कोणी एकादा असेल, तर तो तो होता. आपण इंग्रज आहों ह्या गोष्टीचा अभिमान त्याला जितका मनःपूर्वक व कायमचा असे, त्यापेक्षा ज्यास्त मनःपूर्वक किंवा ज्यास्त कायमचा अभिमान ज्यास आहे, असा मोठा किंवा रुझान माणूस शोधून काढणें फार कठीण जाईल. तो असें झणत असे की, “मी जेव्हां युरोपांत प्रवास करीत असलों, तेव्हां मी एकादा इलक्या सलक्या शहराचा नागरिक नाही हा विचार मनांत आणणें मला फार आवडतें.” आपल्या राष्ट्राची युद्धशक्ति कमी झालेली नाही, व त्याचे पाणी पूर्वी सारखेंच कडक आहे, असे कांहीं दृष्टीम पडलें झणजे त्यास मोठा आनंद होत असे. युरोपांतील पूर्व भागांत लढाईचें जिद्द दिवावयास लागण्याच्या पुष्कळ अगोदरच इंग्लंडच्या फौजकाठघावडाल त्याला फार काळजी लागू लागली होती.

पुढें जेव्हां रशियाशी युद्ध प्रत्यक्ष सुरू झालें, तेव्हां तें सर्व हा फारच आत्तुक्यपूर्वक व तसेंच विचारपूर्वक अवलोकन करीत राहिला. तें सुरू होण्यापूर्वी जीं बोलणीं चाललीं होती त्यांत प्रिंस आल्बर्टचें गुप्तपत्रें अंग आहे अशी एक गप्प उठली होती, तिच्याबद्दल वानें आपला तिरस्कार स्पष्टपणें व्यक्त केला होता. ता. १७ जानेवारी १८५४ रोजी लिहिलेल्या एका पत्रांत तो झणतो: “प्रिंस आल्बर्टच्या विषय जें धुकणें चाललें आहे तें फक्त पारलमेंत भेदपर्यंत वेळ चालविण्याचें एक साधन आहे. या ओर-डोचा तिरस्कार करण्याइतकी जर त्याच्या अंगीं अकल व धीर

असेल, तर ती लवकरच संपून व विसरून जाईल. त्यानें इंग्लिश राज्यपद्धतीच्या तत्वाविरुद्ध कांहीं एक केलें आहे असें मला वाटत नाहीं; आणि माझी खात्री आहे कीं त्याच्याविरुद्ध जे सर्वांत मोठ्यानें ओरडत आहेत त्यांना त्यानें काय केलें हेंही माहीत नाहीं, किंवा आपल्या राज्यपद्धतीविरुद्ध झणजे काय, हेंही माहीत नाहीं. ” ज्या दिवशीं राणीनें पार्लमेंत उघाडिलें त्या दिवशीं तो आपल्या दिनचर्येत लिहितो: “ प्रिन्स आल्बर्ट याच्या स्वागतांत लुडोच्या सभेत कमीपणा झाला नाहीं, याचा मला संतोष वाटतो. नुक्ते जे त्याजवर हल्ले झाले, ते अत्यंत लज्जास्पद व मूर्खपणाचे होते.....मला माझ्या देशाची लाज वाटते, तथापि उलट प्रवाह आधींच सुरू झाला आहे. ”

वाटिक समुद्रांतल आरमार मार्च महिन्याच्या प्रांतर्भांच निघालें; त्याचा मुख्य सर चार्ल्स नेपियर होता. त्यास निघण्यापूर्वी एक सार्वजनिक मेजवानी दिली होती, व त्या प्रसंगी कांहीं मुख्य मुख्य प्रधान हजर होते. त्या वेळीं जीं भाषणें झालीं तीं हल्लीं देखील वाचण्यास इंग्रजांस लाज वाटते. मेकालेचा चरित्रकार झणतो, त्यांची सरणी व सार यांना उत्तम नांव द्यावयाचें झटलें तर त्यांस इंग्लिशांच्या ब्रीदाविरुद्ध असें झणणें हेंच होय. ज्या परराष्ट्राशीं लढाई अद्यापि सुरू झाली नसेल त्याच्या विरुद्ध बढाईचें व शगाचें आपण करणें अशी ब्रिटिश मुत्सद्यांची कधींच चाल नाहीं; आणि जो जय अद्यापि मिळावयाचा आहे त्याच्याबद्दल अगोदरच आनंद भाननें अशी तर ब्रिटिश खलाशांना मुळींच सवय नाहीं. ह्या अनिष्ट मेजवानीच्या वेळीं कांहीं क्वाबिनेट प्रधान हजर होते ह्या नोटीस ब्राइट साहेबानें पार्लमेंतांत असा उल्लेख केला. “ त्या मेजवानीची हकीकत पाचून मला दुःख व लज वाटली आहे.

त्या ठिकाणीं जमिंदारानें जो हलकटपणा दाखविण्यांत आला, तो माझ्या मते सुधारलेल्या व ख्रिस्ती राष्ट्राच्या सभ्य व जबाबदार मुसलमाना लाजिरबाजा आहे.” लार्ड पामस्टन यानें जें वाक्य उत्तर दिलें त्यांत मुसलमानांचीहि फारशी कृपण नव्हती, किंवा ख्रिस्तीपणाचीहि नव्हती. त्यानें जी सुरवात केली ती ब्राइट यास “ सन्मान्य व रेव्हरंड (हो पदवी अर्थात् धर्मोपदेशकासच लावितात) गृहस्थ ” असें झणून केली. तेव्हां यादविवादांमध्ये एकमेकांची अदवी राखण्याची जी सामान्य शिस्त आहे तिचें हें उदाहरण आहे, उल्लंघन आहे, अशा अर्थाचे ऑडर, ऑर्डर, (शांतिः, शांतिः) झणून चौहोंकडून लागलेच उद्गार निघाले. पण एवढ्यानें सावध जावें तें एकीकडेच राहून तो पुढचें आपलें भाषण अशा कांहीं तऱ्हेवर करिता झाला कीं, याबद्दल स्वीकारनें त्यास शुद्धीवर आणावें असें जरी त्यामध्ये कांहीं नव्हतें, तरी इतर सभासदांच्या अभिरुचीत व मनोवृत्तीत अत्यंत तिडकारा आणणारे असेंच तें भाषण झालें. ह्या वेळीं माझ मेकालेला आपल्या ह्या विभूतीच्या मण्डनार्थ कांहीं बोलतां आलों नाहीं. तो लिहिलो “ मी सोमवारी सभेस गेलों, पण तेथे आनंद होण्याच्या संबंधानें झणाल तर मी पर्यंत राहिलों असतां तरी कां झालें असतें. माझे सर्व विचार ब्राइटनें बोद्धून दाखविलेले मी ऐकिले; आणि ग्रेहाम व पामस्टन ह्यांनीं शोचनीय गीतीनें आपल्या अकलेचें प्रदर्शन केलेंलेंहि मी पाहिलें. पामस्टननें धिमेपणा, विचार, आणि सभ्य चालीरांत ह्यांचा जो अभाव त्या वेळीं प्रदर्शित केला, तो कोणस लक्ष देतील वाटणार नाहीं. सर्व जगांतील त्याचे शत्रू व निंदक ह्यांनीं धीस बघितां त्याचे जें नुकसान केलें असेल, त्याचेलां व्याप्त नुकसान त्यानें स्वतः तीन मिनिटांत करून घेतलें आहे. मी कधीं आलेले ते अजदीं निरस्तच होऊन आलों. ”

पुढें होणाऱ्या जयाबद्दल अगोदर आनंद मानणारा जरी मेकाले म्बहता, तरी गर्व बाहण्यासारखें आपल्या सैन्यानें काहीं केल्या-बरोबर प्रत्येक राष्ट्रांतल्या लोकांस जो त्याबद्दल अभिमान वाटत असतो, तसा वाटून घेण्यास तो तयार असे. आणि तशी संघि लवकरच आली. ४ आक्टोबर १८५४ रोजीं तो झणतोः—

“ किती वैभवाची बातमी ! ती इतकी वैभवाची आहे की, ती सगळी खरी देखील नसेल, तथापि त्यांतली बरीच खोटी ठरली तरी हरकत नाही. ह्या विजयाचा एक परिणाम, आणि अत्यन्त महत्वाचा परिणाम असा होईल की, हे युद्ध फ्रान्सांत जें आजपर्यंत सर्व लोकांस संमत नव्हतें तें आतां होईल; आणि त्यामुळे असें होईल की, बादशाहा (तिसरा नेपोलियन) जरी मेल, किंवा तदनंतर जरी महाक्रांति झाली, तरी सध्याची जी दोस्ती (इंग्लंड व फ्रान्स यांजमधील) तिच्यांत व्यत्यय येणार नाही. ” पुढच्या हिवाळ्यांत रशियांत इंग्लिश शिपायांना जीं संकटें व दुःखें भोगावीं लागलीं त्याबद्दल त्यास किती वाईट वाटलें, व या संकटांमध्ये त्या शिपायांचें जें आशाचारकत्व, जो सोशिकपणा, व जी निर्भयता, दिवून आली, त्याबद्दल त्यास किती अभिमान वाटला, हे त्याच्या रोजच्या दिनचर्येवरून स्पष्ट दिसतें. १३ नवंबर रोजीं तो लिहितोः—

“ क्रिमिया (जेथें लढाई सुरू होती तो रशियाचा दक्षिण भाग) मधील आमच्या शूर शिपायांबद्दल मला घास्ती वाटते, पण माझ्या देशाबद्दल मला अभिमान वाटतो; आणि आमच्या राष्ट्राची हिंमत इतकी मोठी व अविजेत्य आहे याबद्दल आनंद वाटतो. आमचें शौर्य जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत बाहेरून तुमच्या देशावर खारी करितों असें कोणी झणवें झणजे केवळ बागुलबुबा आहे. ” या लढाईतार्जि ज्या ज्या मोठी खर्ची पालवें भरवत होतें त्या त्या खर्चा

सर्च करण्यास आपले देशबांधव उत्सुक आहेत हे पाहून त्यास ज्यास्त ज्यात संतोष होत गेला. इंग्लंडचे वैभव व स्वाःभ्रम ही फुकट मिळालेली नाहीत, आणि तीं कायम राखण्यासाठी जी किंमत पडेल ती देण्यास जोंपर्यंत इंग्लंड तयार असेल तोंपर्यंत तीं कायम राहतील, ह्या गोष्टींची आठवण आपणाल व इतरांस देण्याची मेकालेस मांडी आवड असे. ब्रिटिस लोकान्या सन्या धोर्यांची किंमत ज्यात लागली अशी जी इकरमनची लढाई तिची इकीकत बाचून हे शब्द त्याने आपल्या दिनचर्येत लिहिले: "मी लहान होतो तेव्हा वेलिंग्टनच्या कुस्योनीं जितकी चळवळ उत्पन्न होत असे, तितकी इतकी जायत झालेली आहे. एकरंदरीत मला फार संतोष वाटतो. इतकीं छुर माणसें मेळीं, व इतकीं कुडुबें विपत्तींत पडलीं, ह्याबद्दल वाईट न वाटणें अशक्य आहे. पण आज इतकीं पुष्कळ बोंबे लढाईचा प्रसंग आल्या नसतां देखील आमचें सैन्य पूर्वीपेक्षां ज्यास्त तयार असावें, ही मोठी गोष्ट होय. दोन तीन वर्षांपूर्वी जीं संकटे आझावर देण्याची भीति उत्पन्न झाली होती तिला आमच्या शिपायांची व आमच्या सर्व राह्यांची हिंमत हे चांगलें औषध आहे. आतां पुष्कळ वर्षेपर्यंत इंग्लंडावर स्वारी करण्याची कोणी धाई करणार नाही. "

१८५३ च्या इंडियन आक्टचा जो भाग उपर परीक्षा घेऊन नेकरवारी जागा सिव्हिल सिर्व्हिसमध्ये धाव्या ह्या विषयाच्या संबंधानें होता, तो अमलांत आणण्याची वेळ आतां आली होती. झणून त्यासंबंधानें योग्य ती व्यवस्था करण्याचें काम चार्ल्स वूडनें एका कमिटीकडे संपविलें, व तिच्या अध्यक्ष मेकाले यास नेमिलें. १ जुलै १८५४ रोजी तो लिहितो. "मला रिपोर्ट तयार करायचा आहे. मला तो एका आठवण्यांत केला पाहिजे,

व मी करीनच. ” त्याचा ठोकळ मसुदा त्यानें ७ जुलैस तयार केला; शनिवार ८ जुलै रोजी त्याची वाचनमची नकल केली; आणि रविवारी ती आपल्या मेळण्यास वाचून दाखविली. ट्रेव्हेल्यन यास ती फार आवडली, पण त्यांत नवल नाहीं. कारण असल्या प्रति-
स्पर्धेच्या परीक्षेचे जे गुण आहेत त्या सर्वांचा त्यानें त्यांत समावेश केला होता, व जे दोष आहेत त्यांना फांटा दिल्या होता. सर्व्हिसमध्ये हुशार व सशक्त अशाच माणसांचा प्रवेश व्हावा, म्हणजे, ज्यांच्या बुद्धी तरतरीत असतील व ज्यांनीं विद्या चांगली संपादन केली असेल अशांचाच प्रवेश व्हावा, आणि ज्यांनीं अर्धवट अर्धवट पुष्कळ विषय चावले असतील, अशांना प्रतिबंध व्हावा.
■ हेतु साधणारी एक सरल पण खात्रीची अशी एक योजना त्यानें तयार केली.

त्यानें असें लिहिलें “ इंदी फार व खोली थोडी अशा शानाला उत्तेजन द्यावें अशी आमची मुळीच इच्छा नाहीं. आमचें असें मत आहे की ज्या विषयाचें एकाद्या उमेदवारानें केवळ वर वर ज्ञान मिळविलें असेल त्याला त्याबद्दल मुळीच मार्क देऊं नयेत. अर्धी इंग्लिश भाषांत वाईट भाषान्तरें करण्यापेक्षां व निबंध लिहि-
ण्यापेक्षां एकाच भाषेचें खोल व यथार्थ ज्ञान संपादिलेलें असणें, यास ज्वास्त महत्त्व दिलें पाहिजे. . . . ”

या व्यवस्थेंत परीक्षेच्या विषयांची योजना त्यानें अशी केली कीं, इंग्लिश, आयर्लंड, व स्कॉटलंड ह्या तिन्ही देशांतील विद्यार्थ्यांना लिखिल सर्व्हिसमध्ये शिरण्याची संधि मिळावी. हिंदुस्थानांतून विद्यार्थी या परीक्षेस येतील असें त्यास वाटलें नसावें. कोठें शास्त्रीय विषयाचें ज्ञान जास्त मिळतें, तर कोठें भाषांचें मिळतें हत्वादि गोष्टीही विषयांची व मार्कांची अंशी तयार करताना त्यानें

लक्षांत ठेविल्या होत्या. ती जंत्री हिंदुस्थान सरकाराने जशीच्या तशीच अमलांत आणिली; आणि उमेदबारांचे बयाची ईयत्ता ठराविणें, हेलवरी येथील कंपनीनें आजपर्यंत सिव्हिल सर्व्हंट्स तयार करण्याचें कालेज मोडून टाकणें, उमेदवार निवडल्यावर दोन वर्षे त्यानें इंग्लंडांत विशेष प्रकारचें शिक्षण घेत राहणें, ह्यासंबंधाच्या ह्या कमिटीच्या सर्व सूचना त्या सरकारानें जशाच्या तशाच स्वीकारिल्या. या रिपोर्टांत मेकालेनें असें भाकीत करून ठेविलें होतें कीं, ह्या परीक्षेतून जे उमेदवार पार पडून नोकरीवर लागतील, ते दुसऱ्या कोणत्याहि नोकरीपेक्षां सभ्यपणा व इभत या गुणांत कमी असणार नाहींत.

मेकालेला अशी थोडीशी आशा होती कीं हिंदुस्थानसरकारनें स्वीकृत केलेली ही जी नवी पद्धति ती इंग्लंडचें सरकार आपल्या नोकरांसंबंधानें असल्यां आणील. कारण ह्या वेळीं ग्लाडस्टन साहेब न्यायनिष्ठांत असून इंग्लंडच्या सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये सुधारणा अवश्य केली पाहिजे असें झणणारांपैकी तो प्रमुख होता. आणि सर चार्ल्स टेबेल्प्यन व सर स्टारफर्ड नार्थकोर्ट यांनीं निरनिराळ्या स्वातंत्र्याच्या सुधारणेच्यासंबंधाने एक रिपोर्ट तयार केला होता, त्यांतही अशीच सूचना आग्रहपूर्वक केली होती; पण प्रमुख राजकारणी पुरुषांपैकी थोडक्यांसच ही गोष्ट मनापामून द्यावी आहे असें लवकरच दिसून आलें. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डिव्हिजनांच्या हातून इष्टेनुरूप नेमणुका करण्याची सत्ता काढून घेणें, व स्वताच्या हातांतील तसलीच सत्ता सोडून देणें, ह्या गोष्टी झर्यात अगदीं भिन्न होत्या. झगून सरकारी नोकऱ्या देणारे व घेणारे ह्या दोघांनीं वा कुत्सीविरुद्ध मोठी व भयंकर ओरड सुरू केली; व स्वामुळे वा नव्या पद्धतीच्या अमिमान्यांस, तिची वेळ असून आधी नाहीं, असें कबूल करणें भाग पडलें. असे.

आपली भाषणें छापावयास देण्यासाठीं तयार करण्याचें काम संपल्यानंतर मेकाले आपल्या इतिहासलेखनाच्या कामास पुनः लागला; आणि नवंबर १८५३ पासून पुढें सतत दोन वर्षेपर्यंत त्याचें तें काम बहुतेक अव्याहत चाललें होतें. ह्या वेळीं हें काम त्याच्या शक्तीच्या बाहेर त्यास नेहमाच वाटे, व कधीं कधीं तर तें पेंकरून त्याच्या सुखाला देखाळ बाध येई. १८५४ च्या प्रारंभी ह्या ठाम त्याला फारच दुःखदायक रीतीनें भासला. पण पुढें जेव्हां उन्हाळा लागला, तेव्हां त्याची प्रकृति सुधारली; आणि पुढें बराच वेळपर्यंत त्याला शक्ति चांगलीच वाटत असे. तेव्हापासून आपल्या इतिहासलेखनाच्या कामापासून त्याला शुद्ध आनंदच होत असे. १८५४ च्या सपटंबरांत त्याची इतकी तयारी झाली कीं, आतां आपल्यास त्या ग्रंथाच्या संबंधानें नवें कांहीं वाचावयास नको असें त्याचें त्यास वाटलें. झणून तो पुढें एकसारखा लिहीत राहिला, व दर महिन्यास त्या कामीं ज्यास्त ज्यास्तच मेहनत करूं लागला. त्याचें हे भ्रम जरी त्याचे आवडते होते तरी ते त्यास फार असत. पणें लिहिण्याचें तर त्यानें आतां बहुतेक सोडूनच दिलें; आणि शेवटीं दिनचर्या लिहिण्यासाठीं देखील त्यास पुरवत मिळत नाहींशी झाली.

ता. २९ जानेवारी १८५५ रोजीं मि. रीचक झानें अशी सूचना पार्लमेंतापुढें आणिली कीं, सीबास्टोपल (क्रिमिया मधील एक किल्ला, ज्यास इंग्लिश व फ्रेंच यांनीं बरेच महिने वेढा घातला होता.) येथें इंग्लिश सैन्याची स्थिति कशी होती ह्याची खबरदारी करण्याकरितां एक कमिटी नेमावी. ही सूचना अर्थात् लार्ड आबर्डीनच्या प्रधानमंडळाविषयक होती, कारण तिचा गर्भित अर्थ, प्रधानांनीं सैन्याची खाण्यापिण्याच्या बाबें संबंधानें व्यवस्था नीट ठेविली नाहीं, असा होता. ती सूचना फारच बहुमतानें पसार

शाली; त्याबरोबर लार्ड आर्बुथनने सत्तासत्त्व राजीनामा दिला; व लार्ड पामस्टनच्या हातांत मुख्य अधिकार आला; त्याने तेन्नाच्या कामिसेरियट ब्यबस्थेत इतकी सुधारणा केली की, लडाईचे पारडे लागलेच फिरलें, ह्या संघर्षानें मेकाले आपल्या दिनचर्येत लिहिलो: “ मला वाटतें, आज (ता. २९ रोजी) रात्री प्रघानाविकड सूचना पसार होईल, व उद्यां प्रघानमंडळ व्हालेल. अहो! त्याचें ह्यांत मला समाधानच आहे, आणि माझ्या आजारांमुळे मला देण्याचा मला प्रसंग येत नाही, ह्याचाहि मला आनंदच वाटत आहे. ”

एव्हापासून मेकालेनें दिनचर्या लिहिण्याची जी सोडिली ती पुढें नव्वदगांत सुरू केली. त्या वेळीं त्याच्या इतिहासाचे पुढील दोन खंड बहुतेक छापून झाले होते. दिजंबरांत ते प्रसिद्ध झाले. पुर्वीच्या दोन खंडांप्रमाणें ह्यांचाहि बिलक्षण स्वप झाला; व ते तितकेंच लोकांस आवडले. त्यांचा प्रसार केवळ इंग्लंडांतच नसा. त्यानें झाला असें नाही, तर अमेरिकेंत देखील झाला. एव्हरेट नामक अमेरिकन प्रकाशकानें मेकालेस असें लिहून पाठविलें कीं, बायबल, व एक दोन शालोपयी पुस्तकें, एवढी लेरीज करून तुझ्या कोणत्याही ग्रंथाचा स्वप एथें तुमच्या या ग्रंथा इतका कधीं झालेला नाही. यूरोपांतल्या इतर देशांतहि मूलग्रंथाचा स्वप चांगला झाला; आणि जर्मनींत त्यांचें भाषांतर करण्यासाठीं सहा असामी एका वेळीं एकमेकांविकड चढाजोड करीत होते. यूरोपांतील दहा निरनिराळ्या भाषांमध्ये त्याची भाषान्तरें झालेली आहेत, व पॅरिसीयन भाषेंतहि त्याचें भाषांतर झालें आहे, सगुन सगुतात.

प्रकरण १० वें.

अखेरची वर्षे.

सवी सन १८५६ च्या प्रारंभी मेकालेने पहिली जी सबरदार घेतली ती पार्लमेंतांतून निघण्याबद्दलची तयारी करणे ही होय. त्याने आपल्या मतदारांचा निरोप घेण्यासाठी त्यांस एक पत्र लिहिले; आणि ते वाचून त्यांस फार वाईट वाटले. त्यांत त्याने असे लिहिले होते; “गेल्या दोन वर्षांच्या अनुभवावरून माझी खात्री झाली आहे की, जीं कर्तव्ये कामन्स सभेच्या सभासदांने केलीच पाहिजेत, तीं अर्ध-वट रीतीनें देखील करण्याची शक्ति आतां मला पुनः कधी येईल अशी मला आशा वाटत नाही. आजपर्यंत तुझी जी माझी गत्य केली, त्याबद्दल मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे. मी राजीनामा द्यावा अशी माझ्या मतदारांपैकीं थोडक्यांनीं सुद्धां जरी सूचना केली असती, तरी देखील मी ती आनंदांने मान्य केली असती. पण एकाने देखील माझ्या विरुद्ध तक्रार किंवा कुरकुर केली नाही.” हें पत्र त्याने १९ जानेवारीला पाठविलें, व २१ तारखेस चिस्टन हंड्रेडसला अर्ज केला. दुसऱ्या फेब्रुवारीस तो आपल्या दिनचर्येत लिहितो: “एडिंबरो एर्याल मतदारांनीं मोठी सभा भरवून सर्वांनु-मते पसंत केलेले मानपत्र आज मला लॉर्ड प्रोव्हस्टकडून आले. ते वाचून मी अगदीं सन्नित झालों.”

अशा रीतीने, जें स्वास्थ्य भोगण्यासाठी त्याचे आस व मित्र ह्मणके दिवस त्याच्या पाठीस लागले होते, ते स्वास्थ्य भोगण्यास

त्यानें आतांपासून आरंभ केला. इतके दिवस पूर्वी ठागितले-
त्याच आस्वनी चौकामधील खोल्यांत तो राहत असे; पण तितक्या-
मजत्त्यावरचें राहणें त्याच्या सध्याच्या प्रकृतीस बहुतेक असह्य झालें
होतें, व तो आज कित्येक दिवस दुसरीकडे कोठें तरी पर प्यावें
या विचारांत होता. त्याचें जुनें साडके नांव ह्याकाम येथें एकाद्री
घरवाडी विकत प्यावी असें त्याच्या एकदां मनंत आलें; पण तें
जमलें नाहीं. शेवटीं केन्सिंग्टन (लंदनचाच एक भाग) येथें एक
चांगलें घर व भाग विकायलास काढिला होता; तीं सोईची समजून
यांने घेतली; आणि त्याच्यांत आपल्या व आपल्या बहिणीच्या
अभिरुचीप्रमाणें नवीन सामान भरून तो तेथें या बंग्याच्या मे
महिण्यांत राहावयास गेला.

“ १ मे, १८५६.— घर बदलण्याची वेळ अगदीच नजीक
वेळून ठेपली. ह्या आस्वनी चौकामध्यें पंधरावेंय सुखानें
चालविण्यावर मी तो आतां सोडीत आहे. मीएथें प्रथम झालें
तेव्हांपेक्षां तिप्पट श्रीमंत झालों आहे, व प्रसिद्ध तर पारच जास्त
झालों आहे; माझी प्रकृति ठासळली आहे, पण माझे प्रेममात्र
पूर्वी इतकेच बळकट आहेत, व इंद्रियेंहि तशींच तिलाट आहेत.
मी एथें होतों तेवळ्यामुदतींत माझ्या अत्यन्त प्रेमाचें कोणी गम्य-
बलें नाहीं. माझे प्रिय जेही कांहीं निवर्तले, पण ते माझ्या रोजच्या
समागमांतील कांहीं नव्हते. आणखी पंधरा वयें मी जगेन अशी मलां
मुळींच आशा नाहीं. एथून हालण्याचें मलां वाटत नाईत आहे.
आणि हा गेला आठवडा एथें जी माझी अत्यन्त गैरलोक्य झाली
आहे ती जर झालेली नसती, तर बाच्यापेक्षाहि मलां व्यास्त नाईत
वाटलें असेतें; पुस्तकें एथून गेलीं आहेत, व त्यामुळें वपाटें निवळ
जगाव्यासारलीं दिसतात. ज्या ह्या खोलीमध्यें आज बसलों वयें माझे

आगेपणाचे बहुतेक तास म्या घालविले, तिख उद्यां मी शेवटचा रामराम ठोकणार. सध्याच तिचें स्वरूप बदललें दिसतें. गेल्या रविवारी ती जी दिसत होती त्याचें आज केवळ शव राहिलें आहे, वियोगांचा मला मोठा द्वेष आहे. आजच जेव्हां त्या जिन्याच्या असंख्य पायऱ्या, धापा टाकीत व अगदीं थकून जाऊन, मी चढत होतों, तेव्हांच माझ्या मनांत विचार आला कीं, हें शेवटचें चढणें आहे, आणि माझ्या डोळ्यांत पाणी आलें. पण एवढे कष्ट केल्यावर पुढें तरी मला सुख झालें. एलिस जेवावयास आला;—सरासरी चारसों किंवा अधिक वेळां आम्ही एथें एकत्र जेवलों अहूं, त्यांतलें हें अखेरचें. नंतर निजावयास गेलों. आज मी जें जें करितों त्यामध्ये 'अखेरचें' ■ विचार आपला येतोच. एक दिवस अगदीं खरोखरच अखेरचा येईल ! ”

मेकालेची ह्या नव्या घरांत मात्र न्हावी तशी सर्व सोय झाली. कारण हें घर मोठ्या रस्त्यापासून अगदीं दूर होतें, सभोवती झाडेंझुडें पुष्कळ होती, आणि ह्याच्या पलीकडे काय ती एकच वाडी होती. ती कोणाची झणाल तर ड्यूक आव्हा आगाईलची. त्याला देखील मेकाले सारखाच एकांत वास पार पसंत असे, व त्याला कारणांहि तेंच; दोघे मोठे अभ्यासी. हा ड्यूक मोठा वया- तीत होऊन नुक्ताच निवर्तला.

ह्या त्याच्या नव्या घराचें नांव त्यानें हॉली लॉज झणून ठेविलें होतें. त्यातील बहुतेक खोल्या लहानच असत. पण ग्रंथकार्याच्या सुलाचीं जीं दोन अलान्त मोठीं साधनें तीं एथें होती; लयबरी व बागवगीचा. लयबरीची खोली मोठी व सोईवार भाकाराची अशी होती. हिवाळ्यांत तिच्यांत उब राही, व ह्वाहि सेळे, आणि तिच्यापुढें हिरवीगार गवसळ जमीन असल्यामुळें उन्हाळ्यांत

जरा बाहेर पडण्यास मोठी तोंड असे. बागतां तीस फुटाहून उंच झाले मुळांच नव्हतें; पण निरनिराळ्या जातीच्या सुवासिक फुलांची व पानांची रेलबेल असे. मेकालेस हो. बाग अत्यंत पसंत पडली.

अशा रीतीची सभोवतालच्या वस्तूंची शोभा, व आपल्या मालकीचें घर झामुळें जो एक मनाला आनंद होत असतो तो, झा दोन गोष्टीमुळें मेकालेस रोजच्या बारीक सारीक गोष्टींबद्दल देखील एक नवीन प्रकारची आस्था वाढूं लागली; अशी पूर्वी त्यास कधीच वाटत नसे. पगंतील व पगबाहेरील वस्तू नीटनेटक्या ठेवाव्या, अशी जी घरच्या मालकास हांव सुटते तशी त्यास आतां सुटूं लागली. झाचा एक चांगला परिणाम असा झाला कीं, दिवसांतून दहा मिनिटे कां होईना, पण लिहिणें, योजणें व वाचणें, झा खेरीज त्याच्या हातून कांहीं अन्य उद्योग होऊं लागला. बागवगीच्याकडे आतां तो लक्ष देऊं लागला; बाकी त्यांतील माहिती त्यास वेताचीच होती. झाडांमधून रान उपटून काढणें, सुकलेल्या झाडाळ्या, पानें वगैरेंचा निकाल करणें, झाच्या पलीकडे त्याची फारशी मजल प्रथम प्रथम जात नसे. पुढें तो लिडक्यां वरून वगैरे वेळ सोडणें, कारंज्या सभोंवतीं फुलताहें लावणें, वगैरे जास्त खोल अशा बागशाईच्या कामांत शिरवयास लागला.

मेकाले लाण्यापिण्याच्या कामांत आपल्या जिभेचे फारसे चोचले लावण्यास कधीच नसे. बाहेर जेवावयास गेला झणजे तो मिष्टानें वगैरे खात नसे असें नाहीं, पण साध्या जेवणांतुच त्यास समाधान वाटत असे. पण आपल्या परीं कोणी पाहुणे आले, मग तीं लहान मुळें कां असेनात, झणजे मात्र कांहीं तरी मेजवानीचा याद केव्हाशिक्षाव त्यास बरें वाटत नसे. पण त्याच्या झा जेवणापेक्षां त्याच्या गप्पा मोठी व समाजक हीच त्याच्या पाहुण्यांस जास्त

मिथ होत, व जेवण संपलें तरी टेबलावरून उठण्याची मंडळीस ओठवण होत नसे.

अशा रीतीनें त्याचे ह्या नव्या घरांत दिवस मुखानें जाऊं लागल्यामुळें चैनीसाठीं झणून बाहेर जाण्याची त्यास फारशी इच्छा होत नाहींशी झाली. लंदन समाजांत महिन्याच्या महिने यानें मुळींच जाऊं नये; आणि वर्षाच्या वर्षें देखील देशावरील आपल्या मित्रांकडे किंवा ओळख्यांकडे रहावयास जाऊं नये. यानंतर एक दीन रात्री विंडसर न्यासल (राणीचा वाढा) येथें, आणि एक दोनदा केंट प्रांतांत लार्ड स्टानोप याच्या घरीं, एबदांच काय तो हा घर सोडून गेला असेल. असें करणें हें जसें त्याच्या प्रकृतीस आतां आवश्यक झालें होतें, तसेंच त्याच्या मनाच्या कलासहि तें अनुकूलच होतें.

मेकालेला लोकांच्या घरीं जाऊन राहण्याचा जरी इतका कंटाळा असे, तरी होटेलांतून राहण्यास, व विशेषतः इतर देशांतील होटेलांतून राहण्यास, त्याचा मुळींच प्रत्युपाय नसे. यूरोपांत लढाईच सुरू असली, किंवा एलिस याच्या बरोबर येऊंच शकत नसला, तर गोष्ट निराळी; नाही तर प्रत्येक पावसाळ्यांत हा फ्रान्स, इटाली वगैरे देशांतून फिरवयास जावयाचाच. १८५६ त त्यानें आणखी एकदा आल्प्स पर्वत वलांडिला, आणि आगाष्ट अखेरीस मिलान शहरां जाऊन तो पोहोंचला; तेथून व्हेरोना येथें गेला; आणि अशा रीतीनें त्यानें तो प्रवास संपविला. पुढच्या वर्षी अशीच त्यानें फ्रान्सांतून फेरी केली. बाहेर देशां गेला झणजे त्या त्या देशाचें वास्तव्य वाचावयाचें, हा त्याचा क्रम सुरू होताच.

१८५८ च्या फेब्रुवारीच्या शेवटच्या तारखेस मेकाले आपल्या दिनचर्येत लिहितो. “ लांगमन भेदावयास आला. इति-

ह्यासाठी नवीन आवृत्ति छापिली पाहिजे. काय चमत्कार ! साडेसवीस हजार प्रती देहा आठवड्यांत खालस ! ह्याबद्दी असा रीतीने लेखकाच्या धंद्यांत मला निवळ वीस हजार पोंड मिळाले तर त्यांत नवल तें काय ? बावीस वर्षांपूर्वी कर्ज फेडतां मजकूरळ कांहीं शिल्लक नव्हते; ह्याचा विचार करतां, हें येंच झणावयाचें. आणि पुनः माझा चुलता जनरल यानें जें मला थोडेंतें द्रव्य ठेविलें होतें त्याशिवाय बाकीचा सर्व पैका म्यां स्वतः संपादन केलेला आहे; आणि शिवाय तो सहजगत्या व प्रामाण्यपणानें संपादिला आहे, व ज्या धंद्यांत तो संपादिला आहे तो मला मुखाचाच आहे; बरे मी कबुलपणानें वागलों आहे असेंहि नाही. '

मेकालें जे हा पैसां अशा रीतीने मिळविला होता, तो तो राजाप्रमाणें खर्च करीत असे; पण स्वताच्या चैनीसाठी खर्च न करतां इतरांच्या मुखासाठी करीत असे. जेव्हांपासून त्याच्या हातांत पैसा खेळूं लागला, तेव्हांपासून त्याच्या दिनचर्येच्या बहुतेक प्रत्येक पानांत त्याच्या औदार्याची कांहीं ना कांहीं तरी ल्हूण सांपडतेच. कोणी एकाद्यानें एकादें पुस्तक लिहिलें असलें, मग तें चांगलें असो या वाईट असो, झणजे मेकालें त्या लेखकाला पेते देण्यास तेवढें शिफारसपत्र पुर होत असे.

आतां अगदीं तिन्हाहतांशीं जर त्याचें वर्तन असे उदारपणाचें असे, तर त्याचे नोकर चाकर व त्याचे आस इष्ट यांना तो विसरत नसे, हें सांगावयास नकोच. त्याचे नोकर त्यावर नेहमी संतुष्ट असत, व त्याने आपल्या सर्व भावावहिणीच्या शिक्षणाचें सर्वच ओलें आपल्यावर घेतलें होतें व त्यांस तो केवळ बापाप्रमाणें वागवीत असे हें मागें सांगितलेंच आहे. पण त्याचें बापाचें नातें तो एवढ्याच गोष्टीत काय तें दाखवीत असे. बाकी, त्यांनीं अमुकच व्यावें,

किंवा त्याचें, किंवा करावें, वगैरे बाबतींत त्यांच्यावर आपल अधिकार मुळींच चालवीत नसे.

आनंदाची गोष्ट अशी होती कीं, हे जे त्याचे कुटुंबांतील माणसांवर त्याचे अनंत उपकार होते, त्यांची फेड कृतज्ञता व प्रेम ह्यांच्या योगानें जेबदी होण्यासारखी असेल तेवढी तीं करीत असत. आणि त्याच्या सुदैवाची गोष्ट अशी कीं, यापुढें त्याच्या हयातींत त्याच्या प्रिय आतांपैकीं कोणीच गमावलें नाहीं. त्याचें मन इतकें कोमळ असे कीं, त्याच्या निकट आतांपैकीं जर कोणी दुदैवानें त्याच्या देखत गमावलें असतें, तर ती हानि खरे कर. प्यास त्यास मोठी मारामार पडती. त्याच्या बहिणीचें कुटुंब बाहेर गांवीं कधीं गेलें तरी देखील त्यास कसेसेंच होत असे; व एकदा त्याच्या लाडक्या बहिणीस व तिच्या मुलीस जरा भयंकर ताप या सुमारस आला होता, तेव्हां तर त्याची त्याबद्दल काळजी करून करून अगदीं त्रेधा उडून गेली.

१८५७ सालीं जेव्हां हिंदुस्थानांत बंड झालें, तेव्हां यास फार दुःख झालें. बंडाचा अखेर परिणाम काय होईल याबद्दल त्यास संशय नव्हता; पण दिल्ली, कानपुर वगैरे ठिकाणीं जी बायाबाप-ण्यांची कत्तल उडाली, ती अर्थात् याच्या मनास फार दुःख देत होती. ह्या दुःखाच्या भरांत त्यास कांहीं मुख होण्यास एक मोठें कारण झालें ते हें कीं, मुख्य प्रधान लॉर्ड पामस्टन ह्याच्या शिफारशीवरून यास राणीनें सरदार केलें, व तेव्हांपासून तो लॉर्ड मेकाले आव् रायले ("रायलें" हें त्याच्या जन्मभूमीचें नांव) या पदवीस चढला; व अर्थात् लॉर्डच्या सभेचा सभासद झाला.

हा जेव्हां त्या सभेंत प्रथमच गेला तेव्हांच्या सेशनान्त एक दोनदां हिंदुस्थानांतील गोष्टींच्या संबंधानें बोलवयाचें यानें मनास

आणिले होते. १८५८ च्या फेब्रुवारीत लॉर्ड एलेनबरो याने हिंदुस्थान संबंधी काही कागद इजर करण्याविषयी प्रधानांस नोंदीस दिली. त्याचा हेतु असा होता की, हिंदुस्थानातील बंडाचे कारण हिंदुस्थान सरकारचा लोकना वाढविण्याचा कल होता हे त्या कागद पत्रावरून सिद्ध करावे. या विषयावर बोलण्याचा मेकालेने निश्चय केला, पण तो फुकट गेला. कारण लॉर्ड एलेनबरोचे माषण म्हणजे तेवढे जोरदार झाले नाही, व त्याला वरील गोष्टीबद्दल पुरावाहि फारसा आणतां आला नाही. शिवाय, लॉर्ड मानविल्ल याने त्यास समर्पक उत्तर दिलेच होते. म्हणून ■ बोलवयास उठल्याच नाही. याच वर्षाच्या मे महिन्यांत पुनः एकदा असाच प्रसंग आला होता, व त्या वेळीहि असेच झाले. लॉर्ड शाफ्ट्सबरी हा हिंदुस्थानातील ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसाराच्या संबंधाने एक अर्ज पुढे आणणार होता, व त्याला प्रसंग पडल्यास उत्तर देण्यास याने तयारी केली होती. पण लॉर्ड शाफ्ट्सबरी याने त्या संबंधाने फारच थोडक्यांत माषण केले, व लॉर्ड एलेनबरो, जो एवढ्या मुदतीत बोर्ड आव कंट्रोलचा सेक्रेटरी झाला होता, त्याने थोडक्यांत त्यास उत्तर दिले. म्हणून हा न बोलतां मुकाट्यानेच बरी आला.

१८५९ साल जेव्हां सुरू झाले तेव्हां मेकालेच्या शांतपणाच्या कारकीर्दीस विना आणण्यासारखी काही गोष्ट घडेल असे कोणाच्या स्वप्नांत देखील नव्हते. लोकला, दम, छातीत दुखणे, हे त्याचे आजार जरी बरेच कडक होते, तरी तेणेकरून तो जीवास कंटाळलेला नव्हता, किंवा आत्तांवील त्याचे प्रेम कमी झालेले नव्हते. १८५८ च्या शेवटी त्याची भावी मार्गरेट हिचे लग्न त्याचा जुना मित्र लॉर्ड हालंड याच्या मुलाशी झाले होते; आणि मि. हालंड हा देखील संदर्भातच राहत असल्यामुळे हा लग्नापासून एका प्रियकर

आताच्या त्यास वियोग होण्याच्या ऐवजी त्यानें एक नवेंच घर जोडण्यासारखें झालें होतें. पण ह्या वेळीं अशी कांहीं एक गोष्ट वळून आल्य कीं, तेणें करून त्याच्या संसारयात्रेचें सर्व स्वरूप एका क्षणांत बदलून घेत्यासारखें झालें. १८५९ च्या जानेवारींत मद्रासच्या गव्हर्नराची जागा त्याचा मेव्हणा ट्रेव्हेल्यन यास मिळाली. त्याप्रमाणें तो पुढच्या महिन्यांत तिकडे निघून गेला; त्याची बायका मागे राहिली होती, पण ती लवकरच तिकडे जावयाची होती; आणि मेकलेस अशी भीति पडली कीं, आपल्या व आपल्या बहिणीचा वियोग होणार तो अखेरचाच होणार. ही भीति जरी त्याला डाक्टरांच्या सांगण्यावरून नव्हे, तर स्वताच्याच मनाच्या स्थितीवरून उत्पन्न झालेली होती, तरी आपली अखेर आतां फार लांबणीवर पडत नाहीं, असें त्याच्या मनानें पक्केंच घेतलें होतें. १८ फेब्रुवारी रोजीं तो झणतोः—“मी ट्रेव्हेल्यनचा निरोप घेतलों. तो झणाला, तूं मला नेहमीं भावाप्रमाणें वागविलें आहेस. त्यालां मी तसें वागविण्याचा यत्न केला हें खचित आहे. पुनः आमची मांड पडेल काय ? मला तर आशा नाहींच. माझी प्रकृति जरा बरी आहे; पण पुढच्या हिवाळ्यांत बहुधा माझी उचलवांगडी होईल.” दुसऱ्या एका ठिकाणीं तो झणतोः—मला बरें घुळीच वाटत नाहीं. स योग तर माझी परीक्षाच पाहतो आहे. तथापि मी तो सोसलोंच आहे. माझ्या स्वभावाबद्दल झणाल तर तो चाडखोर कधींच झालेला नाहीं; आणि जोंपर्यंत माझी बुद्धि कायम आहे तों पर्यंत मी दुःखें आपल्या स्वाधीनचीं नाहींत अशा कितीहि दुःखांनीं तो चिडखोर व्हावयाचा नाहीं. आपल्याला कांहीं दुःख होत आहे, एवढ्यावरूनच आस व नोकर बाजवर रगावणें हें चांगल्या माणसास सोमत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर ब्यालां मकळ झणून

आहे, अशा माणसास देखील शोभत नाही; पण असल्या चिडलार स्वभावाची इतकी उदाहरणे माझ्या दृष्टीस पडतात की मीहि तसाच होईन की काय याची भांति मला वाटते. पण मी सावध राहिन; अलीकडे माझ्या मनांत असा विचार बारंवार यावयास लागला आहे की, नाटकाचा शेवटचा देखावा लवकरच होणार आहे. माझी अशी इच्छा आहे की त्याची बतावणी मला सरळ रीतीने; पण धैर्य व सौम्यता ही दोन्ही संभाळून, करतां यावी.^१

जिच्या समागमांत तो आज इतकी वर्षे तिच्या बाळपणापासून व झाच्या तरुणपणापासून सारखा राहिला होता तिचा आतां वियोग होणार, व ती हजारों मैलांवर दूर असतांच आपले डोळे मिटणार, हा जो विचार या वेळीं याचे मनांत येऊं लागला, त्याचा त्याच्या त्या अशक्त कृतीवर फार वाईट परिणाम झाला. त्यानें तो भिरानें व बहुतेकांचीं मुकाट्यानें, सहन केला; पण त्याच्या मनाला जो धक्का बसला त्यांतून तो कधीं उठलाच नाही. १८६० च्या षष्ठेंत ऋतूतील व उन्हाळ्यांतील त्याच्या दिनचर्येत त्याच्या मनाच्या स्थितीस अल्प पण फार हृदयद्रावक असे उल्लेख दृष्टीस पडतात.

जुलै महिन्याच्या अखेरीस तो आपल्या बहिणीच्या कुटुंबासहित स्काटलंडांत कांहीं दिवस फिरावयास गेला होता. तो जेथें जेथें गेला तेथें तेथें लोकांनीं त्याचा चांगला सत्कार केला, व प्रत्येकजण झाची मूर्ति पहावयास फार उत्सुक असे. स्थानांवरून व बंदरांवरून त्याला बसावयास जागा चांगली द्यावी, याबद्दल सर्वांची उत्कंठा दिसे, व हॉटेलांत गेला तर वरचेवर असें होई की, झानें सांगितली असेल त्यापेक्षां जेवणाची तयारी अधिक चांगली करावी, व मग हा पैस द्यावयास लागला, झाने मुळींच वेळ नये.

व. २४ आक्टोबर १८५९ रोजी एलिस यास मिहिलेस

पत्रांत मेकाले झणतो:—“तुम्हा मी निरोप घेतल्य तेव्हांपासून माझी शरीरप्रकृति फार चांगली आहे; पण माझ्या मनाला फार दुःख झालें आहे, कारण त्याचें विशेष कारण हें कीं, आनंदी दिसण्यासाठीं मी एवढी खटपट करितों. हाना व तिची धाकटी मुलगी फेब्रुवारींत मद्रासेस जाणार हें ठरल्यासारखें झालें आहे. हें त्यांचें करणें बरोबरच आहे ही गोष्ट मला ना झणतां येत नाहीं; आणि त्यांना जें दुःख होत आहे, त्यांत भर पडण्यासारखें जें कांहीं असेल तें मी टाळावें हें माझें कर्तव्यच आहे. पण मला फारच दुःख वाटतें. तथापि मी वाचतो, लिहितो आणि तासव्या तास माझें दुःख विसरण्याची मी कांहीं तरी युक्ति करितों. पण तें पुनः आणत होतेंच, व तसें तें होणारच.”

मेकालेवर जो हा आतां थोडक्याच दिवसांत मोठा प्रसंग येणार होता, तो त्यास अत्यंत असह्य असतच होता; झणून त्यांतून हट निश्चयानें व शांत मनानें पार पडण्यासाठीं साधतील तेवढ्या युक्त्या छटवण्याचा त्यानें निश्चय केला. एकसारखे व दीर्घ असे वाचनलेखनादि बुद्धिविषयक भ्रम करून आपलें मन सदा उद्योगांत ठेवावयाचें, व आपली मनःसंयमनाची शक्ति हट करवयाची, हें हो वापुढें आपलें कर्तव्यच समजून करूं लागला. तो झणतो:—“हे विचार लिहिण्यांत गुंतून मला हाकलून दिले पाहिजेत;” आणि त्याची शक्ति जरी कमी झाली होती, तरी त्यानें आपलें लिहिण्याचें काम पुनः हल्लीं घेतलें, व आपल्या इतिहासाचा आणखी एक भाग पुरा होईतोपर्यंत तें तसेंच नेटानें चालवावयाचें, असा त्यानें वेत केला. आक्टोबर महिन्यांत लांगमनला त्यानें असें लिहिलें कीं, मी हल्लीं नियमितपणानें काम करीत आहे, व पुढचा खंड एकेराच आणवा असा मला वेत आहे. १४ दिवस रोजीं तो लिहितो:—

“ १९९९-१७०० चे तेसन एकदा संपले. मी जें लिहिलें आहे त्यापैकी बराच भाग वाचकांस मनोवेषक वाटण्यासारखा आहे. कसें झाले तरी हा उद्योग माझ्या हिताचा आहे, आणि लवकरच मला दुसरे कांहीं काम नाहींतें झालें, झणजे व्यापेक्षाहि जास्त बरा तो मला वाटणार आहे. ” त्याचे विचार ह्या वेळीं ज्या दुःखदायक मार्गांनें जाण्यास फार तयार असत, त्यांतून ते जबरितीं परत बळबाधे, असा हट निश्चय करून तो आतां विभांतीच्या वेळीं देखील नियमानें वाचावयास लागला. मध्यें दोन वर्षे देखील जेव्हां याचें लिहिण्याकडे मन लागत नसे तेव्हां वाचनाचें काम सारलें चालूनांतच असे; आणि ते वाचन पुनः जुन्या व नव्या वाला ज्या अनेक भाषा येत असत त्या सर्वांतील ग्रंथांचें चालावयाचें; आणि शिवाय, शुद्धलेखन, व्याकरण, भाषापद्धति ह्या संबंधांच्या सर्व बुका इकत करीत, व कोरी जागा सांपडेल तेथें त्या पुस्तकावर टीकात्मक वाक्यें लिहीत, अशा रीतीनें चालावयाचें. या वेळीं देखील त्यानें हाच क्रम सुरू केल. मद्रासेस आपली बहीण जावयास असुक असुक दिवशीं निघणार, असें यास समज्झ्यापासून दुसऱ्या दिवशीं “ निकलकृत ग्रंथकृत्यांच्या संबंधाच्या गोष्टी ” हा नव खंडांचा, व प्रत्येक खंडाचीं बारीक टोपानें छापलेलीं तात आठशें पानें आहेत असा, जंगी ग्रंथ वाचावयास त्यानें सुरवात केली. अठराव्या शतकांतील ज्ञान व गण्यागोष्टी ह्यांचा जो हा विशाल निधि, तो तो इतक्या बारीक रीतीनें वाचूं लागला की, ज्यांत असल्या ग्रंथाची नवी आकृति काढावयाची नसेल असे फारच थोडे लोक तो तसा रीतीनें वाचूं शकतील;—बुका शुद्ध करावयाच्या, मध्यें कांहीं लिहावयाचें राहिले असेल तें तेथें घालावयाचें, व्याकरण व लेखनसरणी ह्या संबंधी दोष असतील ते दाखवाव-

याचे, व पृष्ठाच्या प्रत्येक कोन्या भागावर मनोरंजक व बोवपर असे टीकात्मक चुटके पेन्सिलने खरडावयाचे. प्रत्येक आठवड्यास एक खंड या रीतीने त्यानें तें काम सारखें चालवून १७ आक्टोबर पासून २१ दिजंबर पर्यंत त्यानें तो सर्व ग्रंथ वाचून व टिपा लिहून पुरा केला.

त्याच्या कारकीर्दीच्या ह्या अमदानींत मेकाले जावत्कालपर्यंत आपल्या लायब्ररींत असं, तावत्कालपर्यंतच तो खरोखर कर्मीत कमी दुःखी असा असे; कारण जीं आतां लवकरच आपल्यास सोडून जाणार असें त्यास वाटत होतें, त्यांच्या समागमांत तो असला ह्मणजे त्याला जें सुख होई, त्या सुखावर या विचाराचें पटल तेव्हांच येई, व त्यावर एकदम विरजण पडे. तो लिहिताः—“माझ्या मनांत हल्लीं बहुतेक अशीच इच्छा उत्पन्न झाल्यास लागली आहे कीं, जें होणार ह्मणून ठरलें आहे तें आतांच होईल तर नरें. वियोग ज्ञात्यानंतरच्या कालांत जें मला दुःख होणार आहे, त्यापेक्षां हे चार महिनेच मला ज्यास्त जड होऊं लागले आहेत. हा लांब-धीवर पडलेला जो वियोग आहे, हें जें आम्ल व कटुरसाचें इळ-इळ चालणें चाललें आहे—तेंच फार भयंकर आहे.” त्याचा भाचा ह्मणतोः—भविष्यकाल त्याला खरोखर फार भयंकर होता; पण ज्या ईश्वरानें त्याजवर इतके दिवस कृपा केली होती, त्यानें अगदीं होबटपर्यंत त्याजवर तशीच आपली कृपा दृष्टि ठेविली, आणि त्याच्या शक्तीच्या पलीकडे त्याचें ओझें त्यानें वाढूं दिले नाही.

“शुक्रवार, दिजंबर १६. आज सकाळपासून माझ्या आयु-ष्पांतील अत्यंत कमी सुखाचे दिवस सुरू झाले, असें मी समजतों. औषध घेतलें तें घेणें जरूरच होतें; पण तेणेंकरून माझी प्रकृति फार हलक झाली. आज येथी फारच होती, व तेणेंकरून माझ्या

इधराभिसरणास व्यत्यय आला. नाडी सारली व बाहेर एपडी गोष्ट खेरीज करून बाकी सर्व वेदना १८५२ त जेव्हा मला हि-प्टन येथे जावे लागले तेव्हांसारख्याच शास्त्रा आहेत. निस्साह, अशक्तपणा, छाती दडपून जाणे, सारख्या भ्रमचें कोणतेहि काम करतां न येणें, हीं सर्व फार दुःखदायक होती. थोडके शब्द लि-हिण्यापासून देखील मला त्रास होतो; तथापि जर्मन, ल्याटिन व इंग्लिश ह्या भाषांतील ग्रंथ मी वाचले, व दिवस बऱ्याच रातीनें पार पाडिला. ”

“ दिजंबर १७—फारच कडक थंडी. आमच्या ह्या देगांत यापेक्षां थंड हवा फारच क्वचित् आजपर्यंत कधी पडलेली असेल. मी मार्टिनला बोलावून आणिलें, व माझी सर्व हकीकत सांगितली. पण तो झणतो की हृत्कमलांत इन्द्रियांचा कांहीं बिघाड झालेला नाही, फक्त हृदय दुबल झालें आहे. ”

“ दिजंबर १९—अद्यापि पाणी गोठणारी अस्यत्ता कडक थंडी आहेच. छाती तर हतकी धडधडते आहे की, आज माझ्यानें बऱ्या-देखील हातांत धरवेना. मला असें वाटतें की गेल्या गुरुवारपासून मी वीस वर्षांनीं ज्यास्त हृद झालें आहे. मला वाटतें की जणू काय मी हृद होऊनच मरत आहे. माझी अगदी तयारी आहे, व यापेक्षां अधिक तयारी माझी कधीच नसेल, हल्लीं जसे मला कंठाने लागत आहेत तसा जर आणखी एक महिना पाल्पाबा लागला, तर गिरणीत काम करून थकलेल्या पोराप्रमाणें, आपल्या स्थानास खोपटांत केव्हां शिरेन असें मला होईल. ”

“ बुधवार, दिजंबर २१—हवा अगदी बदलली; गोठलेले पाणी व बर्फ सर्व निघून गेलीं; पाऊस फार पडत आहे; नेत्रांत कडून डग येऊन, आकाशांतून क्षपाळ्यानें पडत आहेत; उन्हा

पडलें, व ते इतकें कोंबळें होतें कीं, मी ओटीवर भीर करून गेलों, पण माझी प्रकृति गुळीच बरी नव्हती. माझे दोन डाक्टर, वाटसन व मार्टिन, हे एकमेकांचा सल्ला घ्यावयास आले. त्यांचें मत असें पडलें कीं, माझा आजार हृदयाचें दुखणें एवढाच कांय तो आहे. हृत्कमलाच्या कियेल जर जोर आला, तर बाकीचे बहात्तर रोग एकदम पळतील. त्याचें मत कदाचित् बरोबर असेल, पण मला मात्र अगदीं अशक्त अशक्त वाटत आहे, अगदीं लहान मुलाप्रमाणें दुकळें वाटतें आहे. तरी नेहमीपेक्षां घाबरेपणा कमी आहे. आज कांहीं दिवस मी अभू मुळीच टाळले नाहींत, जरी, बिचारा कौपर झणतो त्याप्रमाणें, माझे अभू टाळण्यास केवळ माझ्या परवानगीची वाट पहात असतात. बुद्धीच्या संबधानें मुळीच क्षीणता मला झालेली वाटत नाहीं; अल्पतम देखील नाहीं.”

“शुक्रवार, दिवंबर २१. केव्हां मरण येईल याचा कांहीं नेम नाहीं, असें झणतात ते खरें. आज सकाळीं खोलींतून बाहेर पडलों असेन नसेन, इतक्यांत बरचा छताचा चुना चढाचढ खालीं आला. जर मी आणखी थोडीं मिनिटें देखील आंत असतों, तर बहुधा मी घाबरूनच गेलों असतों, कदाचित् मेलोंहि असतों. मी शेकोटी जवळच बसलों, लिहिण्याचे अम केले नाहींत, तर वाच-पत्रांतच वेगैरे वेळ घालविला.....”

ह्यापुढें मेकालें आपली दिनचर्या लिहिली नाहीं. पुढें दोन दिवसांनीं त्यानें एलिसला लिहिलें: “डाक्टर झणतात कीं माझ्या प्रकृतीत सुधारणा आहे; पण मज्जे मला तसें कांहींच वाटत नाहीं. परचां मला अगदीं शुद्ध बेरी आली, व मी अगदीं वेगुद्ध पडलों. तशीच जर वेगुद्ध राहिली अशी, तर किती बरें झालें असतें ! पण मी बर उडलों; आणि दोघांही डाक्टरांचें असें झणणें पडतें कीं

त्यांत विशेष काही नाही.॥" तथापि एवढ्यातून मेकालेची प्रकृति अगदी स्पष्ट रीतीनेच ज्यास्त ज्यास्त विवक्षित झाली. त्याची वहीन लिहिले:—“नाताळचा दिवस मी त्याच्या बरोबर भातविला. तो फारच थोडे बोलला, व बरचेवर त्याला होप वेई. नेहमीच्या शिरसुयाप्रमाणे नाताळचे भोजन त्याच्याकडेच आमचें झालें, व दुसऱ्या दिवशी तो मला जरा बराच वाढला. त्या दिवशी मी त्याला सोडून आलें पावडल जें मला दुःख वाटत आहे, त्याला माझ्या जीवांत जीव आहे तोपर्यंत मला कधी विसर पडणार नाही. पण तेव्हां मला शंका आली नाही. मला वाटलें की, छत वर त्यामुळें त्याच्या मनाला धका बसला होता, त्यातून तो आला हळूहळू बरा होत आहे, आणि तो व मी जेव्हां एकटीच आहो तेव्हां तो इतका रडू लागे की, मला वाटलें की, त्याची प्रकृति जरा सुधारेपर्यंत त्याच्याशी फार बसण्याचें टाळणें हेंच बरें.॥

त्याचा भाचा ब्रह्मो:—मेकालेला खबरच अत्यंत भीति आहे, हें आमच्या लक्षांत कसें आलें नाही ह्याचें कदाचित् कोणतच आश्चर्य वाटेल; पण खरी गोष्ट अशी आहे की, त्याचें स्वस्थ दिसणारें जें मानसिक दुःख तें आमच्या पुढें इतकें नेहमीं असे की, त्यामुळें त्याच्या शारीरिक दुःखाकडे आमचें लक्ष जाणें तितकें गेलें नाही. त्याचें मौन व निरुत्साह ह्याचें वास्तविक कारण शारीरिक वेदना हें होतें, पण आश्वास वाटलें की, त्याचें बहुतेक सर्व कारण मानसिक वेदना हेंच आहे.

मेकालेच्या ह्या भेटण्या दिवसांच्या तात्कालिक एका वृत्तांत असें सांगितलें आहे की, बुधवार ता. २८ दिसेंबर वा दिवशी त्याला इतकी शक्ति वाटत होती की, एका गरीब धर्मोपदेशकाच्या गांवात त्यानें एक पत्र देखील लिहिलें; त्याबरोबर त्यानें त्यास संक्षेप

पोंढ पाठविले होते; मात्र ह्या पत्रावर सही केल्यानंतर त्याने आपलें नांव पुनः कांहीं लिहिलें नाहीं. त्याचा भाचा क्षणतोः—“ त्याच दिवशीं सारंगकाळच्या सुमारास मी त्याच्या वाळ्यावर गेलों, व माझा नेत तेथें जेवणाचें आमंत्रण लावाचें ह्म होता; पण स्वयंभरीत शिरल्या-बरोबर तो नेत जशाचा तसाच राहिला. माझा मामा बसला होता, त्याचें डोकें छातीवर ओंथंबलें होतें; व तो मंद व अर्धवट शोंपेच्या तंत्रीत असा होता. कान्हिलमागासिनचा (मासिकपत्र) पहिला अंक त्याच्यापुढें उघडा पडला होता; तिकडे त्याचें कांहीं लक्ष्य नव्हतें. विभारल्या प्रश्नाचें उत्तर देणें ह्या शिवाय तो एकहि शब्द बोलला नाहीं; व मी जें त्याच्याशीं कांहीं बोललों त्वापैकीं एका वाक्यानें त्याच्या मनांत असे कांहीं इंदयद्रावक व दुःखकारक विचार आले कीं, तो रडूं लागला.

‘ त्याच्या प्रकृतीची ही हकीकत माझ्या तोंडून ऐकून, माझ्या आईनें ती रात्र त्याच्याच घरीं घालविण्याचा निश्चय केला. ती विषण्याची तयारी करीत होती (मला वाटतें त्यावेळीं सात वाजा-बयास थोडासा अवधि असावा), इतक्यांत एक नोकर अगदीं धाई धाईनें आझास बोलवण्यासाठीं आला. आमच्या मामाच्या घराच्या दरवाजापाशीं आमची गाडी जाऊन पोहोंचतें न पोहोंचतें तों दासी काळोखांत आमच्याकडे राहत आल्या, व आम्ही समजलों कीं सर्व कारभार आटोपला. आम्ही गेलों तों तो लायब्ररींतच होता; तो आपल्या आगम खुर्चीवर बसलेला होता, व त्यानें पोषाक नेहमीं सारखाच केलेला होता. त्याच्या जबळ टेबलावर त्याच पुस्तकाचें तेंच पान उघडें होतें. मरणापूर्वीं त्यानें आपल्या बटव्यास सांगितलें कीं मी आज सकलें ओढ, तेन्हां खबरेच निजावयास जाणार. बटव्यानें त्यास असें झटलें, एथेंच

कोचावर पडा. तेथेंच निजतीं झपून तो उठला, पुनः कातीं बसला, व त्याचा श्वासोश्वास बंद पडला, आपल्या अनावारें मरण पावें अशी त्याची नेहमी इच्छा असे, तसेंच त्यास मरण आलें;— दुःखाविना, सेवाचाकरी घेतल्याविना; त्याच्या सर्व मित्रांकर आत्तांच्या आर्षीं; आणि मागें एवढें मोठें सन्मान्य नांव, व असें कीर्तिमय चरित ठेवून कां, ज्यांतील प्रत्येक कृत्य त्याच्या ग्रंथांतील प्रत्येक वाक्याइतकें स्पष्ट व स्वच्छ. ”

त्याच्या मरणाची वार्ता जेव्हां बाहेर पडली तेव्हां सर्वांस वाईट वाटलेंच; पण आश्चर्याह् वाटलें. त्याच्या आत्मांस तर अवन्त दुःख झालें हें सांगणें नलगेच. त्याची बरीच खिदिते: “ आमच्या घरांतील दीप विझून गेला आहे, आमचा अत्यन्त कोमल, मित्राकर, उदार, परोपकारी, व अनन्यपर असा मित्र निपून गेला आहे. आज पन्नास वर्षें तो काय होता हें मी कसें सांगूं शकेन. मी व माझीं, त्याच्यावर किती तरी प्रेम त्यानें ओतलें ! तो माझे अंतःकरण व बुद्धि ह्या दोहोंना व्यापून राहिलेला असल्यामुळे तो मेळानें केवढी जागा रिकामी झाली आहे, हें दुसऱ्या कोणासाठी समजावयाचें नाहीं; कारण अशा माणसाच्या मित्रसमागमांत मी जे सुखाचें अनुभव घालविलें, तसें कोणी कधीं तरी घालविलें असेल काय ? ”

त्यास ९ जानेवारी १८६० रोजीं वेस्टमिन्स्टरअविमर्शें पुरलें. त्याचे प्रेतयात्रेत डब्लू आर्चबिशप, लॉर्ड जान रसेल, लॉर्ड स्टानोव, लॉर्ड कार्लाइल, बिसप बिस्वरफोर्स, सर डेव्हिड हंडल, सर हेन्री हालंड, डेन मिल्सन, कामन्स सभेचा स्पीकर, इत्यादि बडबडी मंडळी हजर होती. त्याच्या थडग्यावर असा लेख आढळतो. “ त्याचें मरीय एथें पुरलें आहे, पण त्याचें नांव अजरामर आहे. ”

समाप्त.

National Library